

4-6 Прик.

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сталінізм і Україна
Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654—1657 рр.)
Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 — квітень 1918 рр.)

М. І. Міхновський: постать на тлі епохи
Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік

Під «ковпаком» берітвської держбезпеки

10-11'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Пінчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Худо

Здан
Форм
арк.
Тира
10 к

Київська книжкова друкарня наукової книги,
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 10—11 (379—380), октябрь-ноябрь 1992. Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. На украинском языке. Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4.

Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони: 229 14 66,
228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10—11 (379—380)
ЖОВТЕНЬ — ЛИСТОПАД 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 3

Новий погляд на проблему

Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині
XVII ст. (1654—1657 рр.) 13

З історії політичних партій і рухів України

Гусев В. І. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917— квітень 1918 рр.) 24

* * *

Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні
у 1945— 1990 рр. 34

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Макаренко Н. Ю. Матеріали Всеукраїнського товариства політкаторжан
і зсильнопоселенців про народницький рух в Україні. 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

Васильєва Л. Д. Українська діаспора у Польщі 54

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Курас І. Ф. Турченко Ф. Г. (Запоріжжя), Геращенко Т. С.
(Запоріжжя). М. І. Міхновський: постать на тлі епохи (Закінчення) 63

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Ульяновський В. І. В. О. Біднов 80

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Семчинський С. В. Про М. Костіна та його «Літопис землі Молдавії» 95
Костін Мирон. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік 97

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

К о в а л ь М. В. Під «ковпаком» беріївської держбезпеки 111

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

О л і й н и к О. Л. (Запоріжжя). Про локалізацію запорозьких зимівників 123

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Р и ч к а В. М. А. А. Горский. Древнерусская дружина 127

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С а в ч у к П. О. (Рівне). Берестецька битва в історії України 130

В р о н с ь к а Т. В. Зустріч з заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана
(США) 131

Т е р е н т ь е в а Н. О. Польські вчені у Києві 133

П а р а с у н ь к о Онуфрій Арсенович 134

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Заключна частина постанови листопадового (1951 р.) пленуму ЦК КП(б)У містила такі слова: «Пленум ЦК КП(б)У запевняє Центральний Комітет ВКП(б), особисто товарища Сталіна у тому, що більшовики України вживуть всі заходи до якнайшвидшого усунення серйозних недоліків і помилок у ідеологічній роботі».

Протягом 1951—1952 рр. на Україні тривало це «усунення серйозних недоліків». Разом з тим секретар ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко у виступі на XVII з'їзді КП(б)У, який відбувся 23—27 вересня 1952 р., висловлював невдоволення, підкреслюючи, що «відділи художньої літератури і мистецтва, науки і вузів ЦК КП(б)У ще далеко не все зробили в справі поліпшення ідейно-виховної роботи серед інтелігенції і виправлення тих серйозних недоліків і помилок в ідеологічній роботі, на які нам вказали ЦК ВКП(б) і газета «Правда» в статті «Проти ідеологічних перекручень в літературі»¹.

В цілому за період з 1946 до 1951 р. було прийнято 12 тільки найбільш значних постанов ЦК Компартії України з ідеологічних питань. На щастя, наслідки цих рішень не були такими кривавими, як у 30-ті рр., коли «критика», як правило, закінчувалася винищенням тих, кого піддавали ostracismу.

Втім, було й чимало «справ», внаслідок яких стали репресовані люди, долі яких ще потребують уваги дослідників. Одна з таких справ пов'язана з родиною Н. І. Махна — його дружиною Г. А. Кузьменко та донькою О. Н. Міхненко. Заарештовані відповідно у серпні і вересні 1945 р. опергрупою НКВС у Берліні, вони були тоді ж допитані. Прочитуємо уривок з протоколу допиту Г. А. Кузьменко від 28 серпня 1945 р.:

«Запитання: Як Ви ставились до тих звірств, які проводив Махно?»

Відповідь: До звірств, про які я знала, ставилась негативно, на ґрунті чого у мене були сутічки особисто з Махном та з іншими командирами.

Запитання: В якому році Ви перейшли кордон?

Відповідь: У серпні 1921 року я разом з чоловіком Махном і у складі загону до 70 чоловік перейшла румунський кордон на річці Дністер. Після прибуття в Румунію я тут знаходилась 6 місяців, після чого пішли в Польщу, де знаходились 2 роки. З Польщі разом з чоловіком я виїхала у Данціг, де чоловік був заарештований, а я через Берлін виїхала до Парижа. В м. Берліні мені допоміг оформити документи анархіст Волін для переїзду у Францію.

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, 7/8, 9.

У 1925 році до мене з Данціга в Париж приїхав чоловік. З 1925 року до 1927 року жили разом з чоловіком. У 1927 році у зв'язку з моєю роботою у «Спілці українських громадян» у Франції я розійшлась з чоловіком і періодично зустрічалась з чоловіком до його смерті у 1934 році...

Запитання: Розкажіть, що за організація «Спілка українських громадян», в якій Ви перебували?

Відповідь: Наскільки я пам'ятаю, організація існувала з 1926 року, очолювалась директором відділення Радянського банку в Парижі (прізвище котрого не пам'ятаю), організація мала легальний характер, але її зв'язок з офіційними представниками Радянського уряду приховувався.

В організації перебував Ілля Боршак, котрий від імені організації був директором газети «Українські вісті», котрого потім змінив Севрюк Олександр... Метою організації була пропаганда політичних ідей Радянського Союзу серед українців і галичан...

В останній час працювала секретарем спілки. До мене на цій посаді працювали Орел-Орленко, потім Норець. Згодом вони були французькими владами вислані у Радянський Союз...

Запитання: З якими націоналістичними українськими організаціями були зв'язані в Берліні.

Відповідь: Ні з якими українськими націоналістичними організаціями я не була зв'язана».

За розпорядженням заступника наркома держбезпеки УРСР генерал-майора Єсипенка Г. А. Кузьменко та О. Н. Міхненко були етаповані в Київ для проведення слідства. На перших допитах вони не визнавали себе винними, але згодом змушені були це зробити. Що ставилось їм у провину?

Відповідь на це містить обвинувальний висновок у «слідчій справі № 148532», датований 9 березня 1946 р. В ньому, зокрема, вказується, що Г. А. Кузьменко, «знаходячись в еміграції, підтримувала тісний зв'язок з анархістами, учасниками банд Махна, котрі здійснювали за кордоном активну антирадянську роботу. З 1942 року до поразки Німеччини працювала в Берліні на німецьких військових заводах».

Стосовно О. Н. Міхненко зазначалось, що вона є донькою «керівника анархістських банд на Україні Махна» і «виховувалась в пансіонах у антирадянському дусі. У 1941 році добровільно виїхала з Парижа до Берліна, де до жовтня 1944 року працювала на німецькому військовому заводі «Сіменс» перекладачкою і креслярем конструкторського бюро». На цій підставі у обвинувальному висновку вона оголошувалась «соціально-небезпечною».

Справу Г. А. Кузьменко і О. Н. Міхненко було винесено на розгляд особливої наради МВС СРСР. Саме її постановою від 16 серпня 1946 р. їх позбавили волі відповідно на 8 та 5 років. Вони відбули свої строки. Вже після цього, в червні 1960 р., Г. А. Кузьменко, котра мешкала в Джамбулі, звернулась у Раду Міністрів СРСР з проханням про реабілітацію, щоб мати змогу одержувати пенсію. Однак постановою заступника начальника відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Г. Малого від 25 липня 1960 р., яка виходила з того: що «Кузьменко і Міхненко були засуджені правильно», першій відмовили у її проханні. Щоправда, цієї ж постановою

припинялось «наглядове виробництво у справі Кузьменко Г. А. і Міхненко О. Н.». Минуло майже три десятиліття і лише у 1987 р. вони були реабілітовані.

Повертаючись до кінця 40-х — початку 50-х рр., слід вказати на ще одну примітну подію того часу. Йдеться про вбивство відомого письменника Я. О. Галана, яке сталося у жовтні 1949 р., та про покарання його вбивць, котрих засудили до страти у 1951 р.²

Останнім часом з'явилось чимало нових публікацій з приводу вбивства Я. О. Галана, точніше кажучи, з приводу нової для деяких вітчизняних авторів версії цього вбивства³, згідно якої далеко не всі обставини загибелі відомого письменника з'ясовані до кінця. І до сьогодні невідомо найголовніше: хто стояв за вбивцями — ОУН чи МДБ. На нашу думку, не слід відкидати можливості неупередженого вивчення всієї сукупності фактів. Тим більше це необхідно зробити, якщо зважити на те, що Я. О. Галан піддавався цькуванню своїх колег письменників та тодішніх партійно-державних керівників Львівської області. У вересні 1948 р. його звільнили з посади спеціального кореспондента газети «Радянська Україна» у зв'язку із «скороченням штатів», а за півроку до вбивства примусили здати міліції пістолет «ТТ». І це в той час, коли партійні і радянські працівники мусили мати зброю. За спогадами сім'ї Козланюків, котрі мешкали в одному будинку з Я. О. Галаном, за день до його смерті у під'їзді їхнього будинку перестав чергувати міліціонер, який охороняв депутата.

Напевно, варто врахувати й те, що трагічна загибель Я. О. Галана була використана для нагнітання «антинаціоналістичної» істерії і для посилення пропагандистсько-ідеологічного тиску. Саме це, зокрема, засвідчила робота листопадового (1951 р.) та травневого (1952 р.) пленумів ЦК КП(б)У, XVII з'їзду КП(б)У (вересень 1952 р.), грудневого (1952 р.) пленуму ЦК КП(б)У, який серед інших розглядав питання «Про хід вивчення рішень XIX з'їзду КПРС, геніальної праці товариша Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України»⁴. Питання ідеологічної роботи розглядав і лютневий (1953 р.) пленум ЦК КП(б)У⁵. В цей час повним ходом йшла фабрикація так званої «справи лікарів» — останнього, спровокованого Сталіним та його поплічниками злочину. 13 січня 1953 р. «Правда» надрукувала повідомлення під назвою «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів», в якому, зокрема, зазначалось: «Більшість учасників терористичної групи — Вовсі, Б. Коган, Фельдман, Грінштейн, Етінгер і інші — були куплені американською розвідкою. Вони були завербовані філіалом американської розвідки — міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт»...

Інші учасники терористичної групи (Виноградов, М. Коган, Єгоров) є, як зараз встановлено, старими агентами англійської розвідки. Служать їй з давніх часів, виконуючи її найбільш злочинні і брудні завдання»⁶.

Розпочата ще у 1952 р., після візиту професора В. Н. Виноградова до Сталіна, ця справа поступово переростала у широку «медичну змову» відверто антисемітського характеру⁷. На Україні до всього цього ще додавалися пошуки «українського націоналізму».

Журнал «Комуніст України» писав: «Злочинства викритої зраї лікарів-убивць, ворожі дії в галузі торгівлі, у місцевій промисловості, рецидиви космополітизму й буржуазного націоналізму в ідеології, — все це свідчить про те, що ворог не гребує ніякими засобами, щоб всіляко нашкодити радянському народові. Відомо, що там, де партійні, радянські, господарські та інші

організації, їх керівники виявилися не на висоті, припустили ротозійство, політичну безтурботність,— там підлі дії ворогів народу не були своєчасно викриті»⁸. Цей же журнал критикував «націоналістичну «продукцію» Д. Косарика», «націоналістичну книжку Л. Смілянського «Золоті ворота», а також інших літераторів»⁹.

Збереглося чимало документальних свідчень того, що повідомлення ТАРС 13 січня 1953 р. на Україні, окрім усього іншого, стимулювало антиєврейські настрої. «Сьогодні,— свідчила, наприклад, працівник 3-ї поліклініки Києва С. В. Леонтьєва,— 13 січня, хворі відмовлялись записуватись на прийом до лікарів-євреїв і вимагали записувати їх до лікарів російської національності, котрих, на жаль, у поліклініці майже немає»¹⁰.

Причини такого роду настроїв, також за документами, правильно розуміла частина людей, ще тоді, на початку 1953 р. Зокрема, начальник виробничого відділу житлового будівництва комбінату «Сталіншахтобуд» І. З. Тімірінов заявляв: «Я глибоко переконаний, що нині продовжується повторення 1937 року... Напевно, з'явився знов якийсь Єжов і робить брудні справи, кидаючи до в'язниці ні в чому не винуватих людей. Я не вірю, що ця група займалась тим, про що йдеться в повідомленні. Мені здається, що всі ці репресії мають на меті щось інше. Адже не можуть сіоністи претендувати на успіх в нашій країні»¹¹.

Таке реагування визнавалося «шкідливим» на початку 1953 р. А на початку квітня того ж року, коли з'явилось повідомлення про реабілітацію групи лікарів, раніше заарештованих, такі оцінки стали нормою. Характерно, що сам Сталін до своєї хвороби дав вказівку переглянути слідчі справи «лікарів-шкідників». На думку М. М. Мєсяцева, котрий брав участь у цьому перегляді, диктатор був змушений це зробити під могутнім впливом світової громадськості, яка виступила на захист заарештованих¹². Однак все-таки вирішальним фактором, що завадив трагічному перебігу подій, стала смерть Сталіна¹³.

Тим не менш 12 березня 1953 р. «Правда» вмістила статтю О. О. Фадєєва «Гуманізм Сталіна». В ній письменник, котрому не так вже багато років залишалось до самогубства під пресом усвідомлення злочинів сталінізму, писав: «Радянський народ завжди буде вдячний великому Сталіну за те, що Сталін виховав його в душі твердості, непримиренності, високої політичної пильності щодо ворогів зовнішніх і ворогів внутрішніх. В цьому — одна з корінних принципальних відмінностей соціалістичного гуманізму Леніна і Сталіна від усіх видів старого буржуазного гуманізму, який чим далі, тим більше виявляє себе як сила, намагається прикрити язви капіталізму...»¹⁴.

Однак для України не справа «лікарів-шкідників» була останньою «віхою» сталінської доби. Її останній слід залишився завдяки Л. П. Берія, котрий підготував спеціальну записку по областях Західної України. 2—4 червня 1953 р. відбувся пленум ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про постанову ЦК КППРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КППРС».

Доповідачем на цьому пленумі був О. І. Кириченко. Зачитавши записку Л. П. Берія, він, зокрема, сказав: «20 травня питання про становище в західних областях розглядалось на Президії ЦК КППРС, куди був викликаний секретар ЦК КП України тов. Мельников.

В ході обговорення стану справ у західних областях тов. Мельников замість того, щоб детально проаналізувати становище там та розкритику-

вати припущені помилки і недоліки, звів свій виступ до окремих дрібниць та став заперечувати деякі питання становища в західних областях...

Тоді Президія ЦК КПРС створила комісію для підготовки цього питання, на яку викликала членів ЦК КПРС тт. Коротченка, Корнійчука, Кириченка і кандидата у члени ЦК КПРС тов. Корнійця, де 26 травня детально розглянуто становище в західних областях і вислухано міркування по цьому питанню кожного з викликаних.

На Президії ЦК КПРС та на комісії товариші Г. М. Маленков, Л. П. Берія, В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, М. С. Хрущов, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян піддали гострій і справедливій критиці Бюро ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР і зокрема секретаря ЦК КП України тов. Мельникова за припущені серйозні помилки і недоліки в керівництві західними областями України»¹⁵.

У своїй доповіді О. І. Кириченко наводив дані, які свідчили про недоліки роботи у західних областях України. Зокрема, з 532 голів колгоспів 296 були приїжджими із східних областей України. «Подібний стан,— підкреслював він,— і в ряді інших областей. Переважна більшість цих голів колгоспів не знає місцевих умов, слабо зв'язана з колгоспниками і в багатьох випадках високомірно, а іноді і зневажливо ставиться до них, з ними не радиться, не вислуховує їх»¹⁶. О. І. Кириченко підкреслив: «Нам мало визнати хиби і недоліки. Наше завдання полягає в тому, щоб глибоко усвідомити політичний зміст припущених помилок, величезне значення тієї допомоги, яку надає нам ЦК КПРС своєю постановою від 26 травня,— і з настирливістю, властивою комуністам, взятися за ліквідацію хиб і недоліків в керівництві західними областями»¹⁷.

З «покаянною» промовою на пленумі виступив Л. Г. Мельников, який навів по західних областях такі цифри: серед перших та інших секретарів обкомів і міськкомів тільки 11 % працівників були за походженням місцевими, серед зав. відділами обкомів і міськкомів тільки 8 %, серед зав. бібліотеками парткомів — 5 %, серед інструкторів міськкомів і райкомів — 13 %, серед заступників голів облвиконкомів — 18 %, серед голів і заступників голів райвиконкомів — 27 %¹⁸.

«Величезною моєю помилкою,— зазначив Л. Г. Мельников,— і ЦК КП України, на яку вказав нам Центральний Комітет КПРС, є те, що ми дуже погано використовуємо українську мову у будівництві нової соціалістичної культури в західних областях, та і не тільки в західних областях, недооцінюємо українську мову, як могутню зброю у донесенні до свідомості населення нашої радянської, партійної правди, припустили безвідповідальне ставлення до української мови»¹⁹.

На пленумі виступив міністр внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешик, котрий навів такі цифри: за 1945—1953 рр. за різного роду «антирадянські політичні злочини» на Україні було заарештовано 43 379 чол. віком до 25 років, а з цієї кількості у західних областях України заарештували 36 340 чол.²⁰

Вказав П. Я. Мешик і на те, що мали місце безпідставні арешти (тільки по місту Кисву звільнено 11 чол.)²¹, зокрема, «ряд обурливих арештів було проведено серед осіб єврейської національності, причому працівники колишнього МДБ, які проводили ці арешти, керувалися вказівками тов. Мельникова про необхідність слідством викрити так зване єврейське націоналістичне підпілля»²².

А далі П. Я. Мешик розповів, що з пояснень працівників колишнього 5-го Управління МДБ УРСР, які здійснювали безпідставні арешти, з'ясува-

лось: 25 лютого 1953 р. заступник міністра державної безпеки УРСР Бровкін дав вказівки підготувати довідки на «єврейських націоналістів». Довідки поспіхом підготували співробітники МДБ УРСР Сухонін, Романишин, Чернов, Бедін, Щелкунов, Секарєв, Москальов та ін.

Ці довідки, за словами П. Я. Мешика, «частково сфальсифіковані», були передані Л. Г. Мельникову, котрий «дав вказівку про арешт ряду осіб єврейської національності, що й було виконано»²³.

Характерно, що сам Л. Г. Мельников визнав, що «у нас було перегнуто палицю і у єврейському питанні. ЦК КП України і особисто я несвоєчасно помітили антисемітські прояви, безпідставні зняття з роботи і переміщення по роботі крупних фахівців, настрої явно ворожі проти окремих груп єврейської інтелігенції»²⁴. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПКРС і Бюро ЦК КП України першим секретарем ЦК Компартії України було обрано О. І. Кириченка²⁵. «Таким чином, — зазначав В. Голуб, — на чолі КП(б)У вперше за всю її історію став українець...»²⁶.

На нашу думку, нині, коли про події, пов'язані з запискою Л. П. Берія по західних областях України²⁷, почали писати вітчизняні автори, варто поставити запитання: чи мав Л. П. Берія (навіть якщо ми врахуємо всю одіозність цієї особи і її потяг до диктаторства) реальні підстави для незадоволення наявним станом речей у Західній Україні і роботою органів внутрішніх справ у цьому регіоні? Якщо врахувати комплекс ще й досі невідомих науковому й широкому громадському загалу фактів, то, гадаємо, відповідь на поставлене запитання може бути позитивною.

Ми вже зупинялись на тому, що діяльність органів МДБ в західних областях України протягом досить довгого часу постійно створювала напруженість між ними і місцевим населенням, сприяла формуванню ворожого ставлення до Радянської влади. За підрахунками, у 1946—1949 рр. було за-слано близько 500 000 західних українців²⁸. Ці та інші насильницькі дії активно сприяли тому, що західні українці відчували себе під чужоземним пануванням. Такого роду політика, за точними словами О. Субтельного, мала також результатом втрату «найважливішого набутку західноукраїнського суспільства — його широкої організаційної мережі, найстарішим і найважливішим складником якої була греко-католицька церква, а найновішим — ОУН/УПА, мережі, що протягом поколінь служила основним захистом проти чужої влади й найактивнішим виразником української національної самобутності»²⁹.

Керівники центральних відомств МВС—МДБ, а серед них і Л. П. Берія, мали чимало підстав і для невдоволення професійними якостями своїх працівників у західноукраїнських областях. Звернімось лише до деяких фактів, які ще ніколи не згадувались в публікаціях.

Так, 12 липня 1952 р. міністр держбезпеки СРСР С. Д. Іпат'єв надіслав на ім'я Л. Г. Мельникова проект листа ЦК ВКП(б). В цьому документі, зокрема, зазначалось: «Доповідаю, що в результаті незадовільної роботи МДБ УРСР вказівка ЦК ВКП(б) про ліквідацію націоналістичного підпілля і озброєних банд в західних областях України виконується погано...»

МДБ СРСР неодноразово звертало увагу керівництва МДБ УРСР на необхідність чіткого й організованого проведення операцій по ліквідації банд, які б виключали втрати в людях з нашого боку, а також на пильне ставлення до захоплених бандитів й використання їх у заходах по ліквідації банд.

Керівництво МДБ УРСР до цього часу не досягло цього. За час з 1 серпня 1951 року по 1 липня 1952 року провалено велику кількість операцій,

внаслідок чого упущені понад 250 бандитів, за цей же час при зіткненні з бандитами органи МДБ втратили вбитими 36 і пораненими 76 чоловік. Внаслідок втрати пильності з боку працівників МДБ УРСР й місцевих органів, безвідповідального й довірливого ставлення до захоплених оунівців в останній час мали місце втечі важливих державних злочинців.

Наприкінці 1951 року зрадив і перейшов в підпілля значний проводир ОУН Бей Василь, залучений до співробітництва з органами МДБ, розшифрувавши перед підпіллям важливі відомості про роботу МДБ і спеціальні засоби оперативної техніки. Здійсненими заходами Бей в травні ц. р. був вбитий.

В квітні 1952 року в УМДБ по Станіславській області перейшла на нелегальне становище група бандитських ватажків в кількості 6 чоловік...

В червні 1952 року в м. Львові з конспіративної квартири від посиленої охорони зміг втекти член закордонного проводу і керівник так званої служби безпеки ОУН, викинутий англійською розвідкою на території Тернопільської області, Матвієйко, який використовувався по конспіративно-розвідувальних заходах (Матвієйко наступного дня після втечі прийшов у МДБ)».

Далі в листі зазначалось, що «міністр держбезпеки УРСР тов. Ковальчук, його заступники тт. Поперека, Шевченко та інші відповідальні працівники МДБ УРСР не здійснили необхідних заходів по наведенню більшовицького порядку в органах МДБ УРСР й не виконали вказівки ЦК ВКП(б) про поліпшення роботи з агентурою».

На цій підставі пропонувалось увільнити із своїх посад М. К. Ковальчука, М. С. Попереку, В. Г. Шевченка, а міністром держбезпеки УРСР призначити тодішнього прокурора УРСР Р. А. Руденка, М. Попереку і В. Г. Шевченка пропонувалось призначити начальниками УМДБ відповідно Львівської і Тернопільської областей.

Тоді ж, у липні 1952 р., на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У прийняло закриту постанову «Про факт втечі значного державного злочинця, заарештованого органами МДБ Української РСР». Цей документ з'явився як реакція на факт втечі з конспіративної квартири вже згаданого Матвієйка, хоча його прізвище в постанові не згадувалось жодного разу³⁰. За «злочинно-халатне ставлення до виконання свого службового обов'язку були зняті з роботи, виключені з партії й піддані карній відповідальності начальник 1-го відділу управління 2-Н В. Б. Демиденко, майори М. Н. Корсун та І. І. Калиниченко³¹. Були покарані інші працівники³². Міністру держбезпеки УРСР М. К. Ковальчуку оголошувалась догана, його заступники М. С. Поперека і В. Г. Шевченко також одержали догану і були зняті зі своїх посад³³. (Міністром держбезпеки УРСР невдовзі призначили П. І. Івашутіна).

У складеній навесні 1952 р. досить великій за обсягом довідці «Про стан і заходи посилення боротьби з рештками банд оунівського підпілля у західних областях УРСР» констатувалось, що «суттєвого поліпшення стану слідчої роботи в УМБД західних областей УРСР поки не відбулось»³⁴.

У січні 1953 р. Політбюро ЦК Компартії України приймає постанову «Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської областей». В документі, зокрема, підкреслювалось, що «факти найгрубіших порушень соціалістичної законності з боку окремих працівників органів МДБ Львівської та Дрогобицької областей свідчать про незадовільне виконання вимог закритого листа ЦК ВКП(б) від 13 липня 1951 року, постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17

листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», про низький рівень оперативно-слідчої роботи і серйозних непорядках у прокурорському нагляді»³⁵.

Можна було б наводити інші приклади, та, гадаємо, читачі зрозуміли головне: коли Л. П. Берія дав завдання працівникам МДБ зробити «фотографію» реального становища в західних областях України, йому зовсім неважко було знайти негативний матеріал, недоліків більш ніж вистачало.

Після того, як Л. П. Берію заарештували під час засідання Президії ЦК КПРС 26 червня 1953 р., як відомо, було прийнято постанову Президії ЦК КПРС (це сталося 29 червня 1953 р.) «Про організацію слідства у справі про злочинні антипартійні дії і антидержавні дії Берія». Саме з цього часу бере початок інша, офіційна версія, згідно якої Л. П. Берія підготував свою записку виключно з провокаційними намірами. Безумовно, певна — і досить серйозна — частка провокативності тут була, адже Берія плекав наміри узурпувати владу, а для цього необхідно було забезпечити собі підтримку на Україні, «зваливши» тих працівників, котрі заважали, і розставивши «свої» кадри³⁶. Але було й інше: реальні проблеми і недоліки в роботі на західноукраїнських землях.

Після реорганізації МДБ — МВС у єдине союзно-республіканське міністерство у березні 1953 р. був переведений на посаду начальника Львівського обласного управління внутрішніх справ генерал-лейтенант Т. А. Строкач, котрий з 1946 р. працював міністром внутрішніх справ. МВС УРСР очолив вже згаданий П. Я. Мешик³⁷, а його першим заступником став генерал-лейтенант С. Р. Мільштейн³⁸.

Однак і на своїй новій посаді Т. А. Строкач утримався не дуже довго. На початку квітня 1953 р. П. Я. Мешик дав йому завдання зібрати відомості про національний склад керівних кадрів партійних органів, починаючи від парторганізацій колгоспів, підприємств і до обкому партії включно, а також повідомити про недоліки роботи парторганізацій. Т. А. Строкач зателефонував П. Я. Мешіку особисто і переконався в тому, що той насправді дав таке завдання.

Те, що трапилось далі, описав сам Т. А. Строкач у своєму повідомленні в ЦК КПРС (цей документ на початку своєї доповіді на пленумі ЦК КПРС 2 липня 1953 р. цитував Г. М. Маленков): «Керуючись своїм партійним обов'язком, я доповів секретареві обкому т. Сердюку про одержану мною від т. Мешика таку явно неправильну вказівку.

В той же день ввечері мені у Львів зателефонував т. Берія і сказав дослівно таке: «Що Ви там робите, Ви нічого не розумієте, для чого Ви пішли в обком партії й розповіли Сердюку про отримане Вами завдання. Замість надання допомоги Ви підставляєте ніжку т. Мешіку. Ми Вас витуримо з органів, заарештуємо й згноїмо у таборах, ми Вас зітремо у порошок, на табірний пил Вас перетворимо». І далі т. Берія у стані сильного роздратування декілька разів повторив таке: «Ти зрозумів це чи ні, зрозумів, зрозумів? Так от врахуй». На мої спроби порозумітись з цього питання т. Берія не став мене слухати і поклав трубку...

Тов. Мешик, знаючи про розмову т. Берія зі мною двічі нагадував мені: «Ну, як попало тобі від т. Берія? Надалі розумнішим будеш». Далі т. Мешик у глузливій формі говорив мені буквально таке: «А т. Мельников — секретар ЦК — поганий чекіст, він тебе як шпигуна ЦК відразу видав, телефонує мені і прямо говорить, що Строкач доповів секретарю обкому Сердюку про те, що я, Мешик, збираю відомості про партійні органи. Хіба так можна розконспірувати свою агентуру».

Характерно відзначити, що і заступник міністра внутрішніх справ УРСР г. Мільштейн веде такі ж розмови. Наприклад, у березні ц. р. він мені і г. Івашутіну, колишньому заступникові міністра внутрішніх справ УРСР, говорив, що тепер все буде по-новому, партійні органи не будуть втручатись так, як це було раніше, в роботу чекістських органів. Начальники УМВС областей повинні і будуть незалежними від секретаря обкому партії³⁹.

12 червня 1953 р. Т. А. Строкач був звільнений з посади начальника Львівського обласного управління МВС і відкликаний до Москви. Тут в особистій розмові заступник начальника контрольної інспекції при МВС СРСР генерал-лейтенант А. З. Кобулов сказав йому: «Ви не врахували тепер, що до керівництва МВС СРСР прийшов т. Берія і що тепер органи МВС не будуть в такій залежності від партійних органів, як це було раніше. Ви не уявляєте собі, якими правами користується т. Берія. Він рішуче руйнує всі старі порядки...»⁴⁰.

В Москві Т. А. Строкач дістав відрядження до Владимира. Однак він здогадався, що це відрядження може закінчитись у в'язниці особливого призначення. Т. А. Строкач терміново «захворів», передавши з лікарні заяву до ЦК КПРС. Тим часом Л. П. Берія був заарештований і невдовзі все те, що трапилось з начальником Львівського обласного управління МВС, почало слугувати як один з найпереконливіших доказів «беріївської змови».

Ім'я Т. А. Строкача фігурувало і в постанові липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія». Тут, зокрема, зазначалось: «Більше того, Берія таємно від ЦК й уряду давав завдання місцевим органам МВС, щоб вони контролювали партійні організації... Тих же чесних комуністів, працівників МВС, котрі вважали неправильними ці антипартійні настанови, Берія піддавав репресіям. Так, наприклад, начальника Управління МВС Львівської області тов. Строкача тільки за те, що той повідомив секретареві Львівського обкому партії про одержану ним настанову збирати, вишукувати негативні дані про роботу партійних організацій та про партійні кадри, Берія в червні 1953 р. зняв з роботи, погрожував заарештувати його...»⁴¹.

Інцидент з дорученням Л. П. Берія став підґрунтям для того, щоб постать Т. А. Строкача досить довгий час героїзувалась. Це знайшло, зокрема, відбиток у деяких публікаціях⁴².

На нашу думку, ще не сказано всієї правди про діяльність Т. А. Строкача у 1946—1953 рр. Деякі, як прийнято говорити, штрихи до портрета дають спогади людини, якій довелося безпосередньо зіткнутись із генерал-лейтенантом. Йдеться про спогади П. Дужого, котрий був заарештований в червні 1945 р. і якого (після того, як його перевезли до Кисва) допитував особисто Т. А. Строкач. Процитуємо уривок із цих спогадів: «Одного дня Строкач викликав мене до свого кабінету...» Чи пан Дужий знає особисто Галана?» — запитав. «Ні,— відповів я,— з Галаном я не знайомий, але його памфлети читав». «А як пан Дужий гадає — було чергове запитання — чи Шухевич з Галаном дружить? Прошу сказати: коли і де вони останнім часом зустрічалися?» Я сказав: «Щоб отримати правильну відповідь, гадаю — вам треба було б з таким запитанням звернутися до самого Галана». Тоді Строкач гнівно прошипів: «Ми Галана притягнемо до суворої відповідальності. Галан — лайдак, Галан — лайдак великий...»

Ставлення міністра до Галана мене неабияк здивувало, і я запитав його: «Чому ж то Галан — як ви кажете — лайдак, якщо він пише та друкує те, що советській владі на Україні вкрай потрібно?» Відповідь була така: «Галан — обманець. Він нас переконував і рішуче заявляв, що як тільки ми за-

арештуємо митрополита Сліпого та греко-католицьких єпископів — то всі священники дуже перелякаються й наввипередки почнуть приставати до Руської Православної Церкви. А що вийшло? Більшість священників нам не покорилась і пішла проти нас. Хіба ж це нашій партії,— тут він поправився,— народові та партії вигідно? Галан нас обманув і він гірко відповість за це...»

Така «розмова» зі Строкачем була в 1946 році, а три роки пізніше у комуністичного агітатора Галана... Львівське обласне управління внутрішніх справ відібрало пістолет, а за кілька днів «лайдака» Галана підступно руками жертв, обмотаних чекістськими сітями, було вбито...»⁴³.

Звичайно, такого роду інформація про Т. А. Строкача не могла бути оприлюднена в 1953 р. В цей час і ще довго по тому він поставав виключно «жертвою беріївського свавілля».

(Закінчення буде)

¹ XVII з'їзд КП(б)У. 23—27 вересня 1952 р: Матеріали з'їзду.— К.— 1953.— С. 156. Характерно, що для самого І. Д. Назаренка 1952 р. мало не став фатальним. 27 вересня 1952 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання «Про т. Назаренка І. Д.», суть якого полягала в тому, що І. Д. Назаренко не повідомив про те, що батько його дружини у 1937 р. «За антирадянську діяльність» був розстріляний. Як свідчить стенограма, цей факт став приводом і для обговорення недоліків в роботі І. Д. Назаренка. З різкою критикою на його адресу виступили Д. С. Коротченко, О. І. Кириченко, М. С. Гречуха, Л. Р. Корнісць, А. А. Гречко, З. Т. Сердюк, І. С. Сенін. Однак наприкінці обговорення Л. Г. Мельников запропонував «ще порадитись в ЦК ВКП(б)». Після перерви вирішили залишити І. Д. Назаренка на посаді. (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 190, спр. 72, арк. 228—237).

² Я. О. Галан був зарубаний на своїй квартирі М. В. Стахуром. Відкритий судовий процес над останнім відбувся у Львові 15—16 жовтня 1951 р. Співучасником вбивства був також І. Д. Лукашевич, справу котрого серед інших розглядав військовий трибунал Прикарпатського військового округу в січні 1951 р.

³ Т е л е н ч і О. В боргу // Радянська Україна.— 1990.— 28 січня: К а р п о в а Н. Второе убийство? По поводу одной «альтернативной» версии // Правда Украины.— 1990.— 15 марта: В а с и л е н к о В. Так хто ж направив руку вбивці Галана? З приводу однієї телепередачі // Робітничка газета.— 1990.— 13 квітня.

⁴ Рад. Україна.— 1952.— 27 грудня.

⁵ Там же.— 1953.— 1 березня.

⁶ Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей // Правда.— 1953.— 13 января.

⁷ Конец «дела врачей» // Московские новости.— 1988.— № 6; Р а п о п о р т Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года.— М., 1988.— 271 с.

⁸ Безустанно підносити революційну пильність // Комуніст України.— 1953.— № 2.— С. 5.

⁹ Там же.— С. 7.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 21.

¹¹ Там же, арк. 24.

¹² Див. докладніше: Страх // Комсомольская правда.— 1991.— 7 февраля.

¹³ В о л к о г о н о в Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— К., 1990.— Кн. 2.— С. 580—582.

¹⁴ Ф а д е е в А. Гуманізм Сталіна // Правда.— 1953.— 12 марта.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 2—3.

¹⁶ Там же, арк. 4—5.

¹⁷ Там же, арк. 30.

¹⁸ Там же, арк. 38—39.

¹⁹ Там же, арк. 45—46.

²⁰ Там же, арк. 228.

²¹ Там же, арк. 236.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же, арк. 51.

²⁵ Там же, арк. 351—352.

²⁶ Г о л у б В. Конспективний нарис історії КП(б)У.— С. 102.

²⁷ 8 і 16 травня 1953 р. Л. П. Берія надіслав свої записки про роботу органів МДБ Литовської РСР і Української РСР. Ці записки розсилались разом з протоколом засідання Президії ЦК КПРС від 20 травня 1953 р. Рішенням Президії ЦК від 2 липня 1953 р. записки були вилучені з протоколів Президії ЦК КПРС, а прийняті по них рішення відмінені (Дело Берія. Пленум ЦК

КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 146).

²⁸ С у б т е л ь н и й О. Україна: історія.— К., 1991.— С. 425.

²⁹ Там же.— С. 430.

³⁰ В постанові констатувалось, що «відповідальні працівники Міністерства державної безпеки УРСР, котрі безпосередньо працювали з ним, забули, що вони мають справу зі значним державним злочинцем, зжились з ним, всіляко догоджували йому, видавали значні грошові винагороди, влаштовували різні прийоми, вечірки (іменини, зустріч Нового року), в яких брали участь заступник міністра Шевченко В. Г., начальник управління 2-Н Шорубалка І. К. та деякі інші відповідальні працівники МДБ УРСР. Злочинцю робились подарунки, квіти, разом з ним за одним столом харчувались оперпрацівники, котрі його охороняли, грали з ним у волейбол, влаштовувались випивки...» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 190, спр. 72, арк. 150—151).

³¹ Там же, арк. 152.

³² Там же, арк. 153.

³³ Там же.

³⁴ Там же, арк. 93.

³⁵ Там же, спр. 73, арк. 3.

³⁶ Докладніше про спробу Л. П. Берія узурпувати владу див.: П о п и к В., Т а б а ч н и к Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 38—44.

³⁷ Докладніше про особу П. Я. Мешика див.: Там же.— С. 41—43.

³⁸ Значна частина кар'єри С. Р. Мільштейна пов'язана з Тбілісі. Саме тут у 1922—1926 рр. він працював уповноваженим, начальником відділення особливого відділу окремої Кавказької армії, у 1926—1931 рр.— секретарем Колегії Закавказько-Грузинського ДПУ, у 1931—1936 рр.— зав. особливим сектором ЦК Компартії Грузії. Згодом він очолював райком партії, Комітет фізкультури і спорту Грузинської РСР. З жовтня по грудень 1938 р. був секретарем по пропаганді Тбіліського міськкому партії, після чого був переведений у НКВС СРСР на посаду заступника начальника слідчої частини, начальника транспортного управління НКВС СРСР. У 1941—1950 р. С. Р. Мільштейн працював заступником наркома лісової промисловості СРСР, заступником начальника управління особливих відділів НКВС СРСР, начальником транспортного управління НКВС СРСР, начальником Казанської залізниці. У 1950—1953 рр.— заступник начальника будівництва залізних копалень МВС СРСР у Красноярську. Саме тут Л. П. Берія відшукав його, щоб зробити першим заступником П. Я. Мешика.

³⁹ Цит. за: Дело Берия. Пленум ЦК КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенограф. отчет. // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 141—142.

⁴⁰ Там же.— С. 142.

⁴¹ Там же.— 1991.— № 2.— С. 204.

⁴² Горчаков О., Павлов В. Совесть коммуниста // Радуга.— 1988.— № 8.— С. 123—135; Попик В., Табачник Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 40—41.

⁴³ Д у ж и й П. Про чекістського генерала і не лише про нього // Визвольний шлях.— 1971.— № 8.— С. 998—999.

Новий погляд на проблему

О. І. Гуржій (Київ)

Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654—1657 рр.)

Більшість з оточення Б. Хмельницького в основному підтримувала його зовнішню й внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення союзу України з Росією. Прибічники гетьмана справедливо вбачали в ньому порятунок від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створе-

ної в ході Визвольної війни (1648—1654 рр.) старшинської адміністрації й українського православного духовенства небезпідставно сподівалися на поліпшення власного благополуччя, одержання значних станових та економічних привілеїв. Очевидно, саме тому переважна частина учасників Переяславської ради 8(18) січня 1654 р. цілком свідомо пристала до пропозиції Б. Хмельницького об'єднатися з російським народом, який на той час у їхньому уявленні уособлював монарх-цар. Сучасник і ймовірний свідок тих подій, відомий в історичній літературі під іменем Самовидця, так сповіщає про це: «И там рада была, где усі полковники і сотники с товариством, при них будущих, позволилися зоставати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болш жодним способом быти подданными королю полскому и давним панам, ані теж примати к себѣ татар. На чом на той то радѣ в том місяцю генварѣ й присягу виконал гетман Хмельницькій зо всіма полковниками, сотниками й атаманею й усею старшиною войсковою, и узяли великое жалованне его царского величества соболями. И зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вічне подданство его царскому величеству...»¹.

Та якщо про сам факт прийняття присяги всіма учасниками Переяславської ради можна говорити з певністю (про це свідчать й інші джерела середини XVII ст.), то твердження літописця, «що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил»², не відповідає історичній правді. Очевидно, Самовидець, потрапивши в полон ідеї «великодержавності» (які б наміри при цьому він не переслідував), свідомо погрішив проти істини. Адже він не міг не знати про існування значної опозиції як до підписання акту 1654 р., так і після нього з боку частини духовенства, старшини, козаків та й простого «поспільства». Зокрема, кальницький (вінницький) полковник Іван Богун, якого, до речі, в радянській історіографії, як правило, однозначно вважали «палким прихильником возз'єднання України з Росією»³, взагалі відмовився присягати на вірність царю. Ще напередодні ради, коли Б. Хмельницький у Чигирині схилив «старих» козаків до «підданства» російському монарху, «молоді» на чолі з Богуном виступили проти. Сам полковник у великій промові застеріг про можливі «тягости» такого кроку і разом зі своїми прибічниками («со всем Побужьем») не прийняв присяги, коли прибуло московське повноважне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Однак І. Богун ніколи не приставав і на бік ворогів Росії. Далі простої відмови пішло козацьке населення Кропивнянського і Полтавського полків, побивши киями прибулих царських урядовців. Луцький грод (становий суд) одержав від місцевого духовенства особливий «протест» проти акту об'єднання³. У вересні 1654 р. посол І. Тафлара доносив царю, що ще минулого року київський митрополит та «иные духовного чину люди» висловили думку, «что им с московскими людьми быти в соединеніи невозможно, и они того николи не хотели, а се де Москва хотят их перекрешивать...»⁴. Відомий російський історик С. М. Соловйов писав, що до старшинської групи, котра виступала проти союзу з царем, належав також майбутній кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко⁵. Фактично не пішло на формальне визнання угоди і все «низове товариство», хоча протягом тривалого часу в його середовищі висловлювалося бажання такого союзу й всіляко підтримувалися дії Б. Хмельницького в цьому напрямі. Однак звістка про підтвердження російським монархом всіх «древніх» і «старовечних прав и волностей» запо-

* Така суб'єктивістська оцінка потрапила навіть на сторінки окремих енциклопедичних видань. Див., наприклад: Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 168.

рождів у «Березневих статтях» 1654 р. викликала неабияке вдоволення останніх. Про це, зокрема, свідчить лист кошового отамана гетьману від 3 травня 1654 р. «Чрез нарочного посланца твоей ясной гетманской мосце отобравши ми,— писав кошовий,— Низовое войско Запорожское, списки, для ведома нам присланіе, привилеов монарших его царского пресветлого величества, ствержающих милостиво все древніе и старовечніе права и волности наши войска Запорожского и всего народа малоросійского, и вичитавши оніе, обрадовалисмося вседушне, иж он пресветлейшій и самодержавнейшій великій государ и православній монарх наш (!), яко чадолюбивій отец, изволил нас слуг своих (!) и православія восточнія церкве истинних синов пожаловати, прошенія вашего гетманского не презрети, а права и волности наши войска запорожского и народа малоросійского, стародавніе, своими превисокими монаршими привилеями закрепить и подтвердить. За шо яко воздаемо хвалу і благодареніе...; дякуем теж велце и твоей ясной гетманской мосце, за тшаливое в том старане и труди, и за прислане нам для ведома преречоних монарших привилеов списков; в которих любо совершено права и волности кратко заключаются, однак, для досконалшого виденія, желаем и самих пактов имети в себе присланніе-от твоей гетманской ясной мосце списки, и не вонтпим в том, же твоя гетманская мосць нас оними коммунекovati рачиш, яко тих которіе на услугу военную пресветлому монарху нашому й твоей ясной гетманской мосце цале себе декляруем»⁶.

Як бачимо, вельми промовистий документ. У ньому визнається і верховна влада царя, і безпосередня підпорядкованість гетьману, і чітко простежується прагнення мати при собі конкретніші писемні акти, де б роз'яснювалися й гарантувалися права та «вольності» козаків. Можна припустити, що останнє прямо позначилося на зволіканні низовиків з присягою Москві.

Самодержавна політика, яка запанувала на українських землях одразу після Переяславської ради, нерідко викликала відверте невдоволення з боку місцевих опозиційних сил, часто-густо доводила до гострих конфліктів між різного роду групами населення і верховною владою. Не залишались осторонь і широкі маси корінних жителів. Час від часу вони змушені були втягуватися в політичну боротьбу. Траплялось, що за поразку в ній доводилося розплачуватися власним життям. Так, «казанець» Ф. Новохрещенов, повертаючись улітку 1656 р. з турецького полону, відвідав чимало міст України і засвідчив, що мешканці багатьох з них вже не хочуть «под государевою високою рукою быть», а запорожці відверто загрожують цареві збройним виступом у союзі з кримськими татарами. «Да і во всех де черкасских (українських.— О. Г.) городех,— констатував він,— полковники и сотники и черкасы и мешане в разговорах говорят те ж речи»⁷. І хоч дана ним оцінка тогочасної внутрішньополітичної обстановки є суб'єктивною, вона переконливо свідчить про ті неоднозначні, дуже складні обставини, в яких опинилося гетьманське правління та і всі жителі присланих до Росії українських регіонів.

Якими ж насправді були стосунки між старшинською адміністрацією та царським урядом, політика якого викликала таку негативну реакцію?

Неабияку настороженість, різноманітні чутки та домисли в тогочасному українському суспільстві (в тому числі й серед нижчих чинів гетьманського правління) викликали вже перші непродумані, а часто й зухвалі вчинки московського посольства. Крім того, недостатня поінформованість, не усвідомлені до кінця суть і значення події в Переяславі та й сама форма приведення до присяги на місцях породжували численні нарікання людей. В

умах багатьох «гуляла», краяла душу і серце думка про те, що Великий гетьман від імені всього народу малоросійського особисто присягнув на вірність цареві, а той, у свою чергу, відмовився зробити подібне Б. Хмельницькому, чим образив усе Військо Запорозьке. Государеві ж «дворяни», прибуваючи до якогось населеного пункту в супроводі добре озброєних охоронців — стрільців і козацьких старшин, для прийняття присяги зганяли «як стадо» мешканців на майдан. При цьому не обходилося без грубощів, відвертих залякувань чи, навпаки, «солодких» обіцянок (з метою привернення до «служби государевої» застосовувалися навіть гроші, відрізи сукна, хутро і т. д.). Тому, хто відмовлявся скласти присягу, погрожували висланням за «Зборівську лінію», тобто за межі приєднаної до російських земель української території. Мабуть, тому царських слуг характеризували як урядовців, «породою своєю спесивих и необычайных ко всякому делу — понеже в государстве своем никакого доброго не имеют и не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды»⁸. Царські сановники без належних пояснень на очах у простих людей склали реєстри, переписували міські укріплення, церкви, припаси тощо. Протягом січня—лютого 1654 р. було приведено до присяги майже 130 тис. чол. близько 200 міст і містечок⁹, чим, на думку М. С. Грушевського, нароблено «переполоху вище всякої міри»¹⁰. Жителі не завжди могли своїм розумом осягнути все те, що навколо них чи за їх безпосередньою участю діялося. Коли ж ніяких непорозумінь не виникало, українське населення радо приймало представників російського народу, підносило їм хліб-сіль, складаючи присягу.

Неоднозначно були сприйняті й форма підписання та зміст «Березневих статей» — договірних умов між Олексієм Михайловичем і Богданом Хмельницьким про політичне та правове становище України в складі Російської держави. Це питання досить широко висвітлювалося у вітчизняній історіографії (щоправда, дослідники при цьому нерідко висловлювали діаметрально протилежні думки), а тому тут спинимося лише на головному. Вже в процесі переговорів гетьманського правління з московським посольством на чолі з В. Бутурліним і під час безпосереднього складання Переяславської угоди простежувалося намагання до встановлення зверхності влади монарха. Щодо Війська Запорозького цар залишався таким самим самодержцем, як і до свого народу; гетьман і старшини мали «бити йому чолом», «просити», «покладатися на милість» і т. д. Це, зокрема, зафіксовано в статейному списку послів від 9 жовтня 1654 р.— 5 лютого 1654 р: «...Пришли в церковь гетман Богдан Хмельницкой и писарь Иван Выговской, а с ними полковники и сотники и ясаулы и атаманы и казаки. И говорили боярину Василью Васильевичу (Бутурліну.— О. Г.) с товарищи гетман и писарь Иван Выговской и полковники: что они во всем покладываютца на государеву милость, и веру, по евангелской заповеди, великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетное здоровье головы, складывать рады; а о своих делех учнут они гетман и все войско запорожское бить челом великому государю»¹¹.

Остаточного оформлення «Березневі статті», що насправді являли собою кілька різних за формою офіційних документів, набули в Москві під час перебування там посольства від України на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею. Безпосереднє їх обговорення та узгодження позицій тривали з 13 по 27 березня (звідси і назва), але найголовніші з них були складені вже на середину лютого 1654 р.¹² Свої пропозиції щодо угоди українські послы подали царю і

боярм у вигляді «прохань» — «Просительных статей» (всього в них налічувалося 23 пункти). Відповіді ж (фактично акти) мали форму «пожалувань», «милостей», жалуваних грамот. Оригінали цих важливих документів не збереглися, а під назвами «Статейних списків», «Статей» або «Договору Богдана Хмельницького», «Статей Війська Запорозького», «Переяславського договору» дійшли до нас у багатьох копіях, перекладах і чорнових варіантах, котрі знаходяться в різних архівосховищах¹³.

Що ж конкретно хотіли старшини з гетьманом і що саме одержали від «великого государя»? Як свідчать «Просительные статьи о правах всего малороссийскаго народа» (точніше, їх копія — «Список с белорусского писма с статей»), подані російському урядові 14 березня, перші сподівалися, головним чином, на статус автономної країни в складі єдиної Російської держави, зокрема, на самостійну внутрішню і зовнішню політику, власне судочинство й збройні сили і т. д. (щоправда, за певного контролю з боку сузерена); сплату вищій владі відповідної данини — «как по иных землях... отдается» (ст. 15, 16); непорушність прав і привілеїв українського народу, наданих «из веков от княжат и королей» (ст. 1, 3, 13, 17); вільне обрання керманича держави — «чтоб войско запорожское само меж себя гетмана избирали, и его царскому величеству извещали (ст. 6); гарантію стану духовенства підпорядковуватись київському митрополиту (ст. 13); визначення чисельності національного війська (60 тис.) і платні для нього в разі використання для потреб Росії з державної казни (ст. 2, 21)¹⁴.

Отже, чітко простежується бажання старшинської адміністрації уникнути втручання царя і його сановників до справ місцевого управління. Однак подальші переговори та реалії тогочасного життя внесли деякі важливі корективи в ці наміри, причому в бік обмеження функцій гетьманату. Так, владі на місцях не дозволялося здійснювати будь-які зовнішньополітичні зносини з польським королем і турецьким султаном, іншими «ворогами» Росії без спеціального на те «государева» указу. Також поки що лише зверталася увага на «многіе неслушные дела» митрополита (тобто, на нашу думку, з боку центру обумовлювалася можливість у майбутньому ще раз повернутися до питання про підлеглість українського духовенства і церкви). Всі ці й інші факти викликали невдоволення Б. Хмельницького та його оточення, але вони змушені були змиритися. Не можемо тут не відзначити і те, що до значних конфліктів і непорозумінь між обома сторонами призвела розпочата в наступний період практика призначення (згідно з «Березневими статтями») російських воєвод у Київ та Чернігів, а також розташування на кордонах України та в її межах «ратних людей». Не всім сподобалася (особливо на Запорозькій Січі з її демократичними принципами) умова, висунута з боку Москви, про повернення з українських земель утікачів-росіян¹⁵.

Ось так неоднозначно пройшов в Україні понад 300 років тому «референдум» й сталося підписання першої «союзної» угоди. Та незважаючи на певні складності й обмеження з боку царату, гетьманське правління і надалі продовжувало проводити порівняно незалежну зовнішню політику. Цьому сприяли особистий авторитет і волелюбна вдача самого Б. Хмельницького. Як свідчать архівні матеріали, протягом 1654—1657 рр. не спадала активність у стосунках старшинської адміністрації з урядами іноземних держав, і насамперед, Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства. У зв'язку з цим гостро стояли питання державного будівництва та визна-

* Наприклад, передбачалося сповіщати в Москву про будь-які контакти гетьманського правління з представниками урядів іноземних держав (ст. 14).

чення кордонів території, на якій проживали українці, а також війни і миру тощо¹⁶.

Тут ми не можемо погодитися з твердженням М. П. Василенка, що про територію України в державному розумінні можна говорити лише, починаючи з 1654 р., тобто з часу об'єднання її з Росією¹⁷. Джерела свідчать, що вже після корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, мати окрему й відмежовану державу «по Білу Церкву»; по-друге, «щоби допущено їх було до давніх вольностей»; по-третє, «щоби до міст, замків і держав (володінь.— О. Г.) ані старости, ані воєводи (польські.— О. Г.) не мали ніякого права»¹⁸. Законодавчий же бік справи на той час складався так. Згідно із Зборівським договором від 8(18) серпня 1649 р. між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром «козацька автономія» поширювалася на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства¹⁹, дещо пізніше — на три губернії: Київську, Чернігівську й Полтавську, територія яких з деякими сусідніми повітами становила близько 180 тис. кв. км.²⁰ Вона межувала з Польщею, «Московщиною» і Туреччиною, причому Дніпро залишався її найголовнішою комунікаційною артерією. Зберегти цю територію, а в майбутньому значно розширити її стало першорядним завданням політики гетьмана. В умовах миру, поданих польському королю під Зборовом, Б. Хмельницький однією з вимог висував, щоб «всякі посади в різних воєводствах — земські, гродські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї — в воєводстві Чернігівському, його королівська милість повинен видавати особам не римської, а грецької релігії...», тобто православної²¹. Аналізуючи дані 1653—1654 рр., І. П. Крип'якевич певною мірою окреслив державні межі «козацької території»: з Польщею — по лінії Яруга — Чернівці — Мурахва — Красне — Вінниця — Прилуки — Самбіль — Карпилівка; з Росією — традиційним кордоном; з Туреччиною і Кримом — через так зване «Дике поле» — українські й південноросійські степи між Дністром і Доном²². При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення Середньої Наддніпряни (тоді охоплювала головним чином Білоцерківський, Канівський, Кропивнянський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки), котра, як і в попередні періоди, становила територіальне ядро українського етносу. Протягом багатьох століть ситуація там була порівняно стабільною. Запорозька Січ, «низове товариство» залишилися «центром свободи» і служили для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою²³.

В 1655—1657 рр. державні кордони автономної України зазнали деяких змін, що зумовлювалося відповідними політичними чинниками. Після рішучих наполягань і неодноразових персональних звертань Б. Хмельницького царський уряд нарешті розпочав військові дії проти Речі Посполитої. Незабаром численні війська обох держав одержали ряд важливих перемог і відвоювали Смоленськ, зайняли майже всю Білорусію й велику частину Литви (по Вільно і Ковно), звільнили Стародубщину, ввійшли в межі Галичини. Після здобуття ними Любліна шляхетські збройні сили відступили аж за Віслу. В зв'язку з цим повернення Західної України під «гетьманську булаву» стало цілком реальним. Політичне керівництво Польщі ладне було визнати законність утворення та існування незалежної української держави, але за однієї принципової умови — фактичного розриву «козацької республіки» з «Московщиною». Б. Хмельницький, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, рішення Переяславської ради і

«Березневим статтям», не пішов на цей крок. Проте, як би там не було, саме тоді, незадовго до смерті гетьмана, ще раз окреслюється кордон між «Державою Богдана Хмельницького» та Річчю Посполитою. Як свідчить літопис Григорія Граб'янки, на початок 1657 р. він проходив «от устья Днестра до вершини Днестра, а от вершини Днестра до вершини Горини, от Горини до Припети и чрез Припет до Быхова, от Быхова чрез Днепр по над рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль: також от Чернаго моря, от устья Днестра на Очаков до Лиману, даби Днепром и Днестром свободній бул путь купцам малоросійським в море»²⁴. Щоправда, на той час в умовах постійних військових дій ця «демаркаційна лінія», як справедливо відзначив М. П. Василенко, «не могла набути характеру постійного юридичного кордону»²⁵.

Того ж року (коли сталося проголошення жителями Пінського повіту про своє рішення перейти під «регімент» Війська Запорозького «в щасті й нещасті — на вічні часи») українська дипломатія в переговорах зі шведським урядом домогалася відсунення кордону аж до Пруссії²⁶. Посли зі Швеції привезли до гетьманської резиденції підготовлений проект угоди між обома державами. Занепокоєний таким зближенням, Олексій Михайлович вимагав від Б. Хмельницького розірвати такого роду стосунки. Добре знаючи і відчуваючи на собі особисто двоїсту політику царя, гетьман гнівно відповів бояринові В. Бутурліну: «Никогда не отстану я от шведскаго короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство его царского величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и пріязнь, и обещаніе, а великій государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердіе свое, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну. Известно нам и то, что его царское величество изволил послать из Вильны, в помощь полякам, против нас, шведского короля и Рагоція* двадцать тысяч ратных людей. Так ли я поступал против великого государя!? Не был еще подданным его, служил ему, и добра хотел, и крымскаго хана к тому уговаривал, девять лет не допуская воевать и разорять великоросійскіе украинные города. И ныне мы, верные царского величества подданные, неотступны от высокой руки его, готовы на войну против неприятелей великого государя, бусурманов, хотя бы в настоящей тяжкой болезни постигла меня, на дороге, смерть, для чего возьму и гроб с собою. Веры христіанской никогда не был я разорителем: за провозславіе и за церкви божіи не только бился и проливал кровь свою, но заставлял тоже делать бусурманов — хана крымского и татар. Да будет во всем воля великаго государя: только мне, гетману, в диво, что бояре его царского величества ничего ему, великому государю, добраго не присоветуют. Еще не владеет он короною польскою, еще мирное постановление с Польшею не приведено к концу, а уже открыта новая война с Швецією! Не будь я в дружбе с шведами, с Рагоціем, с волохами, с молдаванами, с татарами крымскими, поляки, без сомненія, обратили бы вместе с ними оружіе свое на Малую Россію, предали бы все огню и мечу до прибытія вспомогательных войск царских. И сіе не радостно бы было царского величества государству Россійскому»²⁷.

Відшуканий Д. М. Бантишем-Каменським серед рукописів Московського

* Мається на увазі Юрій II Ракоці — трансільванський князь (з 1648 р.). У 1656 р. між ним і гетьманом був підписаний договір, згідно з яким останній погоджувався на підтримку його кандидатури на польський престол і подання збройної допомоги з метою знесення Польщі й возз'єднання Західної України з іншими українськими землями в складі Російської держави. В 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу, в якому зазнав поразки.

архіву Колегії іноземних справ і наведений тут документ має дуже важливе значення. Він свідчить, по-перше, про значне розчарування гетьмана ставленням російського уряду до України, про нещирість царя, його здатність у великодержавницьких планах зрадити свого союзника; по-друге, про вмiлу й продуману зовнішню політику Б. Хмельницького, який в інтересах власного народу зумів використовувати взаємостосунки з багатьма іноземними країнами і врешті-решт зберегти відносну незалежність значної частини українського етносу; по-третє, про розуміння ним смертельної небезпеки для України з боку шляхетської Речі Посполитої; по-четверте, про поступовий відхід гетьмана від промосковської політики. Одним з важливих аспектів у зовнішньополітичній діяльності старшинської адміністрації стали стосунки з Туреччиною й Кримським ханством, а в зв'язку з цим — освоєння так званого «Дикого поля» та боротьба за вихід до Чорного моря. Свої військові походи козаки нерідко ототожнювали з мандрями київських князів, коли ті плавали по морю і «штурмували» Константинополь. В планах Б. Хмельницького фактично ніколи не виключалась можливість мирного співіснування із султаном і ханом, але реалії тогочасного життя робили це практично неможливим. В переговорах з ними гетьман широко обговорював питання української чорноморської торгівлі (у гирлі Дніпра передбачалося навіть спорудити спеціальний порт для місцевих торгових людей) і на Середземномор'ї. Однак війна не дала можливості здійснити задумане. Колонізація степових окраїн Російської держави періодично зводилася нанівець кримськими татарами: орда часто-густо знищувала все живе навкруги. Господарське життя в середині XVII ст. зосереджувалося головним чином в окремих районах Слобожанщини.

Очевидно, саме такі складні обставини в процесі формування української держави і, зокрема, постійна необхідність утримувати наготові значні збройні сили дали привід деяким не тільки вітчизняним, а й зарубіжним історикам твердити про створення тоді своєрідної «автономної республіки... під російським протекторатом»²⁸.

Повнокровне функціонування такого державного утворення зумовлювала наявність специфічної політичної влади та відповідного адміністративного устрою. Перша, як вже зазначалося вище, повністю перейшла до нової генерації українського панівного класу — козацької старшини, очолюваної гетьманом. Обраний військовою радою на Запорозжжі на початку 1648 р. на невизначений строк, він здійснював керівництво військовими силами, давав розпорядження місцевій адміністрації, обирав напрями внутрішнього розвитку всього краю. Лише Б. Хмельницький міг переглядати ухвали Генерального суду. При цьому слід відзначити, що «козацьке народоправство», цілком виправдане і резонне у вужчих рамках на Січі, поширюючись на більшу державну територію, виявилось нежиттєздатним. Вже за Хмельницького представники окремих станів вимагали для себе спеціального судочинства. Досить характерними в цьому аспекті стали вимоги шляхтичів, які взяли участь у Визвольній війні, а тому мали певні підстави розраховувати на особливе ставлення до себе з боку гетьманського правління. З цим вони зверталися і до царського уряду. «...К боярину ж к Василью Васильевичу, — сповіщає статейний список 1654 р., — в Переясловле приходили шляхта и говорили, чтоб шляхта была меж казаков знатна и судились бы по своим правом, и маестностям бы за ними быть по прежнему»²⁹.

Найвищою судовою інстанцією «хмельниччини», як і незадовго перед цим, залишалася загальна, чи повна рада. Вона мала давні традиції, що своїм корінням сягали часів Київської Русі. Її генезу в козацькому війську

можна простежити документально, починаючи з 80-х років XVI ст. Тоді це ще був орган законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак поступово (особливо після 1654 р.) вона втрачає колишнє значення у зв'язку з підміною її функцій гетьманом. Проте і при Богдані її продовжували інколи скликати гучними ударами в бубни, а нижче козацьке «поспільство» — «чернь» сповіщало про свою згоду чи незгоду з рішеннями на ній викриками (звідси й назва такої ради — «чернецька»). Та чим далі, тим складніше ставало скликати десятки тисяч козаків в якесь одне місце. Та і сама необхідність у ній весь час слабшала. Поступово гетьман запроваджував, на думку Л. Окиншевича, власний диктат³⁰. Йому радили це робити й окремі представники польського уряду. Так, під час Визвольної війни київський воевода прямо пропонував йому не скликати раду з приводу укладення миру з Польщею, а вирішувати це питання самостійно, лише порадившись зі старшинами³¹. В. Липинський, аналізуючи джерела, відзначив явні прояви в гетьмана тенденції до самовладності вже в 1648 р.³² Крім того, факти свідчать, що на загальній раді в Білій Церкві того ж року зібралося близько 20 тис. чол., а в Переяславі у 1654 р. — трохи більш як 200 козаків. Внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини спричинилися до занепаду чернецької ради. Її функції впевнено перейняла рада старшини.

Поточне судочинство Б. Хмельницький переклав на нижчі судові ланки, а надзвичайні судові справи вирішував особисто або призначав спеціальних осіб. У полках вища влада сконцентрована у руках полковників, а в сотнях — сотників (з відома або дозволу гетьмана). На місцях їм дозволялося «суполную владзу» мати, а «непослушних карати», «кожного з козаков там застаючих добром миловати, а злом карати»³³.

Слід зазначити, що поки полкові й сотенні суди не переросли в справжні юридичні інстанції, їх діяльність підміняли урядовці різних рангів. Так, в «Истории русов, или Малой России» сповіщається: до подій Визвольної війни «курени и околицы управлялись wybranymi из них (козаків.— О. Г.) отаманами и товарищами, кои и маловажныя их распри разбирали и мирили их; а по земским спорам и тяжбам и по важным делам разбирались и судились в поветовых и городских судилищах»³⁴. Після 1648 р. судові процеси, як правило, переносяться в будинки полковників, сотників, міські управління. Під час військових походів полковники чи сотники замість себе призначали довірених осіб. У зв'язку з цим поступово виникла необхідність у запровадженні постійних посад суддів. Останні нерідко опинялися якщо і не в прямій залежності, то під значним впливом перших³⁵. Тоді ж, як вважав Д. П. Міллер, виникли «козацько-народні форми права»³⁶.

Вищий же суд при гетьмані — Генеральний — могли вести його заступники — генеральні судді (два). Тільки Б. Хмельницький міг, як уже відзначалося, переглядати рішення такого суду. Сучасники, характеризуючи повноваження Б. Хмельницького, відзначали: «...У них радит гетман, и что де им гетман велит делать, то де они и делают» (1654)³⁷. Законодавчу владу він реалізував через універсали, «листи», накази тощо, підписуючи їх «рукою власною». Гетьманський титул при цьому фігурує в різних формах (залежно від політичної ситуації): спочатку — «Гетман войска его королевской милости запорозского», пізніше — «Гетман з войском его царского величества»³⁸. Існували й інші варіанти, однак суть їх не змінювалася. Атрибутом гетьманської влади залишалася, як і в попередні роки, булава (цар Олексій Михайлович, наприклад, власноручно передав Б. Хмельницькому булаву, виготовлену із срібла). При підтримці старшини, із залученням найманих військ гетьман придушував соціальні й інші вчинені

проти його волі виступи. Таким чином, він зосередив у своїх руках практично необмежену владу (сам Б. Хмельницький називав себе «єдиновладцем і самодержцем руським»³⁹. Венеціанський посол Альберто Віміна говорив про нього як про «справжнього государя»⁴⁰. Лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель титулував гетьмана «імператором запорозьких козаков»⁴¹. Єдине, що ще залишалося зробити Б. Хмельницькому, так це встановити спадковість політичної влади. Саме такі наміри всупереч давнім козацьким звичаям і намагався здійснити гетьман (як це доводять останнім часом деякі дослідники) на порозі смерті⁴². Очевидно, думки в цьому плані у нього почали формуватися під впливом монархічної системи правління, що склалася в сусідній Росії.

Для захисту й збереження власної держави, забезпечення вдалого проведення зовнішньої й внутрішньої політики гетьману потрібні були особливі збройні сили. Військо України виступало протягом тривалого часу як самостійна, незалежна від інших урядів одиниця. Воно набиралося головним чином з добровольців і мало характерні риси самоуправління. До нього входили представники різних соціальних груп і прошарків населення, а тому його можна вважати до певної міри загальнонародним. Справжнім регулярним військом були реєстрові козаки. На початок Визвольної війни їх налічувалося 6 тис. чол. і майже всі вони взяли участь у повстанні. Проте така кількість не могла вдовольнити Б. Хмельницького. Тому вже в 1648 р. він хотів збільшити кількість реєстровців до 12 тис.⁴³ На час Зборівської угоди реєстр зафіксував 40 тис., а в 1654 р.— 60 тис. козаків. Щоб підняти рівень і боєздатність власних частин, гетьман неодноразово залучав до служби іноземців, зокрема татар і німців. Після об'єднання України з Росією козацькі загони стали автономними частинами російської армії. Б. Хмельницький приділяв значну увагу реорганізації збройних сил і створенню мобільної та регулярної української армії. Однією з найкращих форм її він вважав найм, як це було в більшості європейських країн того часу. Наймані частини функціонували вже в 1648 р.

Таким чином, можемо констатувати, що і після завершення першого етапу Визвольної війни (1648—1654) на формуванні та діяльності державних органів правління, існуванні збройних сил в Україні продовжували позначатися традиції Запорозької Січі. Щоправда, своєрідність нових суспільно-політичних обставин, які тоді склалися, потребувала відповідного коригування в усіх сферах життя її населення (певних змін в організації адміністративного устрою, суді та судочинстві тощо). В 1654—1657 рр. на форми управління гетьманату поступово починає впливати самодержавна політика царизму (головним чином в бік обмеження функцій першого). Чітко простежується неоднозначність стосунків старшинської адміністрації з російськими урядовцями, бажання більшості козацької верхівки відстоювати автономні права українців і уникати, по можливості, втручання царя в політичні справи краю. Безперечно, виходячи з наведених вище фактів, у свідомості багатьох корінних жителів формувалася думка про те, що доречність акту об'єднання України з Росією мала бути випробуваною часом.

¹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 66—67.

² Там же.— С. 67.

³ Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі.— Відень, 1920.— С. 34—35; П е т р о в с ь к и й М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти.— 1926.— Кн. 6.— С. 23—25.

- ⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 774 (далі — Акты ЮЗР).
- ⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., 1860.— Т. 10.— С. 301—302.
- ⁶ Цит. за: Величко Самoil. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке.— Киев., 1848.— Т. 1.— С. 184—185.
- ⁷ ЦНБ АН України: ВР, ф. 2, № 15540, арк. 3—5.
- ⁸ Грушевський Михайло. Історія України—Руси.— Київ; Львів, 1931.— Т. 9.— С. 776—777.
- ⁹ Конкретніше про це див: Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителю малороссийских городов // Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 291—306; 799—838.
- ¹⁰ Грушевський Михайло. Назв. праця.— С. 776.
- ¹¹ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 227.
- ¹² Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 23.
- ¹³ ЦНБ АН України: ВР, № 2082—2083; Центр. держ. арх. давніх актів (м. Москва), ф. 248, оп. 29, спр. 1744, арк. 1.
- ¹⁴ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 445—452.
- ¹⁵ Там же.— С. 475—476.
- ¹⁶ ЦНБ АН України: ВР, ф. 2, № 15545—15548; № 15550—15556; № 15564—15570; № 15573—15575.
- ¹⁷ Василенко М. П. Територія України XVII віку: (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія (Збірник іст.-філол. відділу УАН.— № 51).— К., 1927.— С. 112.
- ¹⁸ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1926.— Т. СХХХІV—СХХХV.— С. 109.
- ¹⁹ Акты ЮЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 415—416.
- ²⁰ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) // ЗНТШ.— Львів, 1931.— Т. СLІ.— С. 135.
- ²¹ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1954.— Т. 3.— С. 18.
- ²² Крип'якевич Іван. Назв. праця // ЗНТШ.— Т. СХХХІV—СХХХV.— С. 120, 124, 125.
- ²³ Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 18.
- ²⁴ Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки... в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов сведетельства утвержденная. Року 1710.— Киев, 1854.— С. 145 (далі — Грабянка Григорий. Летопись).— Киев, 1854.— С. 145.
- ²⁵ Василенко М. П. Назв. праця.— С. 122.
- ²⁶ Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 182.
- ²⁷ Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч.— Изд. 4-е.— СПб.; Киев; Харьков, 1903.— С. 17.
- ²⁸ Maskiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687—1709.— Chicago, 1967.— P. 13.
- ²⁹ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 248.
- ³⁰ Окиншевич Лев. Центральні установи України — Гетьманщини XVII—XVIII вв.— К., 1929.— Ч. 1: Генеральна рада.— С. 11.
- ³¹ Grabowski Ambr. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski.— Krakow, 1845.— Т. 2.— S. 31.
- ³² Липинський В. Назв. праця.— С. 272—273.
- ³³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею: В 5-ти т.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 85—86, 99 (далі — Акты ЗР).
- ³⁴ История русов или Малой России.— М., 1846.— С. 15.
- ³⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк).— Одесса, 1909.— С. 295—296.
- ³⁶ Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии.— Харьков, 1895.— Ч. 1: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.— С. 5.
- ³⁷ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 591.
- ³⁸ Там же.— С. 228, 233, 507; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 85—90 та ін.
- ³⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954.— Т. 2.— С. 108.
- ⁴⁰ Киевская старина.— 1900.— № 1.— С. 75.
- ⁴¹ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.— М., 1888.— Т. 2.— С. 373.
- ⁴² Верба І. В. Ідея спадковості влади в українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань).— К., 1991.— С. 80—84.
- ⁴³ Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego a pozniej kasztelana Bieckiego Ksiega pamietnicza z dawnego rekopisma bedacego wlasnoscia L. H. Morsztyna.— Krakow, 1864.— S. 75.

З історії політичних партій і рухів України

В. І. Гусєв (Київ)

Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 — квітень 1918 рр.)

Бундівські організації України, як і всієї країни, захоплено вітали повалення царського самодержавства. Вони не сприймали поглядів більшовиків, а повністю поділяли програмні і тактичні положення меншовиків про подальший розвиток революції. Їх члени як у центрі, так і на місцях підтримували внутрішню і зовнішню політику Тимчасового уряду.

Виходячи з того, що Лютнева революція відкрила можливості для глибоких демократичних перетворень, Бунд встановив тісні відносини з Центральною Радою. З липня 1917 р. його представники входили до складу даного органу, підтримували вимоги про надання Україні автономії, однак водночас засуджували будь-які дії в цьому напрямку, здійснені без санкції Тимчасового уряду. Слід наголосити, що розв'язання проблеми державності бундівці пов'язували з безумовним наданням національним меншостям, які населяли певні місцевості, в тому числі євреям, персонально-національної автономії.

В даній статті автор акцентує увагу на деяких заходах Центральної Ради, а саме проголошенні нею III Універсалу, переговорах делегації Генерального Секретаріату з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії про укладення мирного договору, розробці і прийнятті IV Універсалу, вторгненні німців на Україну, а також на затвердженні закону про персонально-національну автономію й міжнародному аспекті цих проблем. Аналізуючи ці аспекти діяльності Центральної Ради, ми покажемо ставлення до них керівництва місцевих організацій Бунду, який, на нашу думку, не «плентався» в обозі авторитетних політичних партій, у тому числі українських, як вважалося раніше, а відстоював власні позиції з принципових питань розвитку країни.

Керівництво Бунду розцінило перемогу більшовицького збройного повстання у Петрограді як акт насильства над революційною демократією. Один з його лідерів на Україні М. Рафес, виступаючи 26 жовтня 1917 р. на засіданні Київської міської думи, заявив: «Авантюра, яка розігрується більшовиками, ставить під загрозу скликання Установчих зборів і відкриває клапан анархії й погромним виступам і за таких умов навіть якби більшовики перемогли, то вони недовго залишилися б при владі. Більше ми не можемо підтримувати ні Тимчасовий уряд, ні виступ більшовиків, які на сьогодні можуть довести країну до анархії, а ми будемо підтримувати Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів»¹.

На цьому засіданні бундівцям довелося вислухати чимало дошкульних нападок за те, що вони намагаються сидіти водночас на двох стільцях, не виробивши чіткої позиції щодо Тимчасового уряду, який недавно підтримували. «Панове, коли корабель тоне, то першими його залишають пацюки, — нагадав, зокрема, загальновідому істину кадет Крупнов, — кидаючись у море анархії, вони себе рятують»². Такі звинувачення лунали на адресу представників Бунду, незважаючи на те, що вони закликали присутніх збирати сили для боротьби проти контрреволюції і загрози більшовизму у все-

російському масштабі. Й пізніше саме за їх ініціативою у Малій раді розглядалося питання про засудження перевороту в столиці.

У цей складний час лідери Бунду вважали, що на Україні має бути встановлена тверда влада і зробити це могла лише Центральна Рада. Тому всі її накази, спрямовані на запровадження порядку та спокою, повинні негайно виконуватися єврейським населенням. «Наше щастя, що ми живемо у Києві,— заявив М. Рафес,— що є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення і селянство»³. Він запропонував у найближчі дні зробити все можливе, щоб запобігти виступу більшовиків у місті.

Про ставлення бюро Південного обласного комітету, керівного органу Бунду на Україні, до подій, що розвивалися, місцеві організації дізналися з його циркулярної депеші, надісланої 1 листопада 1917 р. В ній, зокрема, зазначалося, що необхідно різко відмежуватися від більшовицької диктатури в центрі і на місцях. Влада ж повинна бути «революційно-демократичною в складі представників усіх соціалістичних партій — від н.-с. до більшовиків — без будь-якої коаліції з к.-д. і великою буржуазією»⁴.

7 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради представники Бунду висловилися за прийняття III Універсалу, в якому йшлося про створення Української Народної Республіки. В цьому документі вони виділяли положення про те, що нова держава не пориває зв'язків з Російською республікою, а допомагає їй стати федерацією рівноправних і вільних народів, що, на їх думку, є гарантією декларованої персонально-національної автономії для національних меншостей.

Бундівці вітали розширення прав Генерального Секретаріату, до складу якого входили 5 українських соціал-демократів, 4 українських соціаліст-революціонери, 3 українських соціалісти-федералісти, російський народний соціаліст, польський демократ та ін. Віце-секретарі з великоруських, польських та єврейських справ при Генеральному секретареві з національних справ, призначені Центральною Радою в липні 1917 р., також стали його повноправними членами. Генеральним секретарем єврейських справ було призначено представника Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Зільберфарба⁵. Посаду Генерального контролера в першому українському уряді обіймав бундівець А. Золотарьов.

Своє ставлення до Центральної Ради Бунд мав можливість продемонструвати 18 листопада 1917 р. на нараді при Південному обласному комітеті в Києві, де було підтверджено резолюцію, прийняту конференцією представників цієї партії в Мінську, яка відбулася раніше, про те, що, поки влада перебуватиме в руках більшовиків, завдання полягає в пропагуванні ідеї її невизнання і підготовці до «переходу влади до всієї революційної демократії»⁶.

При цьому великі надії покладалися на представників Бунду у Раді, які повинні були захистити українську демократію від «петроградської авантюри». В другій половині місяця бундівці неодноразово направляли запити в Малу раду про її ставлення до Ради Народних Комісарів Росії і наполегливо радили Генеральному Секретаріату вживати рішучих заходів для організації законної влади в усій країні⁷.

Бунд підтримав дії Генерального Секретаріату на початку грудня 1917 р., коли за його наказом у Києві було роззброєно по-більшовицькому настроєну понтонну роту і всі штаби військ на Південно-Західному і Румунському фронтах, розцінивши їх як такі, що допомогли на певний час уникнути кривавої сутички в Україні⁸.

Програму дій Бунду на Україні чітко сформулював його ЦК, обраний на початку грудня на VIII з'їзді. «Наші партійні організації повинні надавати Ц[ентральній] Р[аді] найенергійнішу підтримку в її боротьбі за забезпечення основ демократичної автономії проти нападу з боку Ради Народних Комісарів», — роз'яснювалося в резолюції «З українських питань»⁹. Вихід бундівських представників з уряду вважався можливим лише тоді, коли заходи, запропоновані «заради угоди між сторонами, що борються на Україні, будуть відхилені Генеральним Секретаріатом» і коли «політичне становище, яке складається зараз на Україні, перейде в збройне зіткнення між тією частиною пролетаріату України, яка організована в Радах, з одного боку, і в Центральній Раді — з другого»¹⁰.

Як бачимо, Бунд визнавав Центральну Раду як орган державної влади, але не завжди підтримував її дії як у країні, так і на міжнародній арені. Він категорично виступив проти проголошення в той час незалежності України, яка, будучи, на його думку, слабкою у воєнному, економічному і фінансовому відношенні, розірве зв'язки з Росією й потрапить під протекторат імперіалістичної Австрії і Німеччини, а в результаті українська демократія перестане бути революційною силою¹¹.

Це принципове питання пов'язувалося з ставленням до переговорів, які вів Генеральний секретаріат з кайзерівською Німеччиною у Брест-Литовську. Адже саме їх Центральна Рада вважала не тільки кроком до укладення справедливого демократичного миру між воюючими державами, а й певною міжнародною гарантією існування самостійної України. «Таким чином, майже вся Європа почала рахуватися з Українською Республікою як незалежною державою, — із задоволенням констатувала «Народна Воля» 3(16) січня 1918 р., — і ставитися з довір'ям до її Правительства».

Однак керівництво Бунду дотримувалося протилежної точки зору, твердячи, що спроби української делегації вийти з першої світової війни і самостійно підписати сепаратний договір є «поступкою розгаряченому націоналізму», означатиме «початок розриву між українською і неукраїнською демократією» і перетворить незалежність української республіки на фікцію. В запиті представників Бунду і меншовиків, поданому в Малу раду з цього приводу, зазначалося: «Нехай буде закликана до відповіді українська делегація, яка вела переговори не в інтересах демократії, бо світ один на один з німецьким імперіалізмом буде світом, який знищить Україну, який прикує й зробить її рабою німецького імперіалізму»¹².

Як показали наступні події, бундівці багато в чому мали рацію. Самі німці визнавали, що не тільки традиційна любов до порядку змушувала їх вступити на територію України. «Не останньою з причин була у нас, а ще більше у наших австрійських союзників турбота про продовольче питання, — вказувалося з цього приводу на засіданні німецького рейхстагу в травні 1918 р. — Ми і наші союзники були вкрай заінтересовані якомога швидше одержати з України предмети харчування». І вони їх одержували згідно з підписаним між обома сторонами тимчасовим торговим договором¹³.

Логічним завершенням конфлікту між Бундом і Центральною Радою було рішення бюро Південного обласного комітету Бунду про вихід його представника з складу уряду. А. Золотарьов у листі до В. К. Винниченка, надісланому 12 січня 1918 р., писав, що проголошення УНР незалежною державою, її політика з питань взаємовідносин між Українською і Російською республіками посилюють принципові розбіжності керівництва партії з політикою Центральної Ради. Саме це й змусило бундівців відмовитися нести відповідальність за дії «уряду самостійної Української

республіки», а Золотарьова залишити посаду Генерального контролера і вийти зі складу Генерального Секретаріату¹⁴.

Відносини Центральної Ради, її партій з Бундом відтоді поступово погіршувалися. Мали місце випадки, коли з бундівцями перестали рахуватися. Так, їх кілька раз навіть забували своєчасно ознайомити з проектами законів. У зв'язку з цим наприкінці грудня 1917 р. бундівець І. Тьомкін заявив рішучий протест і відмовився брати участь в обговоренні різних документів¹⁵.

Але якими б не були причини виходу бундівців з Генерального Секретаріату і якими б глибокими не були їх незгоди з Центральною Радою, погляди лідерів Бунду на її політику принципово не змінилися, і вони не відмовлялися «тягти загальну колісницю української політики»¹⁶. Час від часу їм навіть доводилося нагадувати про свою роль у перетворенні Ради з органу «вузько національного в територіальний, державний»¹⁷, про їх допомогу, надану Україні в переговорах з Тимчасовим урядом влітку і восени 1917 р., при підготовці III Універсалу та інших діях, спрямованих на зміцнення нової влади.

Бунд підтримував кроки Центральної Ради в напрямку розвитку місцевого самоврядування національних меншостей, у тому числі євреїв. Для підвищення авторитету серед населення він прагнув, щоправда безуспішно, використовувати видане новою владою положення від 2 грудня 1917 р. про створення єврейських общин та вибори до них, участь у єврейській Національній раді, створеній у жовтні 1917 р. при Генеральному секретаріаті з національних справ, інших організаціях, в яких його представники певний час мали більшість місць¹⁸.

Звичайно, бундівці були вдячні новій владі за прийняття в січні 1918 р. закону про персонально-національну автономію. Головуючий тоді на засіданні Малої ради М. С. Грушевський висловив задоволення з приводу того, що в таких несприятливих умовах вдалося прийняти цей закон. «...І тим виконали свій обов'язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, але і взагалі в справі вирішення національного питання, щоб виключити з інтересів державних інтереси національні і національну боротьбу,— продовжував він.— Я осмілюсь навіть сказати, що ми внесли певний вклад у світове розв'язання національного питання». Перший український президент порівняв обговорюваний документ з проголошеною в 1791 р. декларацією прав людини і громадянина Великої Французької революції¹⁹.

За цим законом, який став 8 главою Конституції УНР, прийнятої на засіданні Малої ради 28 квітня 1918 р., Центральна Рада надавала великоросам, полякам, євреям та представникам інших національних меншостей широкі права на території республіки. Зокрема, вони мали можливість об'єднуватися в організації, які представляли їх інтереси в державних і громадських установах краю. Обсяг їх діяльності визначався Установчими зборами кожної нації, які обирали Національну раду, наділену законодавчими функціями.

Цікаво, що під час попереднього обговорення закону, яке кілька разів бурхливо проходило в Малій раді, бундівці виступали проти розширення компетенції персонально-національної автономії, а також наполягали на її остаточному визначенні та офіційному визнанні Установчими зборами. Однак їм довелося погодитися з пропозиціями представників інших єврейських політичних партій. Заради прийняття такого важливого документа варто було йти на певні поступки. Крім того, вони розраховували

зайняти домінуюче місце в усіх органах, створюваних згідно з його положеннями. Проте й тут їх сподівання не виправдалися.

Майже одночасно з обнародуванням в Україні закону про національно-персональну автономію при Народному комісаріаті у справах національностей Радянської Росії було створено комісаріат з єврейських справ. В ньому працювали такі відділи: культурно-просвітній, міжнародний, по боротьбі з антисемітизмом, агітаційний, видавничий та ін. При місцевих органах влади працювали його підрозділи.

Але бундівські організації країни, в тому числі й України, негативно поставилися до створення цього комісаріату. Як правило, його заходи вони бойкотували, в установи на місцях забороняли посилати співробітників, які знали рідну мову. На сторінках газет постійно паплюжилася його діяльність. При цьому ініціатори подібних акцій керувалися постановою Всеросійської бундівської конференції, в якій комісаріат звинувачувався у виконанні невластивих йому функцій, у бюрократичному стилі діяльності, в нерозумінні національних питань, у протиставленні своїх заходів діям общин. Була різко відхилена пропозиція представника українського Бунду А. Альтера налагодити контакти з цією радянською організацією²⁰.

В той час Центральна Рада готувалася до Українських Установчих зборів, які мали відкритися в січні 1918 р. На них планувалося прийняти IV Універсал, яким проголосити Україну самостійною державою. Однак бурхливе життя внесло свої корективи. «Через безладдя і заколоти» вибори до Установчих зборів відбулися не у всіх округах, і тому скликати їх не вдалося. Обставини ж склалися так, що потрібно було негайно розв'язувати деякі важливі питання. «Народ давно вже бажає миру, а так звані «народні комісари» кличуть його на нову священну війну,— зазначав М. С. Грушевський.— Крім того, ці «народні комісари» надсилають на Україну своїх «красногвардейцев» для братогубної війни»²¹.

Тому Центральна Рада, «щоб мати змогу самій заключити мир і завести лад та спокій», вирішила, не чекаючи скликання Установчих зборів, провести засідання Малої ради, на якому виробити й оголосити IV Універсал. Це засідання почалося 9 січня з наради фракцій українських соціал-демократів і есерів, а потім продовжувалося за закритими дверима з участю представників партій національних меншостей аж до обнародування цього документа.

На відкритому засіданні Малої ради, яке проходило в ніч з 11 на 12 січня, при обговоренні тексту IV Універсалу проти проголошення незалежності України, її відокремлення від Росії виступив представник Бунду М. Лібер. Він заявив, що автори даного маніфесту, перебуваючи ніби в стані сп'яніння, намагаються будь-яким чином вберегти свій край від поширення більшовицького впливу, що в ситуації, яка склалася, було нереальним²². Крім того, підкреслював оратор, вони не враховували небезпеки перетворення республіки на економічний придаток Австро-Угорщини і Німеччини, на чому вже неодноразово наголошували бундівці. Останні пропонували, зокрема, й на цьому засіданні такий вихід з становища: розбудувати Україну на основі консолідації її й російських демократичних сил для захисту спільних завоювань революції від внутрішніх та зовнішніх ворогів. До них відносили й більшовиків, які одноособово узурпували владу і не бажали її ні з ким ділити²³.

Учасники обговорення універсалу в Малій раді розраховували на його позитивну оцінку представниками партій національних меншостей, насамперед єврейських соціалістів. Адже напередодні було прийнято закон про

національно-персональну автономію, в розробці якого вони брали активну участь. Тому така відвертість М. Лібера справила гнітюче враження на присутніх. Його промова неодноразово переривалася вигуками обурення, і голові доводилося заспокоювати публіку. А коли він закінчив виступ, з гальорки навіть пролунав образливий вигук щодо його національної гідності²⁴. Фракція українських соціал-демократів одразу рішуче засудила це неподобство²⁵.

Не менш напруженою була й обстановка на засіданні Малої ради, коли черга дійшла до прийняття універсалу. За його схвалення висловився М. С. Грушевський, названий першим для поіменного голосування. Його підтримала решта членів українських фракцій. Водночас протилежних позицій дотримувалися російські меншовики і бундівці, а російські есери, поалей-ціоністи, об'єднані єврейські соціалісти утрималися. З представників партій національних меншостей лише польський соціаліст заявив про підтримку незалежної України²⁶.

Однак ця неприємна деталь не зіпсувала урочистого настрою і членам Малої ради, і всім тим, які зібралися на гальорці залу засідань. Голова Генерального Секретаріату і тепер уже Ради Народних Міністрів В. К. Винниченко, підводячи підсумки обговорення універсалу, заявив: «Я щиро бажаю, щоб цей Універсал був твердим фундаментом під нашим будинком соціалізму, якого — я певен — прагнуть всі фракції, які тут є. Я певен, що основи цього Універсалу приведуть нас до соціалістичної федерації республік усього світу»²⁷.

Офіційна точка зору Бунду щодо IV Універсалу була висловлена в спільній з меншовиками декларації, опублікованій у січні 1918 р. В ній зазначалося, що сепаратизм українських властей є результатом анархістських дій більшовицьких Рад і проголошення незалежності в такій обстановці не поліпшить становище народних мас, а навпаки, поставить їх під загрозу іноземного поневолення і не приведе до міжнародного визнання України як самостійної держави. В цьому документі також наголошувалося, що місцевій демократії не варто остаточно поривати зв'язки з російською демократією напередодні Установчих зборів, які мають проголосити країну федеративною республікою. Висловлювалася думка про те, що даний акт може негативно позначитися на забезпеченні прав національних меншостей, які можуть постраждати від примусової українізації. В цілому прийнятий документ оцінювався як трагічний епізод у житті обох братніх народів²⁸.

Подібна точка зору на універсал була висловлена і в передовій статті газети «Нова рада», органу українських соціалістів-федералістів. У ній, зокрема, зазначалося, що «оповіщення самостійності не мусило, а тільки могло бути», а «IV Універсал не був викликаний вимогами життя й не дає на них відповіді». Тому його поява — результат «певного настрою в політичних кругах і в цьому лежить перша причина його політичної помилковості й недоцільності». Другою названо розрив нитки федеративного розвитку, що є «опортуністичною уступкою тим самостійницьким течіям, яким ледве чи лежить на серці саме добро широких народних мас...» Що ж до «уклонів в більшовицький бік», то вони «можуть тільки збільшувати анархію й, значить, не творчість підсилювати, а руйнацію»²⁹.

Січневі події 1918 р. в Києві, де точилася запекла боротьба між військами Центральної Ради і збройними загонами, керованими більшовиками, а до міста підступали радянські війська, показали, кого підтримує Бунд у цей складний період. «Ми визнаємо Центральну Раду, народжену революцією, поразка якої буде смертельним ударом для революції.

Поразка Центральної Ради є смерть Українських Установчих зборів, початок страшної анархії, в якій піде на дно все, що створено революцією,— зазначалося у відозві Південного обласного комітету до єврейського народу «Будьте обережні».— За Центральну Раду — це значить і разом з демократією. Де панують більшовики, там немає вже і тіні свобод, завойованих революцією...»³⁰.

На початку лютого 1918 р. радянські війська вступили в Київ. Висловлювання їхнього командуючого лівого есера Муравйова про те, що він приніс з далекої півночі свободу на вістрі багнета, не сприяло підвищенню авторитету нової влади, яка протрималася у місті лише три тижні. Місцеве населення дізналося з її повідомлення про те, що представники Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які «перекрасилися у «народних» комісарів, разом з ватагою гайдамаків та вільного козацтва втекли з міста, залишивши у справах сліди карної діяльності». Спеціальним циркуляром громадян було попереджено, що «віднині всі представники так званої Центральної Ради для громадян України повинні являтися лише карними злочинцями, яких потрібно негайно затримати й віддати під суд. Кожен, хто переховує цих злочинців, а тим більше той, що намагається визнавати за ними урядову владу, підлягає суворій карі яко зрадник отчизни і революції»³¹.

Звичайно, такі дії Ради не могли викликати повагу до неї з боку бундівців. Вони втратили «лише віру в те, що Радянську владу по всій Росії можна повалити так легко, як це здавалося в перші дні після жовтневого перевороту»³². На загальних зборах їх київської організації з 780 присутніх пропозицію про визнання Радянської влади підтримали лише 11 при 7, які утрималися³³. На початку березня 1918 р. за умовами мирного договору, підписаного Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з одного боку, і Українською Народною Республікою,— з другого, який розцінювався як «перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»³⁴, в Київ ввійшли передові німецькі частини, а разом з ними українські війська. «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо стрічати військо,— зазначалося в прокламації української делегації,— і ставати разом з ними до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд!»³⁵.

У складі делегації, яка прибула їх зустрічати, був і представник Бунду М. Рафес, який, за його словами, сподівався запобігти помсті і розправі над міським населенням, а також зберегти Раду робітничих депутатів, профспілки й інші робітничі організації³⁶. Не можна стверджувати, що бундівці зустріли прибуття чужоземців на Україну як її визволення від більшовизму, але певну обережність щодо них виявляли. В Катеринославі, наприклад, їх представники разом з меншовиками закликали робітників не чинити німцям опору³⁷.

Тимчасовий Головний комітет цієї партії на Україні (він замінив Південний обласний) пережив тривожні хвилини, коли стало відомо, що поряд з його приміщенням була виявлена зброя, що могло призвести до репресій з боку німецьких властей. Місцевим організаціям Бунду було негайно надіслано циркуляр, яким для уникнення подібних непорозумінь їх зобов'язували ліквідувати всі запаси зброї, навіть якщо вона потрібна для організації самооборони від погромів³⁸. Такі дії пояснювалися намаганням

будь-якою ціною зберегти легальні умови існування і врятувати осередки партії.

Однак бундівські організації не уникнули репресій з боку німців, які були спрямовані проти всіх лівих політичних партій, починаючи з народних соціалістів. Уже в квітні 1918 р. було розігнано збори прихильників Бунду в Києві, потім заборонено з'їзд його місцевих організацій, заарештовано його делегатів на Українській профспілковій конференції³⁹. Через деякий час перестала виходити газета «Фольксцайтунг». І, нарешті, до в'язниці потрапив М. Г. Рафес, який обурювався цими переслідуваннями.

Непоодинокими були й випадки приниження національної та людської гідності євреїв. Так, на Київському залізничному вокзалі одразу після приходу німців було вивішено плакат з написом: «Остерігайтеся єврейських мінял». Євреїв-кравців з швейними машинками привезли в Михайлівський собор і наказали їм під загрозою смертної кари шити мундири гайдакакам. Заборонялося читати лекції і ставити спектаклі єврейською мовою, без достатніх підстав євреїв звільняли з роботи, їм не видавали картки для придбання харчів⁴⁰. Запити з приводу подібних фактів місцева влада ігнорувала, вважаючи їх безпідставними, породженими хворобливою нервозністю цієї частини населення України.

Не припинялися погроми. Початок 1918 р. ознаменувався страхотливо-кривавими ексцесами, які викликали занепокоєння навіть серед урядових осіб безчинствами гайдаків. Лише після представлення керівниками єврейської общини Києва відповідного меморандуму з'явилися накази, заклики, підписані С. Петлюрою та іншими, до українських вояків з вимогами припинення безпорядків. Було видано навіть розпорядження про віддання до суду осіб, які дозволяють злочинні дії⁴¹. Але потрібного ефекту ці офіційні документи не дали.

Як же ставився Бунд до української влади в той час, коли німці окупували республіку? Він не пішов на розрив з Центральною Радою, а на початку березня 1918 р. заявив, що його представники займають у цьому органі місце крайньої лівої опозиції, бо їх партія після оголошення IV Універсалу «не може, звичайно, солідаризуватися з політикою української влади зараз, коли настали неминучі наслідки її попередніх кроків»⁴². Тому не змінилося ставлення Бунду до мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. На засіданні Малої ради його фракція проголосувала проти його ратифікації.

В березні 1918 р. бундівці брали активну участь у святкуванні першої річниці Центральної Ради. В промові М. Рафеса містилися пропозиції щодо зближення «соціал-демократичних сил, а потім і координації діяльності всієї демократії», але висловлювалася гірка образа за несприйняття позиції його партії щодо IV Універсалу, зарахування її до опозиції і переслідування. Він критикував й українських партнерів, які робили поступки Німеччині й Австро-Угорщині⁴³.

Ставлення бундівців до діяльності Центральної Ради в цей час було також висловлено на їх конференції, яка відбулася наприкінці березня — на початку квітня 1918 р. В концентрованому вигляді воно містилося у резолюції «Політичне становище на Україні і завдання соціал-демократії». В ній давалася оцінка діяльності Ради, «подальше існування якої зміцнює в умах народних мас ідею сурогатів замість істинно народного представництва через установи, побудовані на загальному виборчому праві...»⁴⁴. Підкреслювалося, що долю державної влади в краї повинні вирішувати майбутні Українські Установчі збори⁴⁵. Тут же зазначалося, що Україна не здо-

була суверенітету, який був проголошений IV Універсалом, і вона може перетворитися на «господарсько-опорний пункт для Австрії і Німеччини»⁴⁶.

В цьому документі досить скептично оцінювалися зусилля Центральної Ради щодо врегулювання відносин з Радянською Росією, територіальних суперечок з Польщею, вказувалося на посилення анексіоністських настроїв серед частини населення. Як і в попередніх заявах Бунду, в ньому висловлювалися пропозиції про відновлення зв'язків з усіма республіками революційної Росії, укладення загального демократичного миру.

Окремий розділ резолюції присвячений ставленню соціал-демократів до уряду. В ситуації, що склалася на Україні, рекомендувалося підтримувати тільки ту державну владу, яка «буде дійсно керуватися демократичною програмою в своїй внутрішній і зовнішній політиці»⁴⁷. Однак, враховуючи той факт, що в краї влада «неминуче повинна перейти до панівних класів», участь соціал-демократів у такому уряді скомпрометує їх класову позицію⁴⁸. В такому випадку «представники соціал-демократії усіх народів України, — підкреслювалося в документі, — не повинні брати участь в уряді і повинні повністю ліквідувати колишню політику, яка виходила зовсім з інших обставин і завдань революційної епохи, залишаючи собі цілком вільними руки щодо будь-якого уряду»⁴⁹.

Політика українських соціал-демократів вважалася войовничо націоналістичною, яка відповідала інтересам дрібної буржуазії. Висловлювалися думка, що їм потрібно «повернутися до здорової класової політики», і побажання, щоб національні соціал-демократичні партії, які працюють у краї, створили єдину організацію — інформаційне бюро — для керівництва «загальною боротьбою свідомого пролетаріату»⁵⁰. Проте протилежні позиції, яких дотримувалися можливі партнери при розв'язанні важливих питань соціально-економічного життя в регіоні, робили таке об'єднання нереальним.

Цікавим з точки зору ставлення Бунду до Центральної Ради був виступ М. Рафеса на останньому (хто міг подумати, що так трапиться) засіданні Малої ради 28 квітня 1918 р. У ньому оратор черговий раз нагадав про активну діяльність його фракції спільно з меншовиками, спрямовану на захист урядом інтересів трудящих, та труднощі, які доводилося долати на цьому тернистому шляху. «Фракції критикують діяльність уряду для того, щоб звернути її з хибного, на їхню думку, шляху, — підкреслив він, — а деякі кола, в тому числі, можливо, й німецьке командування, розуміють цю критику як ворожість неукраїнської демократії до української держави й на цьому ґрунтують свої замаху на суверенність цієї держави»⁵¹.

Однак закінчити свій виступ йому не вдалося. В зал засідань ввійшли німецькі солдати і заарештували кількох міністрів, а кожного присутнього на цьому засіданні ретельно обшукали, вилучаючи зброю, і відпустили додому. І хоч наступного дня в Центральній Раді проходила буденна робота: збори членів фракції українських есерів, йшла підготовка до чергового засідання, в цей же час у цирку відбувся з'їзд хліборобів України, на якому було оголошено про прихід до влади гетьмана Скоропадського. Центральна Рада припинила своє існування.

В травні 1918 р. бундівські організації України засудили цей переворот і закликали до скликання Установчих зборів, обраних на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків УНР з іншими частинами Російської демократичної республіки, до дотримання вимог персонально-національної автономії. Цю ж точку зору вони підтвердили у вересні на засіданні Київської міської думи. Їхній промовець охарактеризував

уряд, який прийшов до влади після розгону Центральної Ради, як владу поміщиків і капіталістів. Водночас він критикував політику більшовиків, які шляхом поширення демагогічних тверджень нацьковували селян і робітників проти представників існуючих класів⁵².

Таким чином, після Жовтневого збройного повстання в Петрограді Бунд визнав Центральну Раду законною державною владою на Україні, яка спиралася на підтримку більшості населення. Бундівці вітали національну політику нової адміністрації, її перші кроки, спрямовані на надання національним меншостям права самостійно вирішувати свої проблеми.

Разом з тим точка зору бундівців щодо окремих дій Центральної Ради, зокрема її переговорів з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією та підписання з ними мирного договору, врегулювання відносин з Росією і Польщею, проголошення незалежності України, істотно відрізнялася від офіційної. Вони попереджали про можливі негативні наслідки такої політики.

Проте критика Бундом діяльності Центральної Ради, якою б гострою вона не була, мала конструктивний характер навіть в останній період її існування. Адже не ставилося питання про недоцільність існування цього органу, а йшлося лише про вдосконалення його структур з урахуванням політичних умов того складного часу, що дало б можливість зміцнити позиції української влади як серед населення республіки, так і на міжнародній арені.

¹ Києвланин.— 1917.— 27 окт.

² Там же.

³ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— К., 1928.— С. 317.

⁴ Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ), ф. 445, оп. 1, спр. 36, арк. 87.

⁵ Рафес М. Очерки по истории «Бунда».— М., 1923.— С. 261.

⁶ Там же.— С. 442.

⁷ 1917 год на Киевщине.— С. 370.

⁸ Рафес М. Г. Два года революции на Украине: (Эволюция и раскол «Бунда»).— М., 1920.— С. 62.

⁹ Новая жизнь.— 1917.— 9(22) дек.

¹⁰ Там же.

¹¹ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 68.

¹² Там же.

¹³ Киевская мысль.— 1918.— 25 апр. (8 мая).

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 41, оп. 1, спр. 8, арк. 14, 15.

¹⁵ 1917 год на Киевщине.— С. 408.

¹⁶ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 69.

¹⁷ Киевская мысль.— 1918.— 9 марта.

¹⁸ Еврейский рабочий.— 1918.— 2 мая.

¹⁹ Еврейская мысль.— 1918.— 26 янв.

²⁰ Еврейский рабочий.— 1918.— 5 июня.

²¹ Народна воля.— 1918.— 13(26) січ.

²² Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 73.

²³ Наша борьба.— 1918.— 18 янв.

²⁴ Еврейская мысль.— 1918.— 26 янв.

²⁵ Известия ЦК сионистской организации в России.— 1918.— 14 янв.

²⁶ Києвланин.— 1918.— 13 янв.

²⁷ Там же.

²⁸ Рафес М. Очерки по истории «Бунда».— С. 78.

²⁹ Нова рада.— 1918.— 13 січ.

³⁰ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 78.

³¹ Нова рада.— 1918.— 4(17) лют.

³² Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 82.

³³ Там же.

³⁴ Нова рада.— 1918.— 9(22) лют.

³⁵ Там же.— 18 лют. (3 берез.).

³⁶ Еврейский рабочий.— 1918.— 2 мая.

³⁷ Борьба за Советы на Екатеринославщине.— Днепропетровск, 1927.— С. 275—276.

- ³⁸ Еврейский рабочий.— 1918.— 28 июня.
³⁹ Р а ф е с М. Накануне падения гетманщины: Из пережитого 1918 года.— К., 1919.— С. 78.
⁴⁰ Еврейская мысль.— 1918.— 1(14) апр.
⁴¹ Там же.
⁴² Р а ф е с М. Г. Два года революции на Украине.— С. 84.
⁴³ Киевская мысль.— 1918.— 22 марта.
⁴⁴ РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 32, арк. 695.
⁴⁵ Там же, арк. 696.
⁴⁶ Там же, арк. 687.
⁴⁷ Там же, арк. 695.
⁴⁸ Там же, арк. 693, 694.
⁴⁹ Там же, арк. 694.
⁵⁰ Там же, арк. 699, 699 зв.
⁵¹ Киевская мысль.— 1918.— 29 апр.
⁵² Р а ф е с М. Г. Два роки революції на Україні.— С. 102.

* * *

В. О. Романцов (Київ)

Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945—1990 рр.

Прийняття Верховною Радою України Декларації про суверенітет 16 липня 1990 р. та проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., всенародна підтримка цих актів на референдумі 1 грудня 1991 р. гостро поставили на порядок денний питання про втілення їх у життя. Україні необхідно при цьому виходити з реальної ситуації, що склалася в світі, особливо на просторі колишнього СРСР, з регіонами якого республіка пов'язана тісними економічними, політичними, культурними, етнічними та іншими зв'язками. Слід враховувати також наявність природних багатств, стан розвитку економіки, культури, інтелектуальний потенціал, чисельність населення, трудових ресурсів та інші фактори, які безпосередньо впливають на можливість формування і розвитку незалежної держави.

Одним з таких факторів є стан демографічної ситуації. Він уже дістав висвітлення у працях окремих учених¹. Однак дослідники розглядали його переважно на матеріалах України, не зіставляючи з іншими республіками СРСР. Та й хронологічний період обмежується 70-ми роками. Автор даної статті має на меті ширше розкрити деякі аспекти демографічної ситуації в Україні. Оскільки на неї значною мірою впливали тенденції, що відбувалися у довоєнний період, залучаються окремі дані за 20—30-ті роки.

Істотний вплив на демографічну ситуацію в Україні справили тяжкі наслідки німецько-фашистської навали. За роки другої світової і Великої Вітчизняної війни втрати населення Радянського Союзу становили 27 млн. чол., або 13,9 % його довоєнної чисельності. Найбільше втратили республіки і області, територія яких була тимчасово окупована. Так, від рук загарбників загинуло не менш як 7 млн. синів і дочок України, тобто майже 17 % її населення. За роки війни з території республіки до фашистської Німеччини було примусово вивезено майже 2,4 млн. чол., з яких на Батьківщину повернулося 800 тис. На 1 липня 1946 р. в Україні проживали лише 32,1 млн. чол. (перед війною налічувалося 41,3 млн. чол.)².

Втрати населення зумовили великі труднощі у забезпеченні трудовими ресурсами зруйнованого за роки війни народного господарства. Особливо значними вони були в перші повоєнні роки. У 1945 р. загальна кількість робітників і службовців в Україні становила лише 1256 тис. чол., або 48,3 % від рівня 1940 р. Навіть у 1950 р. вони становили лише 96,2 % їх довоєнної чисельності³.

У наступні роки відбулося поступове зростання загальної чисельності населення республіки. Однак темпи приросту були значно повільнішими, ніж відновлення її економіки. Якщо народне господарство України за період першої післявоєнної п'ятирічки в основному досягло довоєнного рівня, а в деяких галузях навіть його перевищило, то населення на початок 1951 р. становило 37,2 млн. чол., або 90 % його довоєнної кількості. В загальну цифру включено при цьому майже 900 тис. жителів Закарпатської області, яка не входила до складу республіки в 1940 р. Таким чином, на початок 1951 р. на території України, яку вона мала перед війною, проживало лише 36,3 млн. чол., або 87,9 %. Довоєнної чисельності населення УРСР досягло в 1960 р. (у СРСР — в 1955 р.)⁴.

На день першого післявоєнного Всесоюзного перепису населення — 15 січня 1959 р. — загальна його чисельність перевищила рівень 1940 р. на 7,6 %. Майже досягла його Україна, Білорусія і Литва — не досягли, а інші республіки — перевищили⁵ (див. таблицю 1). Протягом усього післявоєнного періоду спостерігалось зростання загальної чисельності населення СРСР, у тому числі в усіх республіках і регіонах.

Табл. 1. Чисельність та питома (щодо СРСР) вага населення*

Чисельність населення	1940 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1991 р. (на 1 січня)
СРСР	194,1	208,8	241,7	262,4	290,1
УРСР	41,3 (21,3 %)	41,9 (20 %)	47,1 (19,5 %)	49,8 (19,0 %)	51,9 (17,9 %)
РРФСР	110,1 (56,7 %)	117,5 (56,8 %)	130,1 (53,7 %)	137,6 (52,7 %)	148,5 (51,0 %)
БРСР	9,0 (4,6 %)	8,1 (3,9 %)	9,0 (4,2 %)	9,6 (4,2 %)	10,3 (3,6 %)
Вірм., Аз. РСР і Груз. РСР	8,2 (4,2 %)	9,4 (4,4 %)	12,3 (5,1 %)	14,1 (5,4 %)	16,1 (5,6 %)
Латв. РСР, Лит. РСР, Ест. РСР	5,9 (3,0 %)	6,0 (2,9 %)	6,9 (2,9 %)	7,4 (2,8 %)	8,0 (2,7 %)
Каз. РСР, Кирг. РСР, Туркм. РСР, Тадж. РСР, Узб. РСР	15,9 (8,2 %)	23,0 (11,0 %)	32,8 (13,5 %)	40,2 (15,3 %)	51,0 (17,6 %)

* Народное хозяйство СССР за 70 лет. — С. 374. — Підрахунки автора; Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991. — С. 10-19; Природный прирост населения Украины в 1986-1990 рр. — К., 1991. — С. 6.

Скорочення питомої ваги населення України, Білорусії та Прибалтики можна вважати до певної міри закономірним. Адже 1940—1959 рр. — це період найбільших людських втрат саме в цих республіках, які були тимчасово окуповані. Тому й зростання чисельності населення тут мало бути повільнішим, ніж в інших регіонах. Не слід забувати і про негативний вплив на демографічну ситуацію України голоду 1946—1947 рр., який охопив декілька її областей і був прямим наслідком адміністративно-командної системи, культу особи Сталіна.

Навряд чи можна вважати доцільним і те, що в умовах гострої нестачі трудових ресурсів з України за держнабором направлялися робітники в інші республіки СРСР, де демографічна ситуація була значно сприятливішою. Так, протягом 1953—1958 рр. за межі УРСР було направлено понад 327 тис. робітників. У перший період освоєння цілинних і перелогових земель виїхали ще 80 тис. юнаків і дівчат. Протягом 1956—1969 рр. до Казахстану відправилося майже 250 тис. працівників, які допомагали освоювати підприємства металургійної промисловості, будувати міста і села⁶. Представники республіки брали активну участь в освоєнні нафтових родовищ Тюмені тощо.

Оскільки тенденція скорочення питомої ваги населення України та інших республік у загальній його кількості по СРСР не привернула до себе належної уваги ні уряду, ні партійного керівництва, вона набула дальшого розвитку протягом наступних 1959—1990 рр. При цьому в Україні відбувалося поступове скорочення темпів зростання чисельності населення. Якщо протягом 1959—1970 рр. воно збільшилося на 12,4 %, то протягом 1970—1979 рр. — на 5,7, а у 1979—1990 рр. — лише на 4,2 %. Це явище аж ніяк не можна віднести до позитивних. Воно свідчить про те, що в республіці створилася досить складна демографічна ситуація, яка не сприяє нарощуванню темпів її соціально-економічного, політичного і культурного розвитку.

Слід особливо підкреслити, що за 11 років (1959—1970) частка населення України у його складі по СРСР скоротилася на 0,5 %, за наступні 9 — ще на 0,5 % і за наступні 11 років — ще на 1,1 %, тобто удвічі більше, ніж у 1959—1970 рр. Таким чином, протягом 1959—1990 рр. спостерігалася прогресуюча тенденція до скорочення частки населення України в складі СРСР. Продовжувала також скорочуватися й частка населення Білорусії, Прибалтики та РРФСР. Водночас зросла питома вага населення республік Середньої Азії і Казахстану, а також Закавказзя.

За період 1959—1990 рр. загальна кількість населення України збільшилася на 10 млн. чол., тобто на 23,9 %. Однак порівняно з республіками Середньої Азії, Казахстану та Закавказзя темпи його зростання були повільними. Якщо в 1959 р. в Україні порівняно із загальною чисельністю населення республік Середньої Азії і Казахстану було більше майже на 19 млн. чол., то в 1990 р. — всього на 900 тис., тобто майже зрівнялася з Україною. Такі зміни у співвідношенні між населенням окремих республік і регіонів СРСР вимагають ретельного вивчення і аналізу.

Майже аналогічні тенденції спостерігаються і щодо українців у складі СРСР. Згідно з останніми даними, за межами України і колишнього Радянського Союзу проживає 2 млн. українців. Якщо до цієї цифри додати 44,2 млн. українців, що жили в 1989 р. на території СРСР, їх кількість становить понад 46,1 млн. чол. Однак і на території Союзу за межами українських земель оселилося приблизно 7 млн. чол. Тобто на сьогодні поза межами України знаходиться майже 9 млн. українців, або майже 19,5 % їх загальної чисельності⁷.

Не можна визначити точно, коли почалася еміграція з рідних земель (на жаль, вона триває і нині). До певної міри умовно початком організованої еміграції можна вважати перехід на землі Бессарабії в 1709 р. кількох тисяч козаків — прихильників одного з видатних гетьманів в Україні Івана Мазепи. Після остаточного зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. частина козацького війська емігрувала і утворила Задунайську Січ.

Наступний потік емігрантів припадає на 70—90-ті роки XIX ст. і т. д.

Перший Всесоюзний перепис населення було проведено 17 грудня 1926 р. За його даними, кількість населення СРСР становила майже 147 млн. чол., у тому числі великоросів — 77,7 млн. чол. (52,9 %), українців — майже 31,2 млн. чол. (21,2 %) і білорусів — 4,7 млн. чол. (3,3 %) ⁸. У 1937 р., тобто через 11 років, кількість українців в СРСР зменшилася до 26,4 млн. чол. (на 4,8 млн.), в Україні — до 22,2 млн. чол. (на 1 млн.). Однак до змін у національному складі населення СРСР і України за вказаний період треба підходити обережно. Може скластися враження, що всі наслідки сталінського свавілля тих років позначилися виключно на українцях. З цим не можна повністю погодитися. А те, що українська нація була однією з найбільш потерпілих, можна довести.

Як відомо, переважна більшість українців Радянського Союзу проживала на території України (в 1926 р. їх було 74,4 %, а в 1937 р. — 84,1 %). Тому можна стверджувати, що трагічні події, які відбувалися в республіці, безпосередньо позначалися і на українцях. Найбільшою трагедією для України і українців, зокрема, був голодомор 1932—1933 рр. За два роки загинуло понад 3,6 млн. чол. А повні демографічні втрати під впливом голоду у 1932—1934 рр. становили 5 млн. чол. ⁹ Негативний вплив голодомору на народжуваність, тобто на чисельність населення, тривав також і в наступні роки.

Найбільше постраждало тоді сільське населення, оскільки в містах було запроваджено карткову систему на продукти харчування.

У 1926 р. в сільській місцевості України проживало 81,5 % населення (з 23,2 млн. українців на селі жили майже 20,7 % млн., або 89,2 %), з майже 2,7 млн. росіян — лише 1,3 млн. чол. (49,6 %), євреїв, відповідно, з майже 1,6 млн. чол. — близько 356 тис. чол. (22,7 %) ¹⁰. Тому можна стверджувати, що в роки голодомору українці найбільше постраждали не лише в абсолютному, а й у відносному обчисленні. Це переконливо довів С. В. Кульчицький ¹¹.

До втрат населення СРСР за національною ознакою, за даними перепису 1937 р., слід підходити обережно ще й тому, що, починаючи з другої половини 20-х — у 30-х роках активно проводилася русифікація, яка охопила і Україну. Національність «українець» стала «непрестижною» на відміну від «росіянин». Такою була державна політика. Тому, на нашу думку, під час перепису населення в 1937 р. значна частина українців змінила свою ознаку на «росіянин», що також вплинуло на скорочення чисельності українців як в СРСР, так і на Україні.

Слід також звернути увагу на те, що, починаючи з 1929 р. і протягом 30-х років, у ході активної індустріалізації в Україну на новобудови прибули сотні тисяч представників союзних республік, особливо з Росії. Це також впливало на скорочення частки українців у загальній кількості населення в 1937 р. До найчисленніших народів, що проживали на території республіки, належали, крім українців, росіяни, євреї, поляки, німці та ін.

За ці ж одинадцять років кількість євреїв скоротилася з 1 млн. 574 тис. до 1 млн. 470 тис. чол., поляків — з 476,4 тис. до 417,6 тис. На 18 тис. збільшилася чисельність німців, а росіян — зросла з 2 млн. 676 тис. до 3 млн. 222 тис. чол. Внаслідок таких змін питома вага українців у складі населення республіки скоротилася з 80 % до 78,2 %, а росіян — зросла, відповідно, з 9,3 % до 11,3 % ¹².

Такі жахливі результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. стали причиною того, що їх було заборонено публікувати. «Вождь усіх народів» дав вказівку провести новий перепис, який, за його задумом, мав приховати

становище, що склалося протягом другої половини 20-х — у 30-х роках. Авторам сталінської статистики це значною мірою вдалося. Чимало дослідників досі користується статистичними щорічниками, в яких загальна чисельність населення України за 1937 р. не наводиться, а подається лише розрахунок її на 17 січня 1939 р. по території до 17 вересня 1939 р. разом з даними по західних областях. Це — 40,5 млн. чол.¹³ Тому на перший погляд здається все гаразд. У 1926 р. на Україні було 29,5 млн. чол. (разом з Кримом), а в 1939 р.— на 11 млн. більше. Лише за результатами Всесоюзного перепису 1959 р. наводиться загальна кількість населення України, але не в 1937 р., а в 1939 р. Це майже 31,8 млн. чол., тобто його все ж таки більше, ніж у 1926 р.

Наслідки русифікаторської політики в СРСР наочно підтверджує Всесоюзний перепис населення 1959 р. За період з 1937 р. по 1959 р. кількість українців зросла до 37,2 млн., тобто на 10,8 млн. чол.¹⁴ Це пояснюється тим, що в 1937 р. у складі України не було західноукраїнських земель (Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей), а також Закарпаття та Криму, де в 1959 р. налічувалося понад 7 млн. українців¹⁵.

Таким чином, якщо порівнювати загальну чисельність українців в СРСР у порівняльних межах 1926 р., то вона в 1937 р. становила лише 30,2 млн. і не досягла рівня 1926 р. на 1,7 млн. чол.

Лише приєднання українських земель до СРСР у 1939—1945 рр. істотно змінило ситуацію і збільшило частку українців в складі населення Союзу до 17,9 %. Водночас дані за 1959 р. показують, що порівняно з 1926 р. значно скоротилася кількість українців на землях, які входили до Російської федерації, де їх проживало багато сотень тисяч. Так, у Курській області їх стало 15,6 тис., Белгородській — 68,2, Воронежській — 176,8, Ростовській — 137,6, Ставропольському краї — 43,1, Краснодарському краї — 145,6 тис., в цілому ж — 586,9 тис. чол., а також на Далекому Сході — 181 тис. чол. Згідно ж з переписом населення 1926 р. у Воронежській, Брянській, Курській губерніях, а також в Кубанському, Ставропольському й Таганрозькому округах українців було 3,1 млн. чол., а на Далекому Сході — 315,2 тис. чол.¹⁶

За період з 1959 р. по 1989 р. кількість українців у згаданих чотирьох областях і двох краях зросла з 586,9 тис. чол. до 664,4 тис., або на 13,2 %, а загальна кількість населення — майже на 17 %, тому питома вага їх зменшилася майже з 4 % до 3,8 %.

Ця політика продовжувалася і в 60-ті, 70-ті та 80-ті роки. Отже, процес русифікації населення тривав в СРСР як у довоєнні, так і в післявоєнні роки. Він проводився двома основними напрямками: шляхом утисків української мови та культури, а також внаслідок прибуття на територію України представників різних національностей, особливо росіян.

Як уже зазначалося, в 1959 р. питома вага українців у СРСР зросла. Але протягом наступного тридцятиріччя частка українців в складі населення СРСР (у 1989 р.— 15,5 %) стала навіть нижчою, ніж у 1937 р., при зростанні їх загальної кількості до 44,2 млн. чол.¹⁷

Табл. 2. Загальна чисельність та питома вага населення окремих національностей в СРСР*

Населення СРСР за національною ознакою	У млн. чол.		У млн. чол.		У процентах		У процентах	
	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.
СРСР	147	161,8	208,8	288,7	100	100	100	100
росіяни	77,7	93,9	114,1	145,2	52,5	58,0	54,6	50,8
українці	31,2	26,4	37,3	44,2	21,2	16,3	17,8	15,5
білоруси	4,7	4,9	7,9	10,0	3,3	3,0	3,8	3,5
узбеки	2,1	4,6	6,0	18,7	1,4	2,8	2,9	5,8
казахи	2,1	2,9	3,8	8,1	1,4	1,8	1,7	2,8
таджики	—	1,1	1,4	4,2	—	0,6	0,7	1,5
туркмени	—	—	1,0	2,7	—	—	0,6	0,9
киргизи	—	0,846	0,988	2,5	—	0,5	0,9	0,9
азербайджанці	0,401	2,1	2,9	8,8	0,3	1,2	1,4	2,4
вірмени	0,798	2,0	2,8	4,6	0,5	1,2	1,3	1,6
грузини	1,8	2,0	2,7	4,0	1,2	1,2	1,3	1,4

* Всесоюзная перепись населения 1926 года. - Вып. 8. - С. 111-112, 2-23; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (сводный том). - М., 1962. - С. 184; Сборник статистических материалов. - 1990. - С. 18; Национальный состав населения СССР (Всесоюзная перепись населения 1989 г.). - М., 1990. - С. 5. Окремі підрахунки зроблено автором.

Аналогічна тенденція спостерігалася і з росіянами та білорусами. Водночас внаслідок швидких темпів збільшення кількості казахів, киргизів, узбеків та таджиків їх частка в складі населення СРСР у 1959—1989 рр. зросла з 5,7 % до 11,0 %, а азербайджанців, вірменів та грузинів — з 4 % до 5,4 %. Якщо такі тенденції будуть розвиватися і далі, то в майбутньому може постати проблема перерозподілу територій, у тому числі і за рахунок колишніх радянських республік. В історії такі випадки мали місце.

Таким чином, тенденція до скорочення питомої ваги українців в складі населення СРСР у 1926—1989 рр. стала закономірністю. Її можна простежити, аналізуючи зміни у національному складі населення республіки. Так, якщо в 1926 р. українці становили 80 % усього населення, то в 1937—78,2 %. За одинадцять років кількість росіян збільшилася з 2,7 млн. чол. до 3,2 млн. чол., тобто з 9,3 % майже до 11,3 %. Отже, їх частка зросла на 2 % — майже настільки, наскільки зменшилася питома вага українців (1,8 %). За ці ж роки зменшилася і чисельність третьої за кількістю національності в республіці — євреїв — з 1574,4 тис. чол. до 1470,4 тис. чол., а також поляків — на 58 тис. чол.

Ці тенденції набули дальшого поширення і в повоєнні роки. Так, у 1959 р. питома вага українців серед населення республіки зменшилася до 76,8 %, незважаючи на те, що з Україною воз'єдналися такі найбільш українізовані області, як Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Тернопільська, де частка українців становила 86,3 %—94,6 %.

Національний склад цих областей дещо загальмував процес «деукраїнізації» населення республіки. Він тривав і в наступні тридцять років. У 1989 р. на фоні зростання абсолютної чисельності українців (з 32,2 млн. чол. у 1959 р. до 37,4 млн. в 1989 р.) їх частка скоротилася серед населення України до 72,7 %, тобто на 4,1 %.

Слід звернути увагу на те, що з представників найбільших національностей, які проживали на території України, лише кількість росіян, незважаючи на різні ускладнення, що мали місце в той чи інший період, збільшувалася. За шістьдесят три роки кількість росіян у республіці зросла в 4,2 раза, а українців — лише в 1,7 раза. Тому й питома вага українців у складі населення республіки скоротилася з 80 % у 1926 р. до 72,7 % в 1989 р., а росіян — зросла на 12,9 %. Збільшення частки росіян відбулося внаслідок скорочення питомої ваги не тільки українців, а й інших народів (див. таблицю 3).

Табл. 3. Розподіл населення України за національною ознакою *

	Млн. чол.				%			
	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.
Все населення,	29	28,4	41,9	51,2				
у тому числі								
українці	23,2	22,2	32,2	37,4	80	78,2	76,8	72,7
росіяни	2,877	3,221	7,090	11,4	9,2	11,3	16,9	22,1
євреї	1,574	1,470	0,849,3	0,486	5,3	5,2	2,0	0,9
поляки	0,476	0,418	0,363,3	0,219	1,6	1,5	0,9	0,4
німці	0,394	0,402	—	—	1,3	1,4	—	—
білоруси	0,076	0,106	0,291	0,440	0,3	0,4	0,7	0,9
молдаване	0,258	0,222	0,242	0,325	0,9	0,8	0,6	0,6
болгари	0,092	0,075	0,219	0,234	0,3	0,4	0,5	0,5

* Дані за 1926, 1937, 1959 рр. — з «Історико-географічного атласу України» (Київ, 1989), с. 144-145; за 1989 р. — з «Демографічного бюлетеню України» (Київ, 1991), с. 22.

Слід також звернути увагу на тенденцію до зростання в повоєнні роки лише загальної кількості українців, що проживали за межами республіки в різних регіонах колишнього СРСР, а також до збільшення їх питомої ваги серед усіх українців. Так, у 1959 р. за межами України проживало 5,1 млн. українців з 37,2 млн., або 13 %, а в 1989 р. — майже 7 млн. чол. з 44,2 млн. чол., або 15,8 %¹⁸.

Тенденції, які простежуються в СРСР щодо українського населення, потребують глибокого аналізу і вжиття певних заходів до їх припинення.

На стан демографічної ситуації в Україні у післявоєнні роки значно впливало збільшення диспропорції між кількістю чоловіків та жінок, яка була прямим наслідком німецько-фашистської навали. Серед усіх загиблих за роки війни майже три чверті становили чоловіки. Якщо в 1939 р. питома вага жінок серед населення становила 52,2 %, тобто їх було більше, ніж чоловіків на 1,9 млн. чол., то в 1959 р. частка жінок підвищилася до 55,6 %. Їх стало на 4,7 млн. чол. більше. Протягом майже 14 років, які пройшли після завершення війни, на 100 дівчат народжувалося 104—107 хлопчиків, тобто диспропорція у співвідношенні кількості чоловіків і жінок зменшилася. В 1959 р. серед населення вікової групи до 29 років співвідношення між чоловіками і жінками становило майже 50:50, а серед тих, кому було 30—59 років, жінок налічувалося 60,2 %. Серед останньої вікової групи кожна третя жінка не мала можливості вийти заміж, мати дітей, порушувався фізіологічний процес її життя.

Таке ж співвідношення між кількістю чоловіків і жінок було властиве й іншим республікам, що були тимчасово окуповні загарбниками (Білорусії, Латвії, Естонії). В республіках Середньої Азії ця диспропорція була меншою, зокрема, в Казахстані жінок було 51—52 %, а в республіках Закавказзя — 52—54 %.

Протягом 60—80-х років відбувався процес вирівнювання складу населення України за статями. На початку 1991 р. на Україні частка жінок досягла 53,9 %. За останній 31 рік диспропорція зменшилася на 1,8 %. Якщо так буде тривати і далі, то навіть довоєнного стану ми досягнемо лише в XXI ст. Україна має найбільшу диспропорцію за статями серед усіх колишніх союзних республік. Далі йдуть РРФСР, Білорусія і Прибалтика, а в республіках Середньої Азії та Казахстану частка жінок нині становить 50,3—51,6 %¹⁹.

Диспропорція за статями, що склалася в Україні, безпосередньо впливала на народжуваність, зростання чисельності населення і вресіті-ресіті на її трудові ресурси. Вона створювала умови чоловікам до неодноразового всту-

пу в шлюб, породжувала легковажність у деякої групи чоловіків до цієї важливої події в житті людини і держави.

Таке становище призвело до того, що поряд з природним зростанням чисельності шлюбів значно швидшими темпами наростала кількість розлучень. Так, у 1960 р. було зареєстровано 458,9 тис. шлюбів і 53 тис. розлучень, а в 1990 р., відповідно, — 482,8 тис. і 192,8 тис., тобто чисельність шлюбів зростає всього на 5,3 %, а розлучень — в 3,7 раза²⁰.

За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в республіці налічувалося понад 3,1 млн. однаків, серед яких 1,9 млн. мешкали в містах та майже 1,2 млн. — у селах. Якщо протягом 1959—1989 рр. населення України зросло з 41,9 млн. чол. до 51,4 млн., то кількість однаків — майже з 1,9 до 3,1 млн., тобто на 66,5 %²¹. Внаслідок того, що темпи зростання однаків значно випереджали темпи збільшення чисельності населення, питома вага їх за ці роки зростає з 4,5 до 6,1 %.

Зростання кількості розлучень і кількості однаків негативно впливало на народжуваність, тобто і в цілому на зростання населення республіки.

Прямим наслідком негативної демографічної ситуації, що склалася в Україні, є скорочення середнього розміру сім'ї. В 1959 р. він становив 3,5 чол., тобто був меншим, ніж у цілому по СРСР. Лише в Латвії та Естонії сім'ї були ще меншими. За тридцять років сім'я в Україні зменшилася до 3,2 чол. (в Естонії — до 3,1 чол.). Аналогічна тенденція спостерігається в Російській Федерації та Білорусії. В решті республік середня сім'я або збільшилася або не змінилась. Особливо збільшилася кількість членів сім'ї у Таджикиській, Туркменській, Узбецькій та Киргизькій республіках, де у 1989 р. середній розмір її становив 4,7—6,1 чол.

Відчутні зміни відбувалися і в групуванні чисельності сімей за їх розмірами.

Табл. 4. Кількість сімей і групування їх за розмірами *

	Загальна кількість сімей (у тис.)	Процентне співвідношення					
		2 чол.	3 чол.	4 чол.	5 чол.	6 чол. і більше	
СРСР	1959	58 333,5	26,1	28,0	21,7	13,4	12,8
	1989	73 078	31,3	25,9	24,4	9,5	8,9
УРСР	1959	10 627,2	28,1	27,4	22,6	12,8	9,1
	1989	14 057	35,1	26,9	24,1	8,7	5,2
Узб. РСР	1959	1682,2	16,4	19,1	19,2	16,5	28,8
	1989	3415	11,9	12,7	16,7	14,9	43,8
Тадж. РСР	1959	397,3	15,2	18,4	18,9	16,3	31,2
	1989	799	11,1	11,4	14,4	12,9	50,2
Туркм. РСР	1959	312,7	18,3	19,8	18,7	15,8	27,6
	1989	598	11,9	13,1	16,4	14,0	44,6

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.; СССР (сводный том). — С. 242, 243; По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — (С. 32. Подраховано автором.

Наведені дані свідчать про те, що протягом 1959—1989 рр. в республіці, як і в цілому по СРСР, відбувалося скорочення питомої ваги сімей у складі 5—6 і більше членів, тобто саме тих, які забезпечують розширене відтворення населення. Вони становили трохи більше однієї п'ятої усіх сімей в Україні, а у 1989 р. їх частина зменшилася до 13,9 %, або на 8 %. За ці роки відбулося незначне зростання кількості сімей з 4-х чол. — на 2,5 %.

Значно зросла питома вага сімей з 2—3-х чол. Це сталося за рахунок сімей з 2-х чол.— 7 %.

Протилежні тенденції спостерігаються в республіках Середньої Азії, де відбувалося скорочення питомої ваги сімей з кількістю 2, 3, 4 і навіть 5 чол. Саме за їх рахунок зросла питома вага сімей з шести і більше чоловік, тобто тих, які забезпечують значне розширення відтворення населення. Якщо в 1959 р. їх було 27,6—31,2 %, то в 1989 р.— 43,8—50,2 % всієї кількості.

Таким чином, протягом згаданих тридцяти років в республіці спостерігалися скорочення середнього розміру сім'ї, зменшення питомої ваги багатодітних і зростання нечисленних сімей, що свідчить про дальший розвиток негативних тенденцій на Україні. Наслідком цих процесів є скорочення народжуваності і темпів природного приросту населення.

Оскільки зростання чисельності населення визначається різницею між кількістю народжених і померлих, слід розглянути, які тенденції при цьому простежуються в Україні. Протягом усього післявоєнного періоду народжуваність у Радянському Союзі, як і в переважній більшості республік, скорочувалася. Однак найшвидше це відбувалося в Україні. Тому вона у 1990 р. займала серед них останнє місце за кількістю народжених на 1000 чол. У республіках Середньої Азії народжуваність становила 29,3—38,8, тобто була маже в 2,3—2,9 раза більшою, в закавказьких республіках — в 1,6—1,9 раза. У 1940 р. на 1000 жителів в Україні народжувалося 27,3 чол., 1960 — 20,5, а в 1990 р.— 12,7²². Різниця кількості народжених і померлих на 1000 населення у післявоєнні роки як в цілому по СРСР, так і в більшості республік мала стали тенденцію до скорочення. В 1940 р. цей показник в Україні становив 13, 1960 — 13,6, а у 1990 р.— лише 0,6, тобто був нижчим порівняно із загальносоюзним і найнижчим серед усіх республік СРСР. Більше того, в 1991 р. в Україні кількість померлих перевищила кількість народжених. Таке в нашій республіці спостерігалось в її найсумніші часи — голодомору 1932—1933 рр. та німецько-фашистської окупації.

Одним з найважливіших показників демографічної ситуації є вікова структура населення. Вона відбиває стан його працездатності, можливості вирішувати соціально-економічні і політичні питання, які стоять перед суспільством сьогодні і в найближчому майбутньому.

З таблиці 5 видно, що на початку 1959 р. в Україні особи у працездатному віці становили 59,5 %, тобто вона займала тут перше місце серед усіх республік, разом з Білорусією — 5—6 місця — за часткою осіб, старших працездатного віку, і перебувала на тридцятому місці за часткою молодших працездатного віку.

Через тридцять років в УРСР питома вага осіб у працездатному віці скоротилася на 3,7 %, а старших працездатного віку — зросла на 7,7 %. За цим показником Україна стала найстарішою республікою в СРСР. Зростання кількості людей пенсійного віку відбулося за рахунок скорочення осіб у працездатному віці, а також молоді. Такі зрушення у віковій структурі населення навряд чи можна віднести до прогресивних. Адже скорочення частки молоді свідчить про те, що і в найближчому майбутньому процес старіння його триватиме. Процеси, що відбуваються у віковій структурі населення України, істотно відрізняються від інших республік, особливо Середньої Азії і Казахстану.

У 1959 р. в останніх частка молоді до працездатного віку була більшою, ніж в Україні, на 9—12 %. Однак питома вага осіб у працездатному віці була у нас більшою на 6—10 %. Не спостерігалось істотної різниці серед осіб, старших працездатного віку.

Табл. 5. Розподіл населення за віковими групами (у %) *

	Молодше працездатного віку		Працездатного віку		Старше працездатного віку	
	1959 р.	1989 р.	1959 р.	1989 р.	1959 р.	1989 р.
СРСР	30,4	27,2	57,4	55,6	12,2	17,1
РРФСР	30,0	28,5	58,3	56,9	11,7	18,5
УРСР	27,0	23,0	50,5	55,8	13,5	21,2
БРСР	31,2	24,5	55,3	56,0	13,5	19,5
Узб. РСР	3 8,8	42,9	49,2	49,1	12,0	8,0
Казах. РСР	36,4	33,7	53,5	55,1	10,1	11,1
Груз. РСР	30,2	26,4	56,2	56,3	13,8	17,3
Аз. РСР	38,1	34,1	51,4	55,4	10,5	9,9
Молд. РСР	34,7	29,5	55,2	55,2	10,1	15,3
Лит. РСР	28,6	24,1	56,8	56,9	14,8	19,0
Латв. РСР	23,3	22,7	58,2	56,6	18,5	20,7
Кирг. РСР	37,9	39,5	49,8	50,3	12,3	10,1
Тадж. РСР	39,9	45,0	50,2	47,4	9,9	7,6
Вірм. РСР	37,8	32,1	52,2	56,2	10,0	11,6
Туркм. РСР	39,1	42,7	50,6	49,7	10,1	7,8
Ест. РСР	23,9	23,7	57,4	56,2	18,7	20,1

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Том СССР, 1962. - С. 98, 99. Пыраховано автором. Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) - С. 6, 7.

Через 30 років різниця серед частки осіб до працездатного віку в складі населення збільшилася до 10—21,3 % не лише через скорочення цієї вікової групи на Україні, а і в результаті її зростання в республіках Середньої Азії (за винятком Казахстану, де корінне населення становило лише 39,7 %). Слід підкреслити, що серед населення цих республік немає принципової різниці за середнім віком проживання.

Таке «помолодіння» населення відбулося внаслідок його високої народжуваності в цьому регіоні. Саме цим можна пояснити і певне скорочення частки пенсіонерів при зростанні їх абсолютної чисельності.

У 1989 р. в Україні порівняно з республіками СРСР частка пенсіонерів була найвищою — 21,2 %.

Стан і зміни у віковій структурі населення свідчать про те, що за тридцять років населення України «зістарилося», а тенденція до скорочення народжуваності і його природного приросту не дає ніяких підстав для перспективи на найближче майбутнє і вимагає вжиття рішучих заходів до її припинення, а згодом і подолання.

Величезні втрати населення в роки Великої Вітчизняної війни, збільшення диспропорції у його складі за статями, скорочення народжуваності, приросту і кількості трудових ресурсів, а також повна байдужість адміністративно-командної системи до демографічної ситуації зумовили широке використання жіночої праці в усіх галузях народного господарства України.

Так, у 1940 р. питома вага жінок серед робітників і службовців становила 36,7 %, а в 1950 р. — 43 %. Ця ж тенденція мала місце і у наступний період. В 1989 р. вона досягла вже 52 %²³. Жіноча праця використовувалася на всіх ділянках виробництва, навіть там, де це потребувало значних фізичних зусиль і було вкрай несприятливо для здоров'я, особливо, коли гостро відчувався дефіцит трудових ресурсів. У роки першої післявоєнної п'ятирічки, зокрема, жінки працювали на всіх ділянках виробництва. Вони були керівниками підприємств, цехів, майстрами дільниць. Їх можна було зустріти в шахтарському вибої, у гарячому металургійному цеху і т. д.

У 1947 р. жінки становили 35,9 % всіх робітників промисловості республіки. Навіть у такій галузі, як вугільна, де умови праці особливо тяжкі, питома вага їх становила 35,5 %, у чорній металургії — 29,4 %. Однак у застосуванні жіночої праці на різних ділянках виробництва спостерігалася суттєва різниця. У названому році частка жінок серед залізничників становила 25,4 %, на будівництві — 25,4, у машинобудуванні — 35,6, легкій промисловості — 63,5, в харчовій — 53 %. У галузях промисловості, де умови для роботи жінок були сприятливіші, їх частка була ще більшою. У роки першої післявоєнної п'ятирічки, коли процес залучення жінок до виробництва тривав, почалося їх скорочення у вугільній промисловості. Вже в 1950 р. питома вага жінок серед шахтарів зменшилася до 31,7 %, а у 1957 р. — до 29,8 %, на будівництві — до 32,1 %, при зростанні їх кількості в цілому по промисловості до 37,2 %, а в галузях легкої — до 74,1 %.

Важливу роль у вивільненні жінок від тяжкої фізичної праці відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1957 р. Нею, зокрема, заборонялося використовувати жіночу працю на підземних роботах, пов'язаних із значними фізичними зусиллями. В 1965 р. питома вага жінок серед робітників на видобутку вугілля скоротилася до 14,3 %, а на підземних роботах — становила тільки 2,2 %, та й то на легших ділянках²⁴.

У цілому ж протягом 1940—1989 рр. в Україні мала місце тенденція до зростання частки жінок серед робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві. Спостерігався процес наближення складу населення за статями до розподілу його за категоріями робітників і службовців. Якщо в 1959 р. жінки серед населення УРСР становили 55,6 %, то серед робітників і службовців їх було 43 %, тобто різниця становила майже 13 %, в 1990 р., відповідно, — 53,8 % і 52 %. Різниця дорівнювала вже менш як 2 %.

Аналогічна тенденція мала місце й у цілому по країні та в більшості республік. Однак у Середній Азії питома вага жінок серед робітників і службовців у названі роки була значно нижчою. Так, у 1989 р. в Узбекистані їх було 43 %, Таджикиській РСР — 39 %, у Туркменській РСР — 42 %²⁵.

Питома вага жінок у складі робітників і службовців республік Середньої Азії свідчить про інтенсивне залучення їх до роботи у народному господарстві. Адже в 1940 р. їх частка становила 29—36 %²⁶. Проте, як свідчать наведені вище дані, в 1989 р. вже спостерігалася різниця у питомій вазі жінок серед робітників і службовців України, інших європейських республік і республік Середньої Азії. Це можна пояснити тим, що в Середній Азії народжуваність була вищою, тому і частка жінок, безпосередньо зайнятих вихованням дітей, а не у народному господарстві, також була значно вищою.

Отже, використання жіночої праці у суспільному виробництві в Україні відбувається у значно більших розмірах, ніж в республіках Середньої Азії і у Вірменії, де їх більше перебуває на утриманні.

Аналіз демографічної ситуації в Україні, яка склалася протягом післявоєнного сорокап'ятиріччя, свідчить про негативні тенденції, що набули тут поширення. Вони виявилися у повільному збільшенні кількості населення, його старінні. Це позначилося на темпах зростання чисельності представників основних виробничих категорій — робітників, службовців та колгоспників. Так, якщо за період з 1950 р. по 1960 р. їх загальна кількість збільшилася з 13497 тис. до 17055 тис. чол., тобто на 3558 тис., то протягом 60-х років — на 4572 тис., а за 70-ті роки — лише на 2694 тис. Нова тенденція виявилася у другій половині 80-х років. Якщо протягом 1980—1985 рр. кількість їх зросла на 294 тис., то за наступні п'ять років вона ско-

ротилася на 1664 тис. і становила 22951 тис. Зменшення їх чисельності не компенсується й тим, що на 1 січня 1991 р. на Україні було 596,6 тис. постійних кооператорів²⁷.

Негативні тенденції чітко простежувалися вже за результатами Всесоюзного перепису населення 1970 р. На жаль, адміністративно-командна система, яка панувала в СРСР, нехтування інтересів населення республіки не забезпечили не тільки їх подолання, а навіть сповільнення. Тому протягом наступного двадцятиріччя вони набули дальшого розвитку.

Короткий огляд демографічних процесів в Україні засвідчує, що у повоєнні роки спостерігалися ті ж тенденції, що і у довоєнні. Повільно зростала в цілому кількість населення України і українців в колишніх УРСР та СРСР. Збільшувалася частка осіб пенсійного віку, водночас скоротилася питома вага людей працездатного віку та молоді до 16 років. Україна стала найстарішою серед країн СНД з досить сумними перспективами поповнення верств працездатного населення. Останнє може призвести до того, що не буде кому і для кого будувати незалежну державу.

Майже катастрофічна демографічна ситуація в Україні є наслідком нехтування об'єктивних законів розвитку суспільства, інтересів людини. У світі вже є певний досвід виходу з неї. Зокрема, в подібному становищі опинилися свого часу Франція, Чехословаччина та ін. Для її подолання необхідно розробити цілісну довгострокову програму з урахуванням внутрішніх та зовнішніх умов, в яких перебуває Україна. Її реалізація має забезпечити сприятливі умови соціально-економічного, політичного і духовного життя людини.

До термінових заходів, що сприяли б зростанню населення України, на нашу думку, слід віднести докорінне поліпшення охорони здоров'я, особливо вагітних жінок та молодих матерів, забезпечення житлом молодих сімей на пільгових умовах, поліпшення роботи дошкільних закладів. Принципове значення має щомісячне підвищення заробітної плати батьків на кожну дитину залежно від розміру заробітку. Якщо найближчим часом не впровадити в життя хоча б частину запропонованого, зниження інтелектуального потенціалу нації унеможливить розбудову України як незалежної суверенної держави.

¹ Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів.— К., 1991.— 232 с.; Голод 1932—1933 років на Україні: (Очима істориків, мовою документів).— К., 1990.— 605 с.; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.— К., 1965.— 135 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине.— Киев, 1975.— 276 с.; Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР.— К., 1966.— 32 с.; Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х роках// Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 15—25.

² Народное хозяйство СССР за 70 лет.— М., 1987.— С. 373, 374; Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 15, 17; Історія України: Пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи.— К., 1991.— С. 251, 252. Окремі підрахунки зроблено автором.

³ Труд в СССР.— М., 1968.— С. 44, 45. Підраховано автором.

⁴ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 374; Народне господарство Української РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 27; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1963.— С. 16.

⁵ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 374.

⁶ Див.: Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР.— К., 1972.— С. 4.

⁷ Культура і побут населення України.— С. 10—12. Стосовно чисельності українців, які мешкають за межами СРСР, в деяких працях наводяться й інші дані. Див.: Зарубіжні українці.— К., 1991.— С. 254; Українці в зарубіжному світі.— К., 1991.— С. 140.

⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— М., 1928.— Вып. IV.— С. XXIV—XXVI, 2, 3.

⁹ Історія України: Пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи.— С. 187.

- ¹⁰ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 2, 4, 10. Підраховано автором.
- ¹¹ Кульчицкий С. В. Трагічна статистика голоду// Голод 1932—1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів.— К., 1990.— с. 66—85.
- ¹² Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 2—11; Сборник статистических материалов, 1990.— М., 1991.— С. 21. Підраховано автором.
- ¹³ Народне господарство Української РСР.— К., 1957.— С. 7; Народне господарство Української РСР в 1965 р.— К., 1966.— С. 27; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года СССР: СССР (Сводный том).— М., 1962.— С. 184.
- ¹⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 184; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1963.— С. 11.
- ¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— С. 176—178.
- ¹⁶ Там же.— С. 318, 322, 334; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 48—96. Підраховано автором.
- ¹⁷ Национальный состав населения СССР: (По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.).— М., 1991.— С. 50—71; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 318, 322. Підраховано автором.
- ¹⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 184; Населення Української РСР (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.).— К., 1990.— С. 153—161. Підраховано автором.
- ¹⁹ Женщины в СССР.— М., 1989.— С. 10; Укр. іст. журн.— 1966.— № 12.— С. 14; Населення Української РСР: За даними Всесоюзного перепису населення (1989 р.).— С. 5; Народное господарство Української РСР в 1990 році.— К., 1991.— С. 20. Підраховано автором.
- ²⁰ Народное господарство Української РСР.— К., 1987.— С. 23; Народное хозяйство Украинской ССР в 1990 г.— Киев, 1991.— С. 38.
- ²¹ Населення Української РСР: За даними Всесоюзного перепису населення (1989 р.).— С. 1, 2, 3, 4; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 241.
- ²² Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 406, 407; Народное господарство Української РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 32; Народное хозяйство СССР в 1989 г.— М., 1990.— С. 38; Природний приріст населення на Україні в 1986—1990 рр.— К., 1991.— С. 17—19; Народное господарство Української РСР в 1990 році.— К., 1991.— С. 40.
- ²³ Народное хозяйство СССР в 1989 г.— М., 1990.— С. 56.
- ²⁴ Див.: Укр. іст. журн.—1966.— № 12.— С. 13, 14; 1971.— № 4.— С. 28.
- ²⁵ Народное хозяйство СССР в 1989 г.— С. 56.
- ²⁶ Там же; Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 417, 418.
- ²⁷ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 373, 374; Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 16, 17; УРСР в цифрах.— К., 1991.— С. 33; Народное господарство Української РСР в 1990 році.— С. 52.

Н. Ю. Макаренко (Київ)

Матеріали Всеукраїнського товариства політкаторжан і зсильнопоселенців про народницький рух в Україні

На початку 20-х рр. було створено Товариство колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців. За статутом до нього приймалися особи, які за вироком царського суду відбували політичну каторгу або заслання й не принизили честь революціонера ні покаєнням, ні навіть проханням про пом'якшення своєї долі. В Україні створювалися місцеві відділення Всесоюзного товариства — у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Їхній склад був типовим для всього Товариства. Наприклад, Київське відділення на початок 1924 р. нараховувало 56 членів, які загалом відбули 463 роки 10 місяців каторги й заслання. За партійною приналежністю до 1917 р. вони розподілялися так: анархістів — 16, есерів — 13, есдеків (меншовиків) — 7, есдеків (більшовиків) — 6, бундівців, максималістів, народовольців — по 2, українських соціал-демократів, соціал-демократів Польщі й Литви, соціал-демократів Латвії — по одному, немає відомостей — 4¹.

Вже з січня 1922 р. почалася підготовка до заснування відділення Товариства в цілому в Україні. З цією метою створили Всеукрбюро. В травні 1925 р. відбулася перша Всеукраїнська конференція, на якій обрали Всеукраїнську раду колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців як керівний орган Всеукраїнського товариства. Всеукраїнське товариство проводило досить широку видавничу діяльність. В Києві було здійснено один випуск історико-революційного збірника «Каторга и ссылка» і п'ять — збірника «Из эпохи борьбы с царизмом», в Одесі — сім номерів збірника «Кандальный звон», у Харкові — десять номерів журналу «Пути революции», а у видавництві Всеукраїнського товариства політкаторжан і висланців (так воно йменувалося) вийшло ряд книжок і брошур. За змістом збірники, журнал та інші видання Всеукраїнського товариства можна розподілити на дві групи — спогади учасників революційного руху та історичні розвідки — статті, окремі видання, як правило, добре документовані. Серед них — і матеріали про народницький рух в Україні.

Ці друковані видання як історичні та історіографічні джерела доповнюються архівними матеріалами з двох фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАЖР України) — № 808 (Всеукраїнська рада товариства політкаторжан) та № 493 (Видавництво Всеукраїнського товариства політкаторжан та висланців). У першому з них зберігається 1016 особових справ членів Товариства. У цих справах є спеціальні анкети й автобіографії, які, особливо останні, становлять значний інтерес як джерела особового походження, оскільки дані анкет і автобіографій при прийомі до Товариства ретельно перевірялися. У фонді збереглися також деякі неопубліковані спогади учасників революційних подій. Більшість із них

стосується періоду трьох революцій в Росії ХХ ст., але частина — народницького руху.

Другий із названих фондів містить 166 рукописів 85 авторів. Як і матеріали попереднього фонду ці рукописи здебільшого присвячені подіям 1905 і подальших років, але є спогади і історичні нариси про народницький рух. Частину рукописів свого часу опублікував журнал «Пути революции», виходили вони й окремими виданнями, але більшість із них світу не побачила. Це пояснюється кількома причинами. Деякі були відхилені рецензентами або редколегією як такі, що не становлять історичного інтересу чи не дочекалися видання через ліквідацію видавництва у 1935 р. Але були й такі, які стали жертвами ідеологічного й політичного тиску на видавництво, що особливо посилився з початку 30-х рр. В той час видавництво отримує вказівку «перевірити всю видану продукцію для виявлення можливого протягування контрреволюційних троцькістських настанов»². Як свідчить аналіз, для видань і рукописних матеріалів 20-х рр., особливо мемуарів безпосередніх учасників подій, характерна певна ідеалізація народницького руху, а то й вклоніння перед образами героїв боротьби проти самодержавства. Але разом із тим вони містять цікаві дані про маловідомі сторінки історії революційно-демократичного руху в Україні в ХІХ ст., малюють яскраві постаті його учасників (чого, до речі, так бракує сучасній історичній літературі, в якій здебільшого можна знайти в кращому разі лише переліки імен).

Обмежений обсяг публікації дозволяє зупинитись лише на деяких актуальних моментах історії народницького руху в Україні, які переконливо доводять доцільність використання інформативного потенціалу джерел, що розглядаються. Одним із найскладніших питань історії народництва, що привертає зараз особливу увагу дослідників (вітчизняних і зарубіжних), є питання про витоки, суть, історичну зумовленість та моральну виправданість тактики індивідуального терору. Питання це повною мірою стосується й історії народництва в Україні: саме тут один за одним здійснювалися терористичні акти (Київ, Одеса, Харків та ін.). Над причинами поширення тактики терору серед народників в Україні дослідники замислювалися й раніше. Відомий історик народництва М. П. Рудько писав з цього приводу: «Український мужик, пізніше закріпачений і раніше розбурканий капіталізмом, проявляв більшу нетерплячку, прагнув швидше одержати землю і волю, що, звичайно, передавалося й народникам, які діяли на Україні»³. Але, думається, справа не стільки в «нетерплячці українського мужика», як у тому, що в Україні значно менше, ніж у Росії, було поширене общинне землеволодіння (навіть у найбільш заселених Волинській, Київській, Подільській, Полтавській губерніях, не кажучи вже про Південно-Східний район). Через це ідеї общинного соціалізму й заснована на них пропаганда майже не сприймалися селянами, про що з гіркотою свідчать всі автори спогадів, які про це писали. Саме в суспільних відносинах в українському селі полягає, на нашу думку, основна причина того, що не чорнопредільство з його настановами на пропаганду, а народовольство стало переважаючим напрямом народницького руху в Україні. Тут створювалися гуртки «Південних бунтарів», які називали себе так тому, що, згідно з ученням М. О. Бакуніна, вірили в готовність селян до революції, вважали, що вона має здійснитися як результат організованих революціонерами народних бунтів. Терор проти осіб царської адміністрації міг, як вважали його прибічники, не тільки дезорганізувати царську владу, але й виступити прискорювачем, закликком до народних бунтів.

Другою причиною переходу до терору, вже більш загального характеру, були жорстокі репресії влади проти учасників революційного руху. Цей процес переходу до індивідуального терору як форми політичної збройної боротьби яскраво відбито у спогадах одного із засновників «Землі і волі» друга Г. В. Плеханова одного з лідерів «Чорного переділу», а згодом одного з керівників гуртків в Україні М. Р. Попова. В передмові до видання спогадів підкреслюється, що «саме в цих спогадах докладно з'ясовується, як саме і з яких причин Михайло Родіонович та його товариші поволі перейшли від мирної, культурної роботи серед народу до соціалістичної пропаганди, а від останньої — до терористичної боротьби»⁴.

Звернення до терору відбулося серед народників не відразу. Ще в 70-х рр. рух набирав інколи навіть декларативно-екстравагантних форм. В автобіографії О. І. Бичкова (учасник київських гуртків, відбув 29 років каторги і тюремного ув'язнення), яка є в його особовій справі, згадується про часи, «коли в Києві була сила-силенна революційних гуртків, «які найчастіше навіть не ховалися в підпілля, відкрито бурлили протестом з найрізноманітніших приводів. У «радикалів» (так тоді називали себе революціонери на відміну від «лібералів») було прийнято носити особливе вбрання: крилатий чорний капелюх, плед, ботфорти, сині окуляри й здоровенна палиця в руках»⁵. Але вже в 1879 р. Бичков стає «повноправним членом організації, яка примкнула до партії Народна воля й привертала до себе всі серця молоді», бере участь у замаху на провокатора, який видав гурток Попова⁶. Гурток «Південних бунтарів», створений у Києві з ініціативи В. К. Дебогорія-Мокрієвича й Я. В. Стефановського в 1875 р., віддавав перевагу пропагандистській роботі. Сам Дебогорій-Мокрієвич разом із членом гуртка В. І. Засуліч в 1877 р. під виглядом селянської сім'ї оселився на півдні Київської губернії.

Звичайно, в 70-х рр. участь у революційних гуртках вже не обмежувалася «радикальним» одягом і словесним бурлінням. Перелом у тактиці, за свідченням М. Р. Попова, відбувся в 1878—1879 рр. «Роки ці, — згадував він, — межові стовпи між діяльністю попередньою — шляхом пропаганди ідей соціалізму, — і пізнішою активно-революційною і нарешті терористичною»⁷. Щоправда, суперечки серед народників з приводу тактики точилися й пізніше, наприклад, на скликаному молодим революціонером Б. Д. Оржихом у Катеринославі в 1885 р. невеликому з'їзді представників південних гуртків. Деякі його учасники (Лев Ясевич та інші) вважали, що слід передусім зайнятися організаційною роботою, пропагандою серед робітників. Але перемогла точка зору Бориса Оржиха — настанова на «систематичний» терор як відповідь на терор властей. Як бачимо, перехід до тактики терору з кінця 70-х рр. був визначений.

Про основні причини такого переходу ми вже говорили. Додамо, що передова громадськість того часу розуміла, що сама російська реальність, невинуватена жорстокість царизму штовхала народовольців до терору. Наведемо з цього приводу міркування М. П. Драгоманова, який сам однозначно негативно ставився до терористичної тактики. У 1883 р. він писав: «Якби знамените «ходіння в народ» російських соціалістів 1874—1875 рр. здійснилося при умовах західноєвропейських, тобто залишилося безкарним, або було навіть судимо й покарано за західноєвропейськими зразками, то значна частина людей, які загинули в Росії чи перейшли до терористичних теорій і дій, сама собою обернулася б у «поступовців»⁸. Звернемося до високого морального авторитету М. П. Драгоманова й у іншому випадку. В кінці 70-х рр. набуває поширення ще одна форма народовольської боротьби -

збройний опір при спробах затримання революціонерів. Так, у Києві 11 лютого 1879 р. на Жиланській вулиці група народовольців дала справжній бій жандармам, які прибули заарештовувати нелегальне зібрання. Під час перестрілки були жертви з обох боків. На цей випадок, який набув широкого розголосу, М. П. Драгоманов в журналі «Громада» (1879 р., № 4) відгукнувся статтю «Геройська самооборона соціалістів у Києві». Вже сама назва статті говорить про те, на чієму боці були симпатії автора.

Але при всьому розумінні умов, в яких діяли народники, при тому, що вони передусім жертвували своїм життям, поводити себе з надзвичайною мужністю й гідністю, а судові процеси над ними перетворювали на звинувачувальні акції проти царизму, не можна не порушити питання про моральну виправданість права жертвувати не лише своїм, а й чужим життям, виходити з «бісівського» (Ф. М. Достоевський) принципу, за яким мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

Значною мірою показовою для діяльності того напрямку народницького руху, що визнавав індивідуальний терор як засіб боротьби, є коротка й трагічна історія народовольського гуртка в Кам'янці-Подільському. Вона відбита в неопублікованому рукописі Л. Бермана «Пограбування пошти поблизу Кам'янця і таємна друкарня в Кам'янці в 1879»⁹. В ніч з 24 на 25 червня 1879 р. на шляху з Кам'янця до Проскурова пограбували пошту. Візниця й поштар були тяжко поранені пострілами з револьвера, перший невдовзі помер, а поштар залишився живим, дістався до найближчої поштової станції й повідомив про те, що сталося. Пограбування (гроші, за одними відомостями близько 6 тис., за іншими — 9 тис.) вчинив молодий чоловік, який по дорозі попросився підвезти його й був взятий на поштовий візок. Тієї ж ночі поліція в Кам'янці-Подільському затримала підозрілого молодика з вузликом у руках, який при затриманні відстрілювався й тяжко поранив одного поліцейського. Заарештований виявився 20-річним Никанором Крижанівським, який перед цим звільнився з духовної семінарії. Розплутуючи його зв'язки, слідство виявило існування таємного гуртка, за дорученням якого Крижанівський здійснив експропріацію з метою дістати кошти на революційну роботу. Членів гуртка також заарештували. Під час обшуку на квартирі Крижанівського вилучили велику кількість нелегальних видань, серед яких — листівки й брошури «С.-Петербурзької вільної друкарні», журнали «Вперед», «Земля і воля», «Громада», прокламації та листок під назвою «Програма для робітничого гуртка» з поміткою «Подільська вільна друкарня», брошури «малоросійською мовою», обладнання для друкарні¹⁰.

До суду було притягнуто дев'ять чоловік. Активні члени гуртка отримали різні строки каторги. Крижанівського засудили до страти, проте як неповнолітньому цю кару йому замінили довічною каторгою. Звертає на себе увагу соціальне походження активних учасників гуртка, який іменував себе «Комітетом дії». Никанор Крижанівський — син священника. Євтропій Козачківський — син священника, Діонісій Стопкевич — син дякона, Іван Турович — син причетника, Маркел Шпиркан — син купця.

Пограбування пошти у Кам'янці-Подільському було мало чи не першим з актів експропріації коштів на користь революційної роботи. Про припустимість «ексів» серед народників точилися суперечки, причому противники цих заходів виходили саме з того, що «екси» призводять до невинних жертв. Але, як свідчать джерела, знаходила своє втілення інша точка зору. Пограбування пошти в Кам'янці з її жертвами — один із перших камінців тієї лавини насильства, жорстокості (з обох боків — і

захисників царизму, і його ворогів), неперемінливості у засобах боротьби, яка згодом стала трагедією країни.

Однією з важливих і недосить вивчених особливостей народницького руху в Україні був його зв'язок з національно-визвольним громадським рухом. Зближенню обох рухів сприяв ряд обставин. Програма народників включала вимоги демократичного розв'язання національного питання в Росії. Вони визнавали право кожної нації на «повну політичну незалежність» і разом з тим вважали, що в боротьбі проти царизму всі нації мають виступати згуртовано, спільними зусиллями¹¹. Як і М. П. Драгоманов та інші провідні діячі українського національно-визвольного руху, народники обстоювали ідею федеративного устрою країни. Для взаємопритягання обох рухів важливе значення мала не тільки їхня схожість за своїм соціальним складом, але й те, що серед народників було багато українців, які поділяли ідеї національного визволення народу України. Один із найбільш визначних діячів народництва в Україні керівник «Київської комуні» В. К. Дебогорій-Мокрієвич, який особисто велику увагу приділяв зв'язкам із членами громад, згадував, зокрема, що у пропаганді традицій народної боротьби «для нас, українців, Гонти і Залізняка мали таке ж значення», як Разін і Пугачов¹². Та й взагалі серед провідних діячів загальноросійського народницького руху було багато українців, або вихідців з України: М. Р. Попов, А. І. Желябов (підпільна кличка — «Тарас»), М. Ф. Фроленко, Л. Г. Дейч та інші.

Про зв'язки народників України з борцями за її національне визволення є непоодинокі відомості¹³. Важливо зазначити що, як показують джерела, такі зв'язки підтримували перш за все народники, які не схилилися до терору. Одним із них був С. В. Ястремський, учасник народницьких гуртків у Харкові в 70-х рр. Свою позицію він висловив на процесі в Харківському військово-окружному суді у 1880 р. У відповідь на звинувачення прокурора, ніби в книжках, що їх поширював Ястремський, містилися заклики до «різні», підсудний заявив: «В книжках не про різню говориться, а про революцію. Революція ж — це не різня, а втілення в життя засад свободи, рівності й братерства, а це залишається моїм ідеалом і до цього часу»¹⁴. С. В. Ястремський, вимушений емігрувати після розгрому харківських гуртків, спочатку виїхав до Львова, вступив у зв'язки з діячами українського руху Павликом, Ляхоцьким, Черепакіним, був заарештований і відданий з ними до суду. Після нетривалого ув'язнення переїхав до Женеви, де тісно спілкувався з М. П. Драгомановим. Після повернення до Росії був заарештований, понад 22 роки провів у тюрмах, на каторзі і в засланні¹⁵.

В літературі зафіксовано факти поширення й видання народниками нелегальної літератури українською мовою¹⁶. Проте додаткові відомості про це знаходимо й у архівних справах видавництва політкаторжан. У рукописі М. Л. Сергієвського «Київські прокламації «Народної волі» у 1882—1883 рр.» розповідається про заснування на початку 1882 р. таємної народовольської друкарні в Києві, яка проіснувала до грудня 1883 р. (частину обладнання при арешті вдалося врятувати)¹⁷. Друкарнею було видано чотири листівки, з них дві — українською мовою. Перша під назвою «Українському народу. Лист перший» здобула досить широкого розповсюдження. Наприклад, в одній лише Чернігівській губернії з приводу її поширення було порушено кілька самостійних дізнань¹⁸.

Вперше саме М. Л. Сергієвським наводяться й тексти листівок. Прочитуємо їх, вживаючи сучасну орфографію, але зберігаючи стилістику оригіналу. В першій листівці говорилося: «Давно вже час минувся тому, щоб

царі з панами господарювали над нами, як над нерозумними тваринами. Уволю помучили вони народ хрещений, уволу попили вони крові народної. Час поквитатися нам з нашими віковічними ворогами, одібрати од панів ту землю, що діди наші й прадіди потом і кров'ю своєю поливали, завоювати нам ту ширу Волю народную, що царі з наймитами своїми в кайдани закували». Далі в листівці викривається суть селянської реформи 1861 р., йдеться про обман селян царем Олександром II, виправдовується страта царя за вироком «Виконавчого комітету «Народної волі», доводиться, що новий цар не кращий за батька: «Байдуже йому, що землі у народа мало, та й та не родить, що народ пухне й мре з голоду». Листівка закінчується закликотуватися встати за волю народу, за землею¹⁹. Друга листівка українською мовою «Від київських соціалістів «Народної волі» до українського народу. Лист другий» інформує про придушення селянських виступів проти утисків з боку магната графа Браницького в с. Вільшани Звенигородського повіту Київської губернії. «Тільки не вік віком так буде,— читаємо в листівці.— Настане час, коли зразу підніметься, встане весь народ український за свою землю, за свою волю і правду святую!.. Підійми голову й руки, засмучений український люде, і ти зробишся власним господарем своєї землі!»²⁰.

Щодо видання літератури українською мовою, то джерела взагалі дають підстави вважати, що це була мрія й мета народників. Так, ще 4 жовтня 1878 р. в листі до Петербурга з Одеси, перехопленому жандармами, один з провідних діячів народовольського руху в Росії й, зокрема в Україні, Валеріан Осинський писав: «Дуже можливо, що ми незабаром видаватимемо тут журнал українською мовою терористичного характеру»²¹. Правда, відомостей про вихід такого журналу немає, очевидно видати його не вдалося.

Про близькість народницького й громадівського рухів свідчить й те, що багато народників ставилися до членів громад теж як до народників, лише українських. Мали місце випадки, коли учасники обох рухів брали участь в одних і тих же гуртках. У цьому світлі значущими виступають спогади одного з учасників народницьких гуртків у Києві С. Мерклінга. Наведемо уривки з них, які цікаві й тим, що в них йдеться про невідомий, як нам здається, в літературі факт існування в Ніжині організації українського національно-визвольного характеру. «Ближче,— пише С. Мерклінг,— я зійшовся з членами гуртків, які утворилися в Ніжині... Ініціатором цих гуртків самоосвіти був акцизний урядовець Ілля Тимофійович Гладкий і декілька студентів Ніжинського історико-філологічного інституту: Атаназієвич, Красін, Панібратцев та інші.

Гладкий багато зробив, щоб збудити національне почуття молоді, з якою він зустрічався. Він перший познайомив нас з такими представниками української літератури, як Шевченко, Франко. У Гладкого ми вперше почули пісні бандуриста. Гладкий запросив до себе сліпця-бандуриста, що його вивчив співати та грати на бандурі Лисенко... Гладкий був народник, прихильник Драгоманова, українець, людина з дуже розвинутим національним почуттям. Студенти (члени гуртка.— Н. М.) були марксисті. Боротьбу марксизму з народництвом, що розпочиналася тоді, (було) перенесено, таким чином, і до нашого невеликого міста. Не можна сказати, хто мав на молодь більший вплив — Гладкий або студенти»²².

С. Мерклінг, як він пише далі, сам згодом перейшов на бік марксистів. Але тим більше важать його свідчення про спрямованість діяльності І. Т. Гладкого та його однодумців у Ніжині, про їхні очевидні зв'язки з

керівниками громадського руху, про вплив на молодь,— все це може стати предметом спеціальної розвідки.

Джерела відбивають різноманітні форми зв'язків народницького й громадського рухів в Україні. Однак ніяких свідчень про участь громадівців у терористичній діяльності немає, що зрозуміло, якщо врахувати суть і спрямованість громадського руху.

Згадана вже обставина — слабе поширення общинного землеволодіння й несприйнятливість селян до пропаганди, заснованої на ідеях общинного соціалізму,— позначилася ще на одній особливості народницького руху в Україні: зверненню до активної пропаганди серед робітників. Не маючи змоги зупинитися на цьому, зазначимо, що розглядувані джерела містять матеріал про таку нову й своєрідну форму «хождіння в народ», як влаштування народників робітниками на промислових підприємствах, про участь робітників у народницьких гуртках в Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах, про зростаючий вплив робітників на зміст програмних і пропагандистських документів народницьких організацій.

Безперечно, матеріали Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців необхідно використовувати в сукупності з іншими джерелами, оцінювати наявні в них факти в зв'язку з конкретним досвідом минулого. Але безумовно, що вони становлять значний інтерес для усіх, хто цікавиться історією народницького руху в Україні.

¹ Каторга и ссылка.— Киев. 1924.— С. 128.

² ЦДАЖР України, ф. 808, оп. 1, спр. 249, арк. 6.

³ Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).— К., 1973.— С. 121.

⁴ Попов М. Р. З мого революційного минулого.— Х., 1933.— С. 3.

⁵ ЦДАЖР України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56—56 зв.

⁶ Там же, арк. 56 зв.— 57.

⁷ Попов М. Р. В нарід.— Х., 1929.— С. 13.

⁸ Цит. за: Троцкий Н. А. Безумство храбрых: русские революционеры и карательная политика царизма 1866—1882 гг.— М., 1978.— С. 9—10.

⁹ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 29. Л. Л. Берман — член народовольської організації в 1884 р., в 1889 р. засуджений до 8 років каторги// Каторга и ссылка.— К., 1924.— С. 45). Рукопис створено на основі чисельних документальних джерел.

¹⁰ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 29, арк. 1—2, 9—10, 19—21.

¹¹ Литература партии «Народная воля».— М., 1930.— С. 165—166.

¹² Дебогорий-Мокриевич Владимир Карпович. Автобиография// Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат.— М., 1989.— С. 62.

¹³ Див., наприклад: Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).— С. 151—152. Йдеться про допомогу М. П. Драгоманова П. Б. Аскельроду у виїзді до Одеси в 1879 р. для організації народницьких гуртків і встановлення їхніх зв'язків з місцевими й московськими громадівцями.

¹⁴ Ястремский С. Кара // Кандальный звон.—1925.— № 1.— С. 7.

¹⁵ Ястремский Сергей Васильевич. Автобиография// Деятели СССР и революционного движения России.— С. 337—338.

¹⁶ Див.: Рудько М. П. Революційні народники на Україні.— С. 77; Катренко А. Н. В борьбе за пробуждение народной революции.— К., 1988.— С. 24, 30; Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX—XX вв.— К., 1990.— С. 114—115 та ін.

¹⁷ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 141, арк. 4.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 10—11.

²⁰ Там же, арк. 12—19.

²¹ Там же, спр. 84, арк. 11.

²² Там же, ф. 808, оп. 4, спр. 76, арк. 81—82.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. Д. Васильєва (Київ)

Українська діаспора у Польщі

Українців доля розкидала по всьому світу. Багато з них у пошуках кращої долі виїхали за океан, рятуючись від голодної смерті. Живуть наші брати й сестри і поруч з нами, у Європі, зокрема в Польщі. На жаль, радянська офіційна історіографія про них майже не згадувала. Та це й не дивно. Тривалий час високі посадові особи, що керували Україною, практично «не помічали» своїх земляків, які проживали в колишніх країнах соціалізму. Відверта постановка питання про долю співвітчизників у цих країнах не в'язалася з поняттям соціалістичного інтернаціоналізму. Тому зазначена проблема всіляко замовчувалася. До того ж порушення її могло б викликати незадоволення, зокрема, польського керівництва, яке виходило з концепції пріоритету загальнонаціональних інтересів над «дрібними» інтересами національних меншин. Фактично така національна програма була розроблена ще польськими націонал-демократами у XIX ст. Вона передбачала «цілковиту колонізацію українців і білорусів, повну ізоляцію євреїв, економічне й політичне ослаблення німецького народу»¹. Ось так і вийшло, що шляхи до співвітчизників, які опинились у Польщі, поросли терном.

Тим часом історія виникнення, життя й діяльності досить численної української громади та її організацій у цій країні заслуговує на всіляку увагу й ґрунтовне вивчення. Це особливо важливо тепер, коли молода Українська держава, здобувши політичну незалежність, прагне до встановлення й розширення найрізноманітніших зв'язків із своїми синами та дочками, які в різні часи опинилися за межами рідної землі. Великі зрушення, які відбуваються у політичному житті України, вимагають докорінного перегляду засадничих принципів внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, зміни у ставленні її як до українців у всьому світі, так і до національних меншин, що живуть на її власній території. Справді символічною подією, яка відбулася у перші дні проголошення незалежності України, стало відкриття у польському місті Білий Бор за ініціативою товариства «Україна» пам'ятника Тарасу Шевченку, створеного скульптором Василем Бородаєм та архітектором Анатолієм Ігнащенком. Як писала газета українців Польщі «Наше слово», цей пам'ятник — дар України своїм синам і дочкам — «розбудив українців і наділив надією на краще майбутнє»².

Автор цієї публікації ставить своєю метою показати в ній життя українців у Польщі після другої світової війни, приділивши основну увагу сучасному періоду.

Останні місяці війни та перші повоєнні роки були пов'язані для українського населення Польщі з рядом драматичних колізій. Маємо на увазі переселення їх в Україну та розселення в регіонах, що відійшли до Польщі після поразки фашистської Німеччини. Оскільки згадані дії прямо чи опосередковано вплинули й на сучасний стан української громади, зокрема визначили території її нинішнього проживання в цій країні, коротко спинимося на них.

Процес переселення українців умовно можна поділити на три етапи. Перший з них, який можна назвати непримусовим, припав на вересень 1944 — вересень 1945 рр. Він зумовлювався тим, що кордон між УРСР і Польщею встановлювався по так званій «лінії Керзона», внаслідок чого українські етнічні землі (Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшся), де мешкало 700 тис. українців, опинилися у складі Польщі. У свою чергу, на території західних областей УРСР жило багато поляків. Тому 9 вересня 1944 р. в Любліні між урядом Української РСР та Польським комітетом національного визволення — тодішнім урядом цієї країни — було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. До речі, аналогічна домовленість була досягнута між Польщею та Білорусією.

Другий етап — насильницький — тривав з вересня 1945 по липень 1946 р. Тоді на виселення українців було кинуте три дивізії піхоти. В результаті цих дій невинно постраждало мирне населення: тільки в с. Піскоровичі загинуло 720 чол. Повністю руйнувалися і спалювалися цілі села. За цей період було виселено майже 490 тис. українців³. У січні 1947 р. генеральний штаб Війська Польського підготував план проведення операції «Вісла», поклавши цим самим початок третьому етапу виселення мирного українського населення із споконвічних українських земель. Ним передбачалося розсіяти, розпорошити українські родини, що не переселилися в УРСР, по західних і північно-західних районах, які після війни відійшли до Польщі. На думку авторів плану, такий захід, по-перше, прискорив би асиміляцію українського населення, а по-друге, — сприяв би швидшому відродженню цих у минулому німецьких земель, сплюндрованих війною.

Операція «Вісла» була проведена блискавично. Шість дивізій — 20 тис. солдатів і офіцерів Війська Польського, координуючи свої дії з радянськими загонами НКВС та прикордонниками Чехословаччини⁴, які замкнули кордони на сході й півночі, 28 квітня 1947 р. розпочали військові дії. О четвертій годині ранку вони вдерлися в домівки українців, били мирних людей і дали їм на збори дві години. Взяти дозволялося тільки те, що можна було нести. Потім людей доставляли до залізниці і товарняком разом з худобою везли у віддалені райони Польщі. Загалом було виселено 150 тис. чол.⁵. Акція проводилася після посівної, коли вже зеленіли хліба. А привезли людей на території, що перебували після війни в стані цілковитої господарської розрухи. Селили їх у найгірших будинках, бо добрі були зайняті поляками, які приїхали сюди ще в 1945 р. Місцеві жителі, настроєні офіційною пропагандою, сприймали переселенців як бандитів.

Найбільш небезпечних, на думку властей, українців було кинуте до концтабору Явожно, що під Краковом. Першими до нього кинули священників; учителів, лікарів, пізніше — селян. Серед 4 тис. в'язнів були жінки й діти, майже половина — літні люди. Пізніше до табору потрапляють ті з переселенців, хто намагався повернутися до своїх домівок, що суворо заборонялося.

Згадані події ще більше загострили взаємовідносини між греко-католицькою церквою та Польською державою, конфлікт між якими не припинявся десятиліттями. Ще в 30-ті роки ХХ ст. тільки на Люблінщині було зруйновано 130 пам'яток церковної архітектури, а на півдні Полісся й Холмщини — 120. Нова хвиля масового руйнування культових споруд українців прокотилася в 1947 р. Окремі випадки їх знищення траплялися й пізніше. Тільки на Лемківщині в 1946—1956 рр. із 720 релігійних об'єктів було зруйновано 150⁶.

Намагаючись зменшити соціальну напруженість, польське керівництво в 1949 р. спеціальним декретом встановило рекомпенсацію за збитки, завдані людям під час примусового розселення. Однак розміри компенсацій не покривали тих втрат, що їх зазнало репресоване населення. За свідченням соціологічних обстежень, на запитання «Чи доводилося Вам голодувати на новому місці?», «Так» відповіли майже 70 % переселених. На запитання «Чи були Ви забезпечені відповідними житловими умовами на новому місці поселення?», «Ні» відповіли 84 %. Більшість із переселених, хоча й минуло вже 50 років, тужать за рідним краєм (73 %), а на запитання «Чи хотіли б Ви повернутися додому?», «Так» відповіли 56 %, а «Ні» — 44 %⁷. І це зрозуміло: люди вже звикли до нових місць, обжилися.

Польські засоби масової інформації пов'язують акцію «Вісла» із загибеллю «від рук бандерівців польського генерала К. Сверчевського». Але ж рішення про її проведення було прийняте заздалегідь, ще до цієї події. Доречно нагадати, що нині акція «Вісла» засуджена як українським урядом, так і Сенатом Республіки Польща⁸.

Українці живуть у більшості воєводств Польщі — Кросненському, Пшемиському, Замойському, Хелмському, Бельсько-Підляському, Бялистоцькому, Сувальському, Ольштинському, Ельблонзькому, Гданському, Слупському, Кошалінському, Щецинському, Гожовському, Зеленогурському, Легницькому, Вроцлавському, Краківському, Новосондському та Варшавському. Як бачимо, вони розпорошені майже по всій країні і не являють собою монолітної спільності. Частина з них полонізувалася і вважає себе поляками, інші — українцями, русинами, лемками. До речі, вчені й досі не з'ясували питання про етнічну приналежність лемків. Самі ж вони відносять себе хто — до поляків, хто — до українців, хто — до русинів. Існує також припущення, що лемки — це особливий народ, який поєднав у собі риси багатьох національностей. Однак слід підкреслити, що історичні корені і лемків, і русинів, і підляшуків (поліщуків) беруть початок з єдиного кореня української народності.

Точних відомостей щодо кількості наших земляків у Польщі на сьогодні немає. За даними Об'єднання українців у Польщі (ОУП), їх проживає тут від 300 до 500 тис. чол. Офіційна ж статистика цієї країни визначає чисельність даної категорії населення у межах 150—200 тис. чол., причому сюди не включено лемків (80—100 тис.), гуцулів, поліщуків, бойків тощо.

Найчисленнішим осередком проживання українців у Польщі є Ольштинщина (майже 60 тис. чол.). Тут у деяких селах і повітах вони становлять 80—90 % жителів. Друге місце за чисельністю українців, які мешкають в країні, займають Гданське та Кошалінське воєводства⁹.

Внаслідок розпорошеності українського населення процес його консолідації, насамперед створення громадських організацій, був повільним і важким. У 1952 р. політбюро ЦК ПОРП прийняло постанову про національні меншини, в якій, зокрема, йшлося про заходи щодо поліпшення економічних та культурних умов життя й українського населення. На жаль, більшість з наміченого в цьому документі залишилася на папері. Лише з середини 50-х років відбулися реальні зрушення у відродженні української культури в Польщі, чому значною мірою сприяла політична відлига, започаткована рішеннями XX з'їзду КПРС, розвінчанням культу особи Сталіна.

У червні 1956 р. завдяки зусиллям української громади побачила світ перша газета українців Польщі «Наше слово», відбувся перший з'їзд представників українського населення ПНР, на якому було засноване Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ)¹⁰. З'їзд схвалив і прийняв

статут організації та обрав її керівні органи. Завдяки діяльності УСКТ в багатьох селах було створено гуртки художньої самодіяльності, курси по вивченню української мови, організовано школи для українських дітей. На час другого з'їзду (1960 р.) УСКТ спиралося вже на цілу низку культурних та освітніх закладів. Найбільш разючі зміни відбулися в соціальному складі товариства. Якщо на початку своєї діяльності воно складалося переважно із сільського населення, то пізніше поповнилося представниками інтелігенції, службовців. Значно збільшився прошарок молоді у товаристві, зріс освітній рівень його членів. Так, 31 % делегатів п'ятого з'їзду УСКТ (1973 р.) мав вищу, а 45,4 % — середню освіту¹¹. Однак в умовах тогочасного політичного режиму, що характеризувався різного роду обмеженнями проявів суспільної активності та ідеологічним тиском, товариство не могло розгорнути свою діяльність на повну силу. Так тривало до кінця 80-х років, коли в країні почалися демократичні зміни.

З докорінною перебудовою застарілих політичних структур, які не витримали перевірки часом, в українців Польщі з'явилися можливості для розширення поля діяльності своїх організацій, активізації громадського життя, пропаганди рідної мови, літератури, історії, відновлення архітектурних та інших пам'яток. Цьому, зокрема, сприяло й те, що у 1989 р. завдяки демократичним перетворенням товариства національних меншин, які діяли у Польщі, перейшли під юрисдикцію міністерства культури й мистецтва (до цього вони перебували у віданні міністерства внутрішніх справ). При польському сеймі було створено комісію національних меншин та етнічних груп. Розпочалася робота над підготовкою юридичних документів, які регулюватимуть статус і становище національних меншин у Республіці Польща.

Позитивні зрушення у національній політиці Польщі відбулися з приходом до влади уряду на чолі з Т. Мазовецьким. Уперше українців у сеймі представляв свій депутат — викладач Ягеллонського університету, доктор Володимир Мокрий. Змінилося на краще ставлення до українського питання з боку політичних діячів різної орієнтації. Дедалі частіше в засобах масової інформації з'являлися позитивні матеріали про польсько-українські взаємини. В країні виникли такі нові професійні та громадські організації українців, як Братерство Св. Володимира, молодіжний «Пласт», Товариство лікарів, Союз українок у Польщі, Спілка української молоді, Громадський круг лемків у Польщі, Музей лемківського побуту в Каманчі та ін. Активізувалася діяльність регіональних громад Лемківщини та Підляшшя. На ниві українознавства успішніше почали працювати науковці. Крім того, була лібералізована видавнича діяльність.

Нині об'єднання українців у Польщі — таку назву УСКТ дістало після свого надзвичайного з'їзду в лютому 1990 р. — налічує майже 8000 членів. Найміцніші осередки діють у Кракові, Перемишлі, Гданську, Кошаліні, Щеціні, Варшаві. Перший з'їзд ОУП визначив і затвердив склад Головної Ради організації, Головної управи, ревізійної комісії, товариського суду. Було прийнято також програмну декларацію та Програму Об'єднання і ряд звернень: до українців у Польщі, до України, до польської громадськості, української діаспори інших країн, Сейму Республіки Польща. Головна Рада ОУП перебуває у Варшаві, очолює її Юрій Рейт. Об'єднання є членом Світового конгресу вільних українців. Нещодавно у Білому Борі проходив Перший світовий форум української діаспори, організований силами ОУП. Об'єднання українців у Польщі розширило контакти із своїми співвітчизниками в Чехо-Словаччині, Югославії, Англії, США, Канаді та

Німеччині. З ініціативи групи дослідників, діячів культури — представників національних меншин та Інституту культури (Варшава) у Польщі вирішено заснувати Об'єднання співробітництва народів Східної Європи «Зближення».

Програма Об'єднання українців у Польщі складається з таких розділів, як основні принципи, напрями і способи діяльності; громадсько-політичне представництво українців; культурно-освітня праця; аматорський художній рух; шкільництво і виховання молодого покоління; наука та мистецтво; видавнича діяльність і засоби масової інформації; охорона пам'яток історії та культури; релігія й церква; господарська діяльність та ін¹².

ОУП об'єднує, спрямовує і координує всю роботу серед українців Польщі. Сьогодні вони мають тут 56 пунктів для вивчення української мови (1952/53 навчального року було 24 пункти з 487 учнями), одну початкову школу в м. Білий Бор, де навчається 110 учнів, українські класи в Банях Мазурських (50 учнів), один ліцей з досить високим рівнем освіти й виховання (130 учнів) в м. Легниця й український ліцей у Гураві-Ілавецькому, де в п'яти класах навчається понад 100 учнів. Ліцей має два гуртожитки і дидактичний будинок. Загалом же українську мову вивчають 1432 учні¹³. У Варшавському університеті в інституті русистики діє кафедра української філології.

Кращому засвоєнню українськими дітьми рідного слова сприяли відповідні підручники та посібники. У Польщі було, зокрема, видано «Буквар», «Читанки» для II—IV класів, «Граматику української мови» для V—VIII класів, «Літературні виписки» для V—VIII класів, «Пісенник», методичні вказівки для вчителів «Як вивчати українську мову». Загалом вийшло більш як 20 назв навчальної літератури. Групи вчителів з Польщі вдосконалювали свою кваліфікацію у Київському педагогічному інституті, а польські студенти традиційно приїздили на навчання до Київського політехнічного інституту, невелика їх кількість закінчила й Київський університет. На жаль, у навчанні українських дітей рідною мовою існує ще й чимало різних труднощів і проблем. Так, одним з невітшних наслідків реформи шкільної освіти, проведеної в Польщі, стала ліквідація українських шкіл та класів у багатьох районах країни. Кількість учнів, що вивчають українську мову, тепер скоротилася з 2331 чол. у 1969/70 навчальному році¹⁴ до 1432.

Навколо освітніх закладів гуртується українська культурна громадськість, філологи, письменники, поети, вчені. Багато зусиль на українську ниву було покладено професором Варшавського університету Флоріаном Неуважним; редактором «Нашого слова», душею і організатором видавничої діяльності української громади Мирославом Вербовим; письменником Антоном Вербою (А. Середницьким), який був головним редактором «Нашої культури» (додатку до «Нашого слова») та відповідальним редактором «Українського календаря», — людиною широкого кругозору і глибоких історичних знань; членами правління УСКТ — ОУП, науковцями, журналістами.

Ще в 1964 р. у Варшаві вийшла друком літературна антологія «Гомін», в якій були представлені 43 українські літератори. Варшавська газета «Жиче літерацьке» з цього приводу писала: «На очах зросла оригінальна художня творчість слов'янських братів, з якими ми ділили такий сухий і гіркий хліб історичного досвіду»¹⁵.

Взагалі, Об'єднання українців у Польщі проводить широку видавничу діяльність. Нею керує Видавнича рада, до складу якої входить десять осіб,

що представляють різні верстви українського населення. Виходить щотижневик «Наше слово» (тиражем 12 тис. примірників), побачили світ нові видання — журнал «Зустрічі», гумористична збірка «Відрижка». Ще два роки тому видавалися два додатки до «Нашого слова» — художній і науково-популярний («Наша культура») та дитячий («Світанок»), альманах «Український календар», які, на жаль, через поліграфічні труднощі зараз не виходять. Православна церква має свій «Церковний календар». Як відомо, видання періодики національних меншин є тим показником, за яким можна судити, з одного боку, про досягнення цих меншин, а з другого — про політику керівництва країни щодо них. І, хоч проблеми в цій сфері існують, все ж слід віддати належне урядові Польщі, який забезпечив українцям, що живуть у цій країні, можливість розвивати друкарську справу, випускати свої періодичні видання, підручники та ін. Останнім часом міністерство культури республіки виділило 200 млн. злотих на закупівлю необхідного обладнання для фотонабірної бази. Допомогли в цій справі коштами й українці з Канади. У майбутньому, на думку наших співвітчизників у Польщі, необхідно створити спеціальне видавництво для національних меншин.

Об'єднання українців у Польщі широко розгорнуло аматорсько-художню творчість. Завдяки його зусиллям створено близько 50 вокально-інструментальних, танцювальних, драматичних колективів із 800 учасниками, працює 26 бібліотек. Гуртки ОУП діють у 22 воєводствах Польщі. Високим рівнем організації та професіоналізму відзначалися влаштовувані УСКТ — ОУП фестивалі пісні й музики. Перший з них відбувся 1967 р. в Сяноці, де брали участь 14 народних мистецьких колективів. У 1969 р. на такому ж фестивалі були представлені аматори із 42 пісенних гуртків. З останніх широко відомі як у Польщі, так і за її межами чоловічий хор «Журавлі», хор «Тисячоліття», ансамбль «Лемковина». З нових ансамблів добре зарекомендували себе «Ослов'яни», що виступали з концертами в США, Канаді, Чехо-Словаччині, Україні. Добре відомі й два колективи бандуристів з Перемишля та Гданська, художні колективи Лігницького ліцею, танцювальні колективи, естрадні ансамблі — щецінські «Чумаки» та ельблонзька «Зоря».

Проводяться також загальнопольські фестивалі української дитячої пісні, фестивалі читців, музикантів, художників в Ельблонзі, дитячі конкурси в різних жанрах мистецтва у Банях-Мазурських та Бартошицях. Регулярно відбуваються «Молодіжні ярмарки» в Гданську. Популяризують українське народне мистецтво фестиваль української пісні в Сопоті, лемківська «Ватра» та ін.

Заслужують на увагу різноманітні форми культурно-освітньої праці у світлицях, осередках української культури. Це й робота бібліотек та читальень, передплата преси, книжок та їх розповсюдження, і лекції, доповіді та зустрічі з відомими людьми, і курси української мови, семінари та науково-популярні сесії, і відзначення національних свят та ювілейних дат, як, наприклад, Свято соборності України, Шевченківське свято, Свято матері, і культурно-розважальні заходи — ялинка для дітей, Святвечір, «Маланка», і танцювальні забави на новорічні свята, мандрівки, спортивні змагання тощо.

З метою вшанування пам'яті жертв українського народу, збереження його історичних пам'яток при ОУП створено Комісію національної пам'яті, очолювану Ст. Заброварним. Засновано також архів, що займається комп'ютеризацією документів. У Перемишлі зберігаються фонди музею української культури «Стривігор», який ще не має свого приміщення. В ОУП

діє науковий осередок, представлений Українським науковим інститутом та Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Головними напрямками їх досліджень є розробка таких питань, як українсько-польські історико-культурні відносини, історія українців на території Польщі, матеріальна й духовна культура української спільності¹⁶.

Займається ОУП і господарською діяльністю. Однією з найважливіших її ланок є організація підприємств у формі кооперативів чи акціонерних спілок, справами яких відає спеціальна група експертів.

Значну увагу об'єднанню доводиться приділяти питанням, пов'язаним із ставленням в країні до решток українських архітектурних пам'яток. Багато з них перебуває в аварійному стані, потребує негайного ремонту. Процес нищення церковних пам'яток, на жаль, триває й тепер. Найбільше постраждали пам'ятки церковної архітектури у Кросненському воєводстві, де їх залишилося тільки 38 % від попередньої кількості, причому було знищено найбільш яскраві зразки дерев'яного українського зодчества. Ремонти і перебудови часто призводили до остаточної руйнації церков або до втрати їхнього внутрішнього оздоблення та розписів. Ряд храмів було знищено під прикриттям необхідності перенесення їх на інші місця. Так було розібрано церкву в Лутовиськах, дерево з якої використали на будівництво костюлу, та в Сониці. Церкви у Липю й Зулужу згоріли. У 80-ті роки згоріло й багато інших релігійних об'єктів, однак винуватці пожеж покарані не були. Крім того, нищиться оздоблення церков, що залишилися: іконостаси, ікони, розписи тощо. У всіх випадках, коли зникали пам'ятки української культури, тобто явно порушувалося відповідне законодавство, належної реакції з боку як керівних, так і правоохоронних органів не було.

Пожежі, пограбування та знищення шедеврів церковного мистецтва православ'я на північних і східних землях Польщі не залишилися у минулому. Навпаки, вони навіть посилювалися у 90-ті роки. Згоріли церкви у Кленіках, Чижах, Ячні, Крушинянах, двічі підпалювали нову церкву Св. Духа в Білостоці, горіли часовня Криничка поблизу Гайнівки, культові споруди у Нарві і навіть у Кракові. У липні 1990 р. було підпалено Преображенську церкву XVIII ст. на Святій Горі Грабарці, що на північному Підляшші. Тисячі покутних хрестів, які залишилися на згарищі, свідчать про велич і красу цієї будови — культової пам'ятки не тільки православ'я. На Підляшші у вересні того ж року було пограбовано Яблочин — центр православ'я, де містяться духовна семінарія та єдиний у Польщі чоловічий монастир. Украли історичні та релігійні реліквії — ікони. Все це викликає занепокоєння і тривогу місцевого населення, української діаспори в усьому світі¹⁷.

Як на українських, так і на польських землях складними залишаються міжконфесійні стосунки. Греко-католицька церква діє у Польщі де-факто, а не де-юре, хоч має 300 тис. прихильників, з яких 95 % — українці. Наприкінці 80-х років було зроблено перші кроки до нормалізації українсько-польських релігійних відносин: у Римі відбулися зустрічі між польським кардиналом Юзефом Глемпом і архієпископом — кардиналом Мирославом Любачівським, намісником греко-католицької церкви у Польщі, під час яких було досягнуто порозуміння. Як повідомляла польська преса, це були «зустрічі взаєморозуміння, діалогу, вибачень і зняття обвинувачень та образ»¹⁸.

Так, слід визнати, що в історії стосунків між двома нашими народами були негативні явища. Але очевидним є й те, що курс взаємних звинувачень і образ — це шлях, який веде у глухий кут. Тож не будемо ним іти.

Важливою віхою на шляху до взаєморозуміння між нашими народами було підписання в Києві 13 жовтня 1990 р. українсько-польської декларації про принципи та основні напрями розвитку відносин між двома державами. В цьому документі, підписаному міністрами закордонних справ України та Польщі, сторони заявили про своє прагнення формувати й зміцнювати добросусідські взаємини і розвивати співробітництво. Особливого значення набувають гарантії послідовного забезпечення прав і створення належних умов для повного задоволення культурних, релігійних та освітніх потреб національних меншин.

Однак з поразкою на президентських виборах табору Мазовецького і перемогою на них правих національна політика Польщі зазнала певних коректив. Було, зокрема, вироблено «принцип взаємності», який означає, що дотації для організацій національних меншин будуть визначатися в розмірах, аналогічних дотаціям і привілеям, які надаються польській меншині в зарубіжних країнах. В урядових колах констатувалося, що фінансування Польською державою українських товариств не зустріло відповідних дій України стосовно польських товариств.

Справді, становище польських товариств в Україні залишає бажати кращого, як, до речі, й становище всіх українських громадян. Та все ж перші кроки було зроблено: надано приміщення польському товариству в Києві, польській громаді повернуто костьоли, в деяких з них розпочато реставраційні роботи. На сьогодні по Україні полякам повернуто більше тисячі костьолів, багато будується нових. Завдяки зусиллям поляків з Перемишля і Союзу поляків України побачили світ перші номери «Київського щоденника», розгорнулося навчання дітей польською мовою. До речі, вчителі польської мови й літератури приїжджають з Польщі.

Ширяться економічні зв'язки України з Польщею. Остання має на території нашої держави 24 представництва одиниць закордонної торгівлі та сервісні пункти різноманітної спеціалізації. Українська ж торговельна інфраструктура на території Польщі фактично відсутня.

Відомо, що економічне становище України на даному етапі набагато важче, ніж Польщі. Тому ставити питання про рівну фінансову підтримку української та польської меншин відповідно в Польщі та в Україні, на наш погляд, рано. ОУП розглядає припинення дотацій на діяльність українських товариств у Польщі як репресивний засіб. Адже сфера, про яку йдеться, — це сфера зовнішньої політики, відносин з іншими державами. Тут не можна важити, хто більше, а хто менше...

Та, очевидно, як би там не було, українським політикам варто приділити більше уваги потребам польської громади в нашій державі, пам'ятаючи, що це безпосередньо впливає на вирішення проблем українців над Віслою. Одним з перших кроків на цьому шляху було прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні»¹⁹. Громадськість нашої держави також може сприяти відродженню й розвитку культур національних меншин. У контексті даної статті можна, зокрема, говорити про створення українсько-польського центру в Києві, підготовку та рецензування відповідних підручників для шкіл і вузів, збирання художньої літератури для шкіл та бібліотек тощо. Об'єктивна необхідність вимагає піднесення українсько-польських стосунків на рівень ділового партнерства. Важливу роль у цьому має відіграти нова громадська організація — Товариство «Польща — Україна», установчий з'їзд якого відбувся 1 грудня 1991 р. Ідея створення цієї організації виникла у середовищі варшавських інтелектуалів — учених, письменників, журналістів, економістів, політиків, діячів культури.

В основі діяльності товариства — комплекс справ, пов'язаних з польсько-українськими взаєминами. Воно покликане сприяти формуванню у польської громадськості правдивого образу України — однієї з найбільших сусідніх держав. Члени товариства беруть активну участь в ознайомленні поляків з життям України, читають курс лекцій про Україну у Варшавському університеті, виступають на радіо й телебаченні, проводять значну видавничу роботу. Одним з важливих завдань товариства є налагодження співробітництва з українською громадськістю у Польщі та з поляками в Україні. Воно допомагатиме розвивати українську культуру в Польщі, сприятиме розширенню мережі пунктів по вивченню української мови, організовуватиме різноманітні польсько-українські зустрічі, симпозиуми, конференції, виставки, а також екскурсії — як в Україну, так і в Польщу.

Отже, поступово, але неухильно уряди та громадськість наших двох країн наближаються до розв'язання проблеми національних меншин на єдиній взаємоприйнятній основі — визнанні й дотриманні Хельсінкських угод у питанні про права людини, права національностей.

¹ Chojnowski A. n. Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.— Warszawa, 1979.— S. 19.

² Наше слово.— 1991.— № 44.— С. 1.

² Наша культура.— 1991.— № 44.— С. 9.

⁴ Там же.

⁵ Рад. Україна.— 1990.— 6 жовт.

⁶ Ukraina i Polska po 1 Wojnie światowej.— Gdańsk, 1987.— S. 92, 188.

⁷ Наша культура.— 1991.— № 2.— С. 12.

⁸ Рад. Україна.— 1990.— 6 жовт.

⁹ Ukraincy w Polsce Ludowej.— Warszawa, 1989.— S. 3.

¹⁰ Український календар.— Варшава, 1966.— С. 66.

¹¹ Український календар.— Варшава, 1976.— С. 67.

¹² Програма Об'єднання українців у Польщі// 1 з'їзд Об'єднання українців у Польщі: Документи.— Варшава, 1990.— С. 22—46.

¹³ В е р б о в и й М. Чому ми граємо на канадських бандурах// Україна.— 1988.— № 40.— С. 4.

¹⁴ Український календар.— Варшава, 1976.— С. 69.

¹⁵ Див.: М а р у н ч а к М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії.— Вінніпег, 1969.— С. 40.

¹⁶ Див.: Програма Об'єднання українців у Польщі// 1 з'їзд Об'єднання українців у Польщі: Документи.— С. 22—48.

¹⁷ Наше слово.— 1990.— 28 жовт.; 11 листоп.

¹⁸ Tygodnik Powszechny.— 1991.— 2 stycznia.

¹⁹ Голос України.— 1992.— 16 лип.

І. Ф. Курас (Київ), Ф. Г. Турченко (Запоріжжя), Т. С. Геращенко (Запоріжжя)

М. І. Міхновський: постать на тлі епохи*

З початком світової війни М. І. Міхновський був покликаний до діючої армії, а лютневу революцію 1917 р. зустрів у Києві, центрі національно-політичного життя України. Залишаючись на військовій службі, він негайно включився в активну політичну діяльність, прагнучи об'єднати своїх нечисленних однодумців, розгорнути пропаганду ідеї самостійності України, добиватися досягнення її швидкими і рішучими діями, прихильником яких він завжди був. Як правник, М. І. Міхновський дійшов до висновку, що падіння царизму звільняє український народ від зобов'язань, які він взяв на себе по Переяславському договору 1654 р. по відношенню до правлячої у Росії династії. Додатковим аргументом на користь цього був і той беззаперечний факт, що царі ніколи не виконували взяті на себе зобов'язання. З іншого боку, революція відкрила унікальну можливість добитися права України на незалежність навіть без огляду на формально-правові міркування.

З особою М. І. Міхновського тісно пов'язано багато важливих, ключових політичних подій 1917 р. в Україні. Про його участь у цих подіях сучасному українському читачеві майже нічого не відомо. Замовчувала не лише офіційна радянська історіографія. Про діяльність М. І. Міхновського не писали і ті, хто про неї добре знав — його сучасники, активні учасники українського національно-визвольного руху, у тому числі М. С. Грушевський і В. К. Винниченко, які майже безвиїзно жили у той час у Києві, де до середини літа 1917 р. перебував М. І. Міхновський. Він залишався для них незручним, незговорливим, зарозумілим і надто прямолінійним. Разом з тим, життя щораз підтверджувало його правоту. Очевидно, спогади про це викликали у багатьох неприємні асоціації.

Уже 3 березня 1917 р. М. І. Міхновський, за свідченням П. Мірчука, здійснив спробу утворити організаційний центр самостійницьких сил, який зміг би стати органом тимчасового державного правління усіма сферами життя незалежної України і добився б скликання українського парламенту та відповідального перед ним уряду. П. Мірчук називає орган державного правління, який прагнув утворити Міхновський, «Українською Центральною Радою» (УЦР)¹.

В історичній літературі виникнення УЦР зв'язується з діяльністю поміркованих діячів українського національного руху, об'єднаних у «Товариство українських поступовців» (ТУП). Ця організація виникла ще у 1907 р. і об'єднувала, перш за все, лібералів, членів Української радикально-демократичної партії (УРДП), які в умовах реакції відійшли від політичної діяльності і займалися майже виключно культурно-освітнянською роботою. ТУП і деякі інші групи 4 березня 1917 р. оголосили про утворення

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.

власного об'єднання, покликаного представляти український національний рух перед новими російськими властями. Це об'єднання одержало назву Центральної Ради. До роботи у ній включилися члени Української соціал-демократичної партії, українські есери і члени Української радикально-демократичної партії, яка після Лютневої революції відновила свою діяльність, представники інших політичних груп і громадських організацій.

Виникає питання: чи справді у перші дні березня 1917 р. у Києві співіснували два центри національних сил, чи вказівка П. Мірчука на спробу створення Міхновським УЦР є нічим необґрунтованим твердженням? Прямих доказів на користь М. І. Міхновського П. Мірчук не наводить. Побічним доказом може служити, наприклад, той факт, що у джерелах називаються різні дати утворення Центральної Ради: 3 і 4 березня². Цілком ймовірно, що мова йде про різні організації, а не про розбіжності в оцінці дати виникнення однієї. Якщо це так, то Міхновський випередив своїх ліберальних і соціалістичних опонентів, принаймні, на один день. Але перед ним негайно постало питання: продовжити державно-творчу роботу з опорою на самостійницькі елементи, чи піти на співпрацю з ТУП і створюваною ним Центральною Радою? В умовах наростання революційних подій на Україні М. І. Міхновський не міг не вибрати останнє: масштаби завдань вимагали участі максимальної кількості людей, яким не була байдужа доля нації. У розпорядженні самостійників таких людей було порівняно мало. Необхідність єдності дій представників різних течій національного руху диктувалася самим життям. В результаті переговорів представників різних напрямків національного руху — лібералів, соціал-демократів, безпартійних, самостійників та інших — виникла об'єднана організація, яка перебрала назву — Українська Центральна Рада (УЦР).

З перших днів революції М. І. Міхновському стало ясно, що майбутнє України у значній мірі залежить від того, чи зуміє вона створити власні, підпорядковані її представникам, збройні сили. В умовах світової війни, коли мільйони українців одержали зброю, створення національної армії було технічно нескладним завданням. Але це очевидне з точки зору здорового глузду прагнення не було зрозуміле партнерам самостійників по УЦР. Вони виходили з тієї точки зору, що після краху царизму, який поневолював український народ, у Росії немає ворожих йому сил. Українські ліберали поклали надії на російських кадетів, а соціалісти — на російських меншовиків і есерів. І ті, і інші були твердо впевнені, що російські політики будуть широ допомагати українцям у їх домаганнях свободи національного життя. За таких умов створення власної національної армії вважалося не лише надто дорогим, але і небезпечним заходом, оскільки, мовляв, війська можуть стати «зряддям реакційних сил».

Міхновський, як і раніше, не погоджувався вручати долю України представникам інших націй. Ніякого винятку для лібералів чи соціалістів Росії він не робив. Особливо його лякала перспектива перемоги в Росії соціалістів, «московського пролетаріату», оскільки його панування над українським народом «буде ще важчим і незмірно жорстокішим, ніж панування московської буржуазії». Звідси його надзвичайна активність в творенні національних збройних сил. Він відчував небезпеку, яка насувалася на Україну, і прагнув створити надійні гарантії її свободи.

Курс на організацію української армії гаряче підтримувала Українська Народна Партія (УНП), яка відновила після Лютневої революції свою діяльність. Вже у першому документі УНП 1917 р.— Універсалі від 21 березня 1917 р., містився заклик: «...Негайно утворювати українські легіони

по всій Україні»³. Члени УНП були зорієнтовані на активну діяльність у військах. Цю роботу очолив М. І. Міхновський.

З початку березня 1917 р. він швидко налагоджує зв'язки з військовими, охоче виступає перед ними на різних зборах і нарадах. 6 березня з ідеєю утворення української національної армії М. І. Міхновський виступив перед 210 офіцерами-українцями. Збори прийняли резолюцію, в основу якої було покладено ідеї доповіді. Повідомлення про «Підготовче віче» (так було названо збори) було опубліковане масовим тиражем і поширене на фронті і в тилу. 9 березня М. І. Міхновський організував збори військових-українців київського гарнізону, які підтримували рішення «Підготовчого віча». На цих зборах були присутні понад 4 тисяч офіцерів, унтер-офіцерів та рядових.

Через два дні М. І. Міхновський знову виступив перед військовими, які перебували у Києві проїздом. Він запропонував приступити до організації «Першого українського охочекомонного полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького»⁴.

Серія цих зборів була завершена військовою нарадою гарнізону Києва і околиць 16 березня 1917 р., яка по доповіді М. І. Міхновського прийняла резолюцію, що сформулювала завдання: «Негайно приступити до організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна і помислити про здобуття повної волі Україні». Збори створили «Український військовий організаційний комітет», до складу якого входили: полковник Глинський — голова; полковник Волошин, сотник Л. Ган, прапорщик Т. Павелко і поручик М. І. Міхновський — члени. Завданням цього комітету була організація військових частин на Україні, створення українських військових організацій і, перш за все, відкриття українського військового клубу⁵. Було вирішено негайно приступити до організації в Києві Першого українського полку.

Військові вирішили підтримати призначену на 19 березня українську демонстрацію в Києві, присвячену революції. Але надати цій демонстрації самостійницького характеру їм не вдалося, хоча поряд з численними лозунгами «Автономія Україні», в лавах демонстрантів зустрічалися заклики «Хай живе самостійна Україна» і «Самостійна Україна з гетьманом на чолі», а перед демонстрантами з емоційною промовою виступив М. І. Міхновський⁶.

У кінці березня в Києві було створено «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка». Керували цим клубом М. І. Міхновський і його близький друг хорунжий Л. Ган. Почесним членом клубу обрано коменданта київського гарнізону генерал-лейтенанта Цищовича. Завданням клубу оголошувалося: «Гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців» і виховувати серед них і серед усього українського народу свідомість значення і ролі армії у боротьбі народу за визволення. Передбачалося відкриття філій клубу по всій Україні. Члени клубу видали і поширили десятки тисяч листівок серед українських солдатів і офіцерів, у яких закликали до об'єднання для боротьби за звільнення України⁷.

Успішна робота самостійників у військах і небажання УЦР підтримати ідею створення української національної армії і добиватися незалежності України штовхали М. І. Міхновського на рішучі дії. У кінці березня 1917 р. він зібрав у готелі «Прага» нараду своїх прибічників з «Українського військового організаційного комітету» і виклав своє бачення найближчого майбутнього. Промова М. І. Міхновського дійшла до нас у викладі одного з учасників наради В. Євтимовича⁸. Вона мала справді програмний характер. Промовець почав з того, що Москва не піде на надання Україні не лише са-

можливості, а навіть автономії: «...Без України з її скарбами, навіть при Україні автономній, що добром своїм без московського контролю розпоряджатиметься, зійде Московщина до значення другорядної держави». Незалежність доведеться виборювати: «Надії на «дружню» демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні». В такій ситуації — перше наше завдання — це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. І. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з'їздом, який мав бути складаний найближчим часом, з пропозицією «виділити зі свого складу владу», — вибрати гетьмана. «Треба мати на увазі, — відзначив М. І. Міхновський, що «наші демократи спротивляться тому... Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогти не лише на силу фактів, але й на факти сили!» Наскільки продуманим був цей план, свідчать перші кроки, які мала зробити нова українська влада. Це — підписання миру з Німеччиною та її союзниками. «Замирившись з осередніми державами, — говорив М. І. Міхновський, — вирвемо ініціативу від московських більшовиків. Вони зараз ще безсилі, але мають страшну зброю, яка може дати їм перемогу. Це їхня безоглядність та гасло негайного сепаратного миру. І цю зброю ми мусимо їм вибити з рук...» Присутні на нараді погодилися з планом дій, запропонованим М. І. Міхновським.

Політичний розвиток вніс істотні корективи у плани М. І. Міхновського. Весняні місяці 1917 р. позначені швидким зростанням авторитету і впливу на маси Української Центральної Ради. На початку квітня 1917 р. у Києві зібрався Всеукраїнський Національний Конгрес — широкі представницькі збори делегатів від різних національних партій і соціальних груп. Самостійники були учасниками Конгресу, а М. І. Міхновський виступив перед ними з вітанням, яке, за оцінкою преси, справило «велике враження»⁹. Національний Конгрес передав свої повноваження обраній із свого складу новій Українській Центральній Раді, значно чисельнішій, ніж попередня.

З огляду на російський Тимчасовий уряд, цілком легально і «законно» прагнули вирішувати лідери Ради і «воєнне питання», інтерес до якого серед українців в армії був для них цілком несподіваним і небажаним. Кожен свій крок Рада прагнула узгодити з Петроградом. Вперше з «воєнним питанням» вона виступила на початку квітня 1917 р., коли у Києві зібрався Український Національний Конгрес. Від його імені лідери УЦР вислали до воєнного міністра, який якраз перебував у Києві, делегацію для обговорення питання про українізацію військ. До складу делегації включили двох радикал-демократів — Дм. Дорошенка і Ст. Ерастова, а також М. Міхновського — найавторитетнішого у той час у військах українського політичного діяча.

Особливих надій на цю зустріч у М. І. Міхновського не було. На відміну від радикально-демократичних членів делегації, він не чекав від Тимчасового уряду істотних поступок щодо України. Так воно і сталося. Переговори не принесли бажаних результатів. Російський воєнний міністр, який дозволив формувати на території України польський національний корпус, чеські та латиські національні військові формування, не дав згоди на створення українських військових з'єднань. Виняток було зроблено для двох бригад. Про цю вимушену поступку російських властей М. І. Міхновський повідомив делегатів Конгресу запискою, що, оприлюднена головою, викликала бурхливі оплески¹⁰.

Але, давши принципову згоду, воєнні власті гальмували вирішення конкретних питань. Тому Міхновський зі своїми однодумцями приступив до

організації першого великого з'єднання української армії цілком самостійно. У середині квітня 1917 р. на Сирецькому полі під Києвом було оголошено про створення «Першого Українського козачого ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку». Ця подія переросла в загальнонаціональне свято. Три військові оркестри відіграли український національний гімн «Ще не вмерла Україна», після масового мітингу учасники свята влаштували маніфестацію. Було утворено делегацію військових, у складі якої були М. І. Міхновський і В. Павелко — представники Клубу ім. П. Полуботка, делегати українського полку, офіцери гарнізону. Делегація мала наміри домовитися з командуванням армій Південно-Західного фронту про статус першого українського військового з'єднання¹¹. Однак російські генерали дозволу на формування полку не дали. Справа набула надзвичайного розголосу. Самочинні дії Клубу імені П. Полуботка засуджували усі — від офіційних осіб, які представляли Тимчасовий уряд, до газет російських соціалістичних партій. У цю кампанію критики самостійників включилися і українські соціалісти. На засіданні УЦР В. К. Винниченко засудив те, що він назвав «міхновщиною», і висловив надію, що «це явище цілком часове»¹². А 20 квітня питання про створення українських військових з'єднань розглядалося на спільному засіданні київських Рад робітничих і солдатських депутатів. Представник Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів член УСДРП Є. Неронович, який виступив на засіданні, не відкидаючи в цілому ідею організації українських військових з'єднань, закликав збори «до уважлишого ставлення до національного питання, не допускаючи, щоб національна справа була підоплена українськими зубрами і використана для їх шовіністичних цілей»¹³. Врешті-решт, побоюючись загального обурення українців у військах, командуючий Південно-Західним фронтом генерал Брусілов погодився на формування полку з умовою, що головна його частина відбуде на фронт, а в тилу залишиться лише 500 бійців. На подібних позиціях стояла і соціалістична більшість УЦР, яка врешті-решт також погодилася на формування українського полку з обов'язковою його відправкою на фронт, інакше «сей стихійний рух може викликати заколот в тилу»¹⁴.

М. І. Міхновський і його прихильники зігнорували наказ генерала і рішення УЦР, продовживши роботу по формуванню полку. Цю роботу досить швидко було завершено. Бажаючих було достатньо. Полк складався з 16 сотень і налічував понад 3 тис. солдатів і офіцерів. Він відмовився відправлятися на фронт, чекаючи скликання 1-го Всеукраїнського військового з'їзду та його рішень.

Військовий з'їзд відбувся в Києві на початку травня 1917 р. і зібрав 700 представників від військових організацій, фронтових і тилкових частин армії і флоту. Ці делегати мали мандати від 1580702 українців в російській армії. Це приблизно половина всіх українців, які перебували на фронті і в тилу. Президія з'їзду складалася з шести чоловік: ініціатора українізації військ М. І. Міхновського, делегата Західного фронту С. В. Петлюри, представника Виконавчого Комітету Центральної Ради В. К. Винниченка, моряка Чорноморського флоту Письменного, командира богданівського полку Ю. Капкана.

Повернувшись до своїх частин, делегати з'їзду розгорнули активну роботу по реалізації його рішень. Через деякий час з'явилися нові українські полки: ім. Гонти в Умані, ім. Сагайдачного у Житомирі, ім. П. Полуботка в Ростові-на-Дону, ім. гетьмана Мазепи у Саратові, Український Запорозький полк у Москві.

Згідно рішень 1-го Всеукраїнського військового з'їзду через місяць, на початку червня, у Києві мав відбутися 2-й з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Ф. Керенський заборонив його. Заборона уряду була зігнорована українськими солдатами і офіцерами і на цей раз. На з'їзд прибуло 2500 делегатів, які представляли понад 1,7 млн. чол. Заборона на проведення з'їзду викликала гостру реакцію делегатів. Тон виступаючих був рішучий; багато з них вимагало проголошення самостійності України¹⁵. Соціалістичні представники Української Центральної Ради доклали чимало зусиль, щоб ввести роботу з'їзду в необхідне їм русло. Однак резолюція, яку прийняли делегати, хоч і не містила закликів до самостійності, все ж була досить рішуча: «Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Центральній Раді в сій справі (справі досягнення автономії.— Авт.) до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями...»¹⁶.

Цьому рішенню Тимчасовий уряд не міг нічого протиставити. М. І. Міхновський, спостерігаючи наростання анархії в Росії, неспроможність уряду контролювати фронт і тил, все більше проникався переконанням, що розвиток національного руху швидко принесе бажаний результат: проголошення повної самостійності України і захоплення Українською Центральною Радою усєї повноти влади на її території.

Однак, наростаюче прагнення до самостійності наштовхувалося на упертий, незрозумілий, майже ірраціональний опір УПСР і УСДРП, які контролювали діяльність Ради. Характеризуючи погляди українських соціалістів на початковому етапі революції, В. К. Винниченко писав у 1920 р.: «Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалося смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад?.. Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії»¹⁷. На 2-му Всеукраїнському Військовому з'їзді В. К. Винниченко заявив, що питання про самостійність України не можна буде ставити, принаймні, найближчі 50 років¹⁸.

Долаючи опір і неприховану ворожість лібералів і соціалістів, самостійники продовжували організацію українських військових частин. У червні 1917 р. близьке оточення М. І. Міхновського почало формування нового українського козачого полку. Основою його стали солдати-українці, які прибули з Чернігова, Пензи та інших місць і на київському розподільному пункті чекали відправки на фронт. Під впливом роз'яснювальної роботи членів клубу ім. Полуботка вони оголосили себе окремим військовим з'єднанням і заявили, що не виступлять на фронт доти, поки їх не визнають «Другим Українським ім. гетьмана Полуботка Козачим полком». Створення полку не було визнано ні російськими властями, ні Українською Центральною Радою. Але це не зупинило Міхновського, який продовжував роботу серед солдатів.

Поява самостійницької військової частини, чисельність якої становила близько 5 тис. чол., налякала у Києві усіх. В. К. Винниченко відвідав полк і від імені Українського Військового Генерального Комітету закликав солдатів повернутися до тих військових частин, до яких вони приписані, і у їх складі відправитися на фронт. Але полуботківці не звернули уваги на умовляння Винниченка. У відповідь Військовий Генеральний Комітет наказав інтендантським службам не видавати неслухняним солдатам обмундирування, провіанту і зброї і примусити їх таким чином капітулювати.

Результат був прямо протилежний. Він згуртував самостійників і надав їм рішучості. Вони відкрито закликали до непокори, відмови їхати на фронт, «бо тут наш фронт, тут слід захищати свободу України»¹⁹. Опинившись у Києві на початку липня, коли конфлікт Центральної Ради з Тимчасовим урядом досяг свого апогею (3 липня 1917 р. Рада опублікувала складений спільно з міністрами Тимчасового уряду II Універсал, яким питання про автономію України відкладалося на невизначений час), полуботківці під впливом офіцерів-самостійників вирішили втрутитися в події, захопити владу у місті і, поставивши Українську Центральну Раду перед фактом, змусити її проголосити самостійність. М. І. Міхновський і його товариші вірили, що керівництво Ради, впевнившись у безсиллі Тимчасового уряду, його неспроможності зупинити наростання анархії, відмовиться від свого «автономізму» і «федералізму» і перейде на позиції самостійництва.

Існував досить чіткий план повстання, який мав форму своєрідного маніфесту, написаного у звичній для самостійників формі, очевидно, самим М. І. Міхновським: «Ми, українці — козаки не хочемо мати свободи лише на папері, або пів-свободи. По проголошенні 1-го Універсалу — 2-го Універсалу ми не визнаємо! — ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаємо Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо 6 своїх людей, котрі мусять усім керувати»²⁰. Ці шестеро склали комітет дії і керувалися рішеннями групи М. І. Міхновського.

У ніч з 3 на 4 липня полк полуботківців вийшов з казарм, захопив зброю, у тому числі артилерію, і направився у центр Києва. План виступу передбачав узгоджені дії двох українських полків — «Першого Українського полку ім. Б. Хмельницького» (богданівців) і «Другого Українського полку ім. П. Полуботка». Однак, командир богданівців Ю. Капкан, який спочатку погодився підтримати виступи і навіть дав присягу на вірність самостійній Україні, ознайомив з планами полуботківців Винниченка і Петлюру*, а потім спробував силами 4 рот богданівців роззброїти повстанців. Це не вдалося: частина богданівців приєдналася до полуботківців, інші — втекли разом з Ю. Капканом²¹. Повстанці без особливих перешкод вступили в Київ, захопили скарбницю, зайняли Печерську фортецю, арсенал, заарештували начальника міліції, російського коменданта міста, роззброїли юнкерів, розігнали висланий проти них 2-ий запасний батальйон²². Таким чином, полуботківці фактично взяли під повний контроль місто. Вони чекали схвалення своєї акції з боку Української Центральної Ради, до приміщення якої під жовто-блакитними знаменами вирушили. Але позиція Ради залишалася незмінною. Замість сподіваної радості, полуботківці зустріли неприховану ворожість. Рада викликала командування богданівського полку і наказала йому роззброїти повстанців. У роззброєнні брали участь члени Генерального Військового Комітету. Полуботківці були деморалізовані і не відважилися на протидію Центральній Раді. Довідавшись про такий перебіг подій, до Києва знову прибув командуючий київським військовим округом Оберучев, який під час повстання втік з міста. Він наказав юнкерам і деяким іншим вірним уряду частинам

* Потім план полуботківців був переданий російським військовим властям, попав до рук П. М. Мілюкова, який і навів його у своїй роботі про другу російську революцію.

гарнізону оточити беззброєних полуботківців. Почалося знушення і грабінж самостійників, а три з них під час розправи загинули.

Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради В. К. Винниченко повідомив Тимчасовий уряд про перебіг подій так: «Вночі 5 липня група українців-воєнків біля 5000 чоловік, що проходила розбивний пункт та самовільно і всупереч розпорядженню Ген. Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний Секретаріат негайно вжив рішучих заходів для встановлення порядку. Викликано військо гарнізону; як українці, так і росіяни охороняють місто. Частина повстанців заарештовано»²³. Військова прокуратура розпочала слідство, яке продовжувалося аж до жовтневого перевороту. Одним з головних документів слідства був план повстання, переданий російським військовим властям Головою УЦР М. С. Грушевським²⁴.

Незважаючи на те, що прямих доказів участі М. І. Міхновського у повстанні не було, його теж заарештували. Однак слідство по відношенню до нього не велося. Небезпечного конкурента, «авантюриста» по рекомендації В. К. Винниченка було під охороною військової жандармерії відправлено на Румунський фронт, де він мав продовжувати службу. На фронті, або у військових в'язницях опинився і ряд інших військових-самостійників. Це був важкий удар по національно-визвольному руху українського народу.

На Україну М. І. Міхновський повернувся пізньої осені 1917 р. Невідомо, чому він не поїхав до Києва, де революційні події швидко наближалися до розв'язки. Не виключено, що він залишив фронт без дозволу командування, і у столиці України його чекав арешт. Міхновський обрав місцем проживання рідну Полтавщину і негайно після повернення Лубенське земське зібрання обрало його мировим суддею повіту²⁵.

Саме у цей час, наприкінці 1917 р., на Полтавщині йшла розбудова нової політичної організації — Української демократично-хліборобської партії (УДХП). Її засновниками були Володимир і Сергій Шемети, а також відомий історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський. У програмі УДХП, опублікованій в жовтні 1917 р., чітко сформульована самостійницька перспектива України, «повна власновільність і суверенність українського народу»²⁶. Партія заявила про необхідність аграрної реформи, ліквідацію поміщицьких латифундій. Але, на відміну від есерів, вона орієнтувалася на міцне фермерське господарство, на приватну власність на землю. Передбачалося утворення земельного фонду, до якого планувалося включити конфісковані, казенні, кабінетські, удільні, монастирські і т. п. землі, а також землі приватних власників, котрі законодавчим порядком «в міру потреби переходитимуть за викуп по справедливій оцінці у власність держави поверх певної установленої законом (не нижче трудової) норми»²⁷. Земельний фонд українська держава ділила на хутори, які передавалися у довічне, спадкове, але без права поділу, користування. Орендна плата вносилася до державної скарбниці. Таким чином, ця частина землі вилучалася з товарообігу. Решта земельної площі залишалася об'єктом куплі-продажу. Але держава брала на себе функції регулювання цього процесу, запобігаючи надмірній концентрації земель в одних руках, чи надмірній їх парцеляції.

Регулюючий вплив держави УДХП прагнула поширити на промисловість і фінансову систему. Передбачався «найширший державний контроль над національним господарством, обмеження влади банків»²⁸. У сфері робіт-

ничого законодавства хлібороби-демократи зобов'язувалися підтримувати вимоги українських робітничих партій.

Майбутню українську державу УДХП уявляла республікою з президентською формою правління. Президентська влада обмежувалася Українським сеймом, який обирався на 4 роки в результаті демократичних виборів. Виконавчу владу мав здійснювати Генеральний Секретаріат або Рада Міністрів²⁹.

Поява на політичній арені УДХП викликала негативну реакцію більшості українських національних партій. Особливо не сподобалися їм наміри зберегти, хай і в урізаному вигляді, приватну власність на землю. На цій підставі УДХП в соціалістичній і ліберальній пресі була оголошена реакційною, поміщицькою організацією. Що ж стосується орієнтації на президентську республіку, то у ній соціалістичні опоненти хліборобів-демократів вбачали їх приховані промонархічні настрої.

М. І. Міхновський, який назавжди позбавився соціалістичних ілюзій, тепер зв'язував майбутнє України саме з реалізацією хліборобсько-демократичної програми. Розроблена В. К. Липинським, ця програма якнайповніше відбивала погляди М. І. Міхновського. Він поринув у діяльність УДХП, прагнучи поширити її вплив не лише на Полтавщині, але і за її межами.

У рідні краї Міхновський повернувся у той час, коли там закінчувалася підготовка до виборів до Всеросійських Установчих зборів. Ніяких надій на успіх у хліборобів-демократів не було. Але вони вирішили взяти участь у цій кампанії, використавши її для якнайширшої пропаганди своїх поглядів. В Полтавському виборчому окрузі УДХП виступила у складі списку «Національно-республіканських груп і організацій». Першим у списку стояло прізвище М. І. Міхновського³⁰. Результати виборів продемонстрували глибину ізоляції УДХП в суспільстві. Більшість голосів одержали українські есери — 462,6 тис. чол., а список УДХП — лише 1,1 тис.³¹

Політична діяльність М. І. Міхновського на початку 1918 р. була перервана наступом на Полтавщину радянських військ. Як відомий у минулому адвокат, що активно виступав на захист селян в політичних процесах після першої російської революції, М. І. Міхновський зумів уникнути репресій, хоча, перебуваючи під пильним наглядом, майже на два місяці був виключений з політичного життя.

Нова сторінка в його політичній біографії почалася після переїзду до Києва, який відбувся вже в умовах окупації України німецькими і австро-угорськими арміями. Формально влада на Україні перебувала в руках Центральної Ради. Склад Ради залишався, в основному, есеро-есдеківським, а політика її уряду змінилася мало. Вона сприяла дальшому розвалу економіки України, наростанню класової боротьби в суспільстві. Ліберальні і консервативні елементи виступили проти Ради, прагнучи створити новий режим, здатний утвердити мир і спокій на Україні.

П. П. Скоропадський в своїх мемуарах, частково опублікованих в 20-ті роки, стверджує, що УДХП «відіграла велику роль в справі повалення Центральної Ради, завдавши їй перший тяжкий удар»³². Це справді так. Першою виступила проти Ради Українська демократично-хліборобська партія, але її дії стали частиною широкої кампанії, частково зкоординованої, частково стихійної, у якій брали участь різні, а подекуди і протилежні за характером політичні сили.

Ще 6 березня в Лубнах зібрався з'їзд демократів-хліборобів, який заявив, що «селян-хліборобів не задовольняє нинішній уряд... Тільки при умові, коли селяни будуть обробляти 20—100 десятин,— тільки тоді можна

буде завести культурне господарство, при якому земля буде давати 100 і більше пудів з десятини»³³. З'їзд вислав до Києва делегацію з 205 чол., які мали викласти Центральній Раді свої вимоги: покінчити з соціалістичними експериментами, поділитися владою з хліборобами-демократами³⁴.

Це було не перше подібне звернення хліборобів-демократів до Української Центральної Ради. Ще влітку 1917 р., коли УДХП була в зародковій стадії свого формування, її полтавські представники звернулися до М. С. Грушевського і В. К. Винниченка з проханням включити до Ради членів цієї партії. Тоді соціалістичні керівники УЦР відкинули пропозицію³⁵. Тепер, після окупації України, керівники УДХП сподівалися на більшу гнучкість соціалістів. Але ці сподівання не виправдалися. Рада відмовилася від співпраці з хліборобами-демократами і на цей раз. Відмова надала рішучості членам партії, які продовжували посилювати тиск на Раду: на 27 травня 1917 р. було вирішено скликати в Києві Всеукраїнський з'їзд хліборобських організацій.

В той час генерал П. П. Скоропадський, у недавньому минулому командир першої українізованої дивізії і Головний Отаман «Вільного козацтва», разом з своїми товаришами по службі став готувати державний переворот і шукав суспільно-політичні сили, на які можна було б опертися. Його увагу привернула Українська демократично-хліборобська партія та її лідери. Відбулася зустріч генерала з М. І. Міхновським, на якій хліборобам-демократам було запропоновано спільні дії з групою П. П. Скоропадського (вона називалася «Українська народна громада») і «Союзами земельних собственников» — організаціями російських і зросійщених поміщиків³⁶. Така співпраця була неможлива: «Союзы земельных собственников» були ворогами української державності і орієнтувалися на відновлення «єдиної і неділимої». Що ж стосується УДХП, то вона, як і інші ліберальні і консервативні українські організації, прагнула знищення Української Центральної Ради, а не її реорганізації, зміни політичного курсу.

Коли делегати УДХП прибули 27 квітня 1918 р. до Києва, виявилось, що там на цей день призначено початок роботи з'їзду «Союзів земельних собственников» України, причому члени «Української народної громади» виявили бажання взяти участь у роботі поміщицького з'їзду. Це означало, що до влади в Україні при підтримці окупаційного командування рветься великоруська контрреволюція. В таких умовах лідери УДХП вирішили провести 29 квітня свій окремий з'їзд, на якому мали надію добитися компромісу з УЦР. Але німецьке командування заборонило проведення цього з'їзду, заявивши, що керівника повинен вибирати «весь народ»³⁷. 29 квітня на цей з'їзд, який зібрав 6 тисяч поміщиків і багатоземельних селян, прибув П. П. Скоропадський і був проголошений гетьманом Української Держави. У роботі з'їзду, як приватні особи, брали участь і деякі хлібороби-демократи.

УДХП спробувала вплинути на формування гетьманського уряду. Зібравшись, врешті-решт, 30 квітня на своє засідання, партія звернулася до П. П. Скоропадського з листом, у якому формулювала своє бачення складу і завдань гетьманського уряду: «В українському уряді більшість постів повинно належати тим діячам, які тривалою своєю працею показали відданість українській національній ідеї», «у ньому не повинно бути людей, які тяжіють до Росії, чи Польщі». Ознайомившись з листом, гетьман прислав хліборобам-демократам свого, який закінчувався словами: «Думки, висловлені у вашій заяві, ... мої думки»³⁸. Однак нічим конкретним ця заява не була підкріплена. Пропозиції призначити М. І. Міхновського прем'єром,

з якими виступали як близькі його друзі, так і він сам, гетьманом відкидалися. П. П. Скоропадський не був типовим «малоросом» і, за оцінкою Є. Маланюка, «під багатьма оглядами стояв незмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради». Але «... він залишив нам класичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросіянством»³⁹. Можливості П. П. Скоропадського, який діяв в умовах німецько-австрійської окупації, були значно менші, ніж у діячів Центральної Ради, ініціатива яких обмежувалася хіба що їх автономістсько-соціалістичними комплексами. Однак, і у цих умовах він прагнув створити дієву структуру влади усіх рівнів. На це у свій час не спромоглася соціалістична Центральна Рада, що стало однією з важливих причин її краху, а разом з тим поставило на грань загибелі молоду українську державність. Цієї помилки прагнув уникнути гетьман, завоювавши у такий спосіб симпатії усіх державницьких елементів, які, нарешті, побачили силу, здатну добитися стабільності і порядку на території України. Але він опирався на місцеву бюрократію, яка служила у свій час самодержавству, на політичних діячів кадетського, чи октябристського напрямку, і цим самим вступав у конфлікт з українськими національними партіями. Скоропадський добивався відновлення приватної власності і, особливо, створення життєздатної системи аграрних відносин, як основи економічного життя України. Тут його погляди співпадали з програмою УДХП. Але він під тиском свого оточення змушений був йти на відновлення великопомісного землеволодіння, і цим протиставив себе абсолютній більшості населення, майже усім політичним партіям і організаціям, у тому числі УДХП. «Я більше був на стороні хліборобів-демократів, але мусив у той же час рахуватися з далеко сильнішим «Союзом» (земельних собственников)»⁴⁰, — писав П. П. Скоропадський в своїх «Споминах». В результаті, замість прем'єрського, чи хоча б ключового міністерського поста, гетьман запропонував М. І. Міхновському третьорядну роль «Бунчужного товариша», тобто особистого дорадника. Міхновський відмовився співпрацювати з гетьманським режимом і разом із своєю партією став до нього в опозицію, не залишаючи надій на еволюцію гетьманського режиму, прагнучи усіма легальними способами прискорити її⁴¹.

В легальну опозицію до режиму стали і деякі інші національні партії і організації: самостійники-соціалісти, соціалісти-федералісти, Українська трудова партія, «Об'єднана рада залізниць України», Поштово-телеграфна Спілка. Вони створили Український національно-державний союз (УНДС), метою якого була «активна участь в державному будівництві». У середині травня 1918 р. з участю М. І. Міхновського Союз відредагував і направив до гетьмана меморандум, у якому звинуватив кадетів і октябристів, які склали кабінет Скоропадського, у антинаціональній політиці. «Добрий державний лад може завести тільки національний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас»⁴². Але гетьман відповів відмовою.

10 червня делегація УНДС відвідала начальника німецького генштабу в Києві Гренера. Член делегації М. І. Міхновський заявив на зустрічі: «Делегатація визнає гетьмана главою України, але його кабінет міністрів не виправдовує надій українських партій. Слід замінити нинішній кабінет, бо він складається з ворогів українського народу...»⁴³. Однак розуміння у Гренера добитися не вдалося. Це визначило долю УНДС. Організація розпалася, а на її місці утворився Український національний союз (УНС), контроль над

яким опинився в руках есерів і есдеків. Хлібороби-демократи в роботі цього об'єднання не брали участі.

Реакційна політика гетьманського уряду викликала загальне незадоволення на Україні. Позиції окупантів значно ослабли. На Західному фронті перевага військ Антанти ставала все очевиднішою. Почалися пошуки нових політичних комбінацій, у які були втягнуті різні політичні партії. 14 жовтня генерального консула Німеччини в Києві Тіля відвідала делегація УДХП на чолі з М. І. Міхновським, С. М. Шеметом і Д. І. Донцовим. Делегація виклала свою точку зору на питання про вихід з кризи: «Самостійна Україна на чолі з гетьманом Скоропадським, ... усунення з України груп російської орієнтації, прискорення організації національно-української добровольної армії»⁴⁴. У той же день Тіль прийняв і делегацію Українського національного союзу, очолювану В. К. Винниченком.

Результатом усіх цих переговорів був коаліційний кабінет, у якому більшість, як і раніше, залишалася за кадетами, але разом з тим, включалося декілька членів Української партії соціалістів-федералістів. До складу уряду рекомендувався і М. І. Міхновський, однак його кандидатура була відкинута кадетами. Таким чином, істотних змін в складі і політичній орієнтації гетьманського уряду не відбулося. 16 листопада 1918 р. газета «Нова Рада» визнала, що «українські діячі, які увійшли до складу кабінету, не могли розглядати на своїх засіданнях принципові питання про зміну курсу». Це визначило і ставлення до нового уряду УДХП: безумовне недовір'я⁴⁵.

Коаліційний уряд існував недовго. 14 листопада, в умовах краху окупаційного режиму, соціалісти-федералісти вийшли з уряду. Новий кабінет був складений з осіб великоруської орієнтації. Того ж дня була опублікована «Грамота» гетьмана, яка демонструвала остаточний розрив режиму з українськими національними силами і відкрити переорієнтацію його на великоруську контрреволюцію. Цей новий курс закамфлювався закликом до створення Федеративної Росії. «В цій федерації,— говорилося у «Грамоті»,— Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї йшов порядок і законність»⁴⁶. Представники німецького воєнного командування були точніші в оцінці ситуації. Характеризуючи політичні цілі нового уряду, вони прийшли до висновку, що «вони більш-менш чітко спрямовані на возз'єднання з Великоросією, причому Україні в кращому випадку залишається деяка видимість автономії»⁴⁷.

Спроба чергового «возз'єднання» України з Росією, яка здійснювалася в умовах загального повстання в Україні, викликала консолідацію національних сил різних політичних орієнтацій. В ніч з 13 на 14 листопада, за день до проголошення гетьманом федерації з Росією на тасмному засіданні УНС була вибрана Директорія Української Народної Республіки, яка проголосила своєю метою «відновлення республіканського ладу» на Україні.

Не довіряючи соціалістам, М. І. Міхновський, як і усі хлібороби-демократи, не підтримував ідеї масового антигетьманського повстання, як єдиного способу захистити суверенітет України. Коли ж це повстання стало фактом і розгорнулася збройна боротьба між військами Директорії, очолюваними С. В. Петлюрою, і залишками гетьманської армії, представники УДХП виступили з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. З такою пропозицією, написаною М. І. Міхновським, у Одесу, до представників союзного командування, виїхали Шемет і Любарський-Письменний. Передбачалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. Одночас-

но, М. І. Міхновський виїхав до Харкова, де знаходився один з найкращих корпусів повстанців — Запорізький⁴⁸. Але обидві місії закінчилися провалом. Міхновський і Шемет повернулися до Києва ні з чим. Тоді УДХП пішла на останній крок: її делегація з'явилася у німецькому посольстві, щоб запропонувати своє посередництво в переговорах між гетьманом і повстанцями. Делегати хліборобів-демократів «висловили думку, що коли гетьман наважиться сформувати національний український кабінет, то Петлюра і його прибічники погодяться скласти зброю»⁴⁹. Це був акт відчаю. Спроби мирного вирішення конфлікту стали неможливими: повстання наближалось до переможного завершення.

Характеризуючи ставлення хліборобів-демократів до усіх цих подій, С. Шемет пізніше писав: «Партія у цілому у повстанні проти гетьмана участі не приймала»⁵⁰. Уже після його завершення декілька її авторитетних членів увійшли до складу УНС⁵¹, прагнучи утримати Директорію «від крайностей».

М. І. Міхновського серед них не було. Його ставлення до Директорії було вкрай негативне. У ній він вбачав соціалістичний режим, який своєю незваженою політикою веде до дальшої анархії в аграрних відносинах і промисловому житті, сприяє розвалу адміністративного апарату, розкладає армію і робить Україну безсилою у боротьбі з зовнішньою небезпекою, а особливо, більшовицькою Росією. М. І. Міхновського обурювали спроби Голови Директорії В. К. Винниченка і Голови уряду УНР В. М. Чехівського ввести на Україні якусь подобу радянської системи і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснити з політичного життя несоціалістичні партії і групи. Віктор Андрієвський, один з відомих хліборобів-демократів Полтавщини, у своїх споминах згадує розмову з М. І. Міхновським, яка відбулася у перші дні після вступу військ Директорії до Києва:

«Там (тобто, у складі Директорії.— Авт.), пане добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах...

— Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі вдастьсявилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

— Скажіть, як можна виходити безпросвітнього ідіота-маньяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, туди ж тягне за собою, та ще у гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість»⁵².

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. хлібороби-демократи розробили план усунення Директорії від влади. У цей час радянські війська широким фронтом наступали на Україну, а армія УНР розвалювалася на очах. «Необхідно щось робити! Інакше — кінець Україні. Держава наша загине...», — заявив на нараді керівництва УДХП М. І. Міхновський. Було вирішено зв'язатися з Є. Коновальцем — комендантом корпусу «Січових стрільців», який перебував у Києві, і П. Болбачаном — командиром Запорозького корпусу, що дислокувався на Харківщині. Це були дисципліновані і боєздатні частини армії, командири яких співчували УДХП⁵³. З їх допомогою було вирішено встановити режим диктатури, добитися нормалізації економічного і соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя і анархії. «Необхідно їхати до Болбачана. Єдина надія на нього», — таким було рішення УДХП.

Сповнений рішучості і надій, М. І. Міхновський не здогадувався, що місія до П. Болбачана — його остання політична акція. Запорозький корпус

відступав до Дніпра, і Міхновський застав його аж у Кременчуці. Наступного дня з наказу С. Петлюри П. Болбачана було заарештовано. Цей арешт остаточно дезорганізував фронт. На нещастя, Міхновський тяжко захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні. Там його було заарештовано більшовиками, які вступили до міста на плечах відступаючих військ Директорії. Деякий час він, хворий, перебував у в'язниці, але завдяки численним проханням місцевої інтелігенції і деяких більшовиків-українців, які пам'ятали М. І. Міхновського по його виступах на захист українських селян на судових процесах, ув'язнення було замінене утриманням під наглядом у приватному помешканні. Після захоплення Кременчука військами отамана Григор'єва він знову опинився на свободі. Однак, з політичного життя Міхновський був виключений. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Він переїхав до себе на Полтавщину, де перебував під наглядом місцевої ЧК⁵⁴.

На початку 1920 р. М. І. Міхновський опинився в Новоросійську. Звідси він пробував виїхати за кордон, але денікінці відмовили видати йому, «як відомому непримиренному ворогу Росії», відповідну візу. Чотири роки М. І. Міхновський прожив на Кубані. Тут він учителював, працював в кооперативних органах. Про цей період його життя майже нічого не відомо. Чи цікавився він політикою? Чи продовжував боротьбу у нових, незвичних умовах населеної українцями Кубані? Як складалося його особисте життя? На ці і безліч інших запитань відповісти неможливо.

Доля розпорядилася так, щоб свої останні дні М. І. Міхновський прожив на Великій Україні, у її історичному серці — Києві. Весною 1924 р. він повертається сюди і через деякий час його заарештовують органи ДПУ. Важко сказати, чому він приїхав туди, де про його погляди і минулу діяльність дуже добре знали. Можливо, він через Україну хотів виїхати за кордон. С. Шемет у своїй посмертній згадці про М. І. Міхновського писав, що той цікавився життям за кордоном і в одному з небагатьох листів, які зумів переправити з України, писав про бажання покинути Батьківщину⁵⁵. Важко сказати, як велося в ДПУ слідство, чи була взагалі відкрита «справа Міхновського». Відомо лише, що після декількох днів допитів його звільняють з-під арешту. Але вже наступного дня, 3 травня 1924 р., трапилася трагедія: М. І. Міхновського не стало. Його було знайдено повішеним у садку біля будинку, де він квартирував. Що то було? Вбивство чи самогубство? Точної відповіді немає. На відкриті, умотивовані розправи тоді ще не наважувалися. Така розправа могла б зупинити процес рееміграції на Україну учених, спеціалістів і діячів культури, яка продовжувалася з початку 20-х років і яку Радянська влада прагнула стимулювати. Важливіше було скомпрометувати відомого і небезпечного діяча національно-визвольного руху. Інсценоване самогубство могло прислужити цим задумам якнайкраще. У всякому разі, жодних доказів самогубства у радянській пресі наведено не було.

• • •

...М. І. Міхновський прожив 51 рік. На політичній арені України він з'явився несподівано і вніс сум'яття в усталений світ лояльного українوفільства. Він зруйнував цей по-своєму комфортний, добре влаштований світ. Він перший кинув українському освіченому суспільству гіркі докори і звинувачення у пристосуванстві, відсутності політичної волі, державницьких прагнень. Він перший закликав до боротьби за самостійність України і обґрунтував необхідність, глибоку історичну обумовленість цієї боротьби.

М. І. Міхновському пощастило у одному: він написав майже усе головне, що хотів написати. Вся його публіцистика, політологічні статті і програмні документи могли б уміститися у одному невеликому томі. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки.

Його долю важко назвати щасливою. Він часто робив те, що більшості не подобалося. Усе своє свідоме життя Міхновському доводилося відстоювати ідеї, які більшість не сприймала. Усе життя він був приречений йти «проти течії». Робив він це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, упертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою важко спілкуватися. Був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність особистості звужувала коло його друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяв його політичні погляди.

Багатьом, надто багатьом здавалося, що це людина з далекого минулого, що вона випадково попала у ХХ століття і безслідно щезне. І ось пройшло майже 70 років після його трагічної смерті. Настає момент переосмислення, момент істини.

Устремління політичних діячів і мислителів минулого прийнято звиряти з головною лінією історичного розвитку. Ця лінія губиться у глибині десятиліть, проходить через сучасність і спрямовується у майбутнє. Саме вона точно визначає вектор історичного процесу. Але політиків — живих людей, обтяжених традиціями минулого — круговерть подій і пристрастей часто заносить далеко від головного руслу історії. Їм буває важко утриматися у цьому фарватері, узгодити свої дії з логікою історичного процесу. Та саме міра цієї узгодженості є одним з найточніших способів визначити справжню, а не плакатну, декларативну роль політика. Дуже часто у подібних випадках біографам доводиться захищати своїх героїв від суворого суду історії рятівною формулою: «людина свого часу». Майже усі видатні сучасники М. І. Міхновського, активні діячі українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ століття, потребують такого захисту. М. І. Міхновський до них не належить. Він не потребує захисту сучасників. Його неможливо назвати «сином свого часу». Зі «своїм часом» він взагалі не був у злагоді. Він належав до тієї нечисленної категорії політичних діячів, які живуть у двох часових вимірах: серед своїх сучасників і серед нащадків. Такі люди, як правило, рідко бувають вправними політиками. Їм важко враховувати життєві реалії, йти на постійні компроміси, без чого реальна політика неможлива. Але, попри все, М. І. Міхновський і для своїх сучасників зробив дуже багато. Він ніколи не був «кабінетним» діячем, що діють за кулісами подій. Його участь у суспільно-політичному житті України була надзвичайно активною. Він започаткував політичну традицію, яка вже ніколи не переривалася — традицію новітнього українського самостійництва і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу самостійності конкретними ділами.

За свого життя Міхновський був приречений на невдачі. Така невблаганна доля тих, хто надто випереджає час. Не зробила вона винятку і для Міхновського. Майже усі його конкретні починання оберталися невдачами. Але це невдачі особливого гатунку. Вони з розряду тих невдач, які у майбутньому відгукуються тріумфом. Без цих невдач самостійників першої чверті ХХ століття не було б державної незалежності України у кінці цього століття.

У М. І. Міхновського були помилки. Не роблять їх лише небожителі. Не все, про що говорив він у свій час, відповідає стандартам кінця ХХ століття, у тому числі одному з найважливіших: про пріоритет прав особи перед пра-

вами нації. Але Міхновський взагалі не орієнтувався на зовнішні, умоглядні стандарти, особливо ті, що склалися у відносно благополучних умовах Західної Європи, народи якої сотні років розвивалися в умовах державної незалежності. У нього був головний орієнтир: знедолена Україна, її нещасний народ, його поставлене під сумнів майбутнє. Тому, мабуть, в умовах, подібних до тих, у яких опинилася Україна, мова повинна була б йти не про верховенство прав людини над правами нації, а про гармонію цих прав. Адже поняття «народ» — не гола абстракція. Народ — це сукупність особистостей. Існування народу — неодмінна умова розвитку особистості. Якщо зникає народ, то питання про права особи також втрачають сенс. На світогляді і діяльності Міхновського ця загроза існуванню українського народу відбилася особливо глибоко, викликавши у ряді випадків крайнощі, неадекватні реакції. Але відкинемо все випадкове, другорядне, несов'язкове, дрібне.

Майже столітня історична дистанція дозволяє зробити це. Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать на фоні подій усього ХХ століття, а не одного з довільно вибраних, вузьких періодів. Міхновський з когорти тих діячів, які вимагають саме такого, масштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, до чого прагнув Міхновський — самостійності України, справедливого соціально-економічного ладу, побудованого на різних формах власності, всебічного розвитку культури і духовного життя, національного відродження — усі ці його прагнення відповідали найглибшим тенденціям історичного розвитку.

¹ Мірчук П. Микола Міхновський.— С. 55.

² Див.: Киевская мысль.— 1917.— 4 березня.— 5 березня; Дорощенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. В 4-х частинах. Галицька руїна 1914—1917 років.— Ч. 1.— Львів, 1923.— С. 71; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 584; Я не в сь к и й Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної незалежності (березень-листопад 1917 рр.). Препринт № 1.— Київ: АН УРСР, 1990.— С. 3—4.

³ Южный край (Харьков).— 1917.— 28 марта; Киевская мысль.— 1917.— 12 апреля.

⁴ ЦДАЖР України, ф. 4405, оп. 1, спр. 181, арк. 364.

⁵ Киевская мысль.— 1917.— 6 мая.

⁶ Нова Рада.— 1917.— 25 березня; Київська земська газета.— 1917.— 25 березня.

⁷ Історія українського війська. Видання Івана Тиктора.— Львів, 1936.— С. 359.

⁸ Див.: Є в т и м о в и ч В. Військо йде. Уривок зі спогадів про вересень 1917 р. в Києві.— Львів, 1937.— С. 103—106.

⁹ Київська земська газета.— 1917.— 29 квітня.

¹⁰ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 3.— С. 1.

¹¹ ЦДАЖР України, ф. 4405, оп. 1, спр. 181, арк. 364.

¹² Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 13.

¹³ К о р о л і в с ь к и й С. М., Р у б а ч М. А., С у п р у н е н к о М. І. Перемога Радянської влади на Україні.— К., 1967.— Т. 1.— С. 99.

¹⁴ ЦДАЖР України.— Ф. 1115, оп. 1, спр. 11, арк. 187; В и н н и ч е н к о В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 136.

¹⁵ Киевская мысль.— 1917.— 8 июня.

¹⁶ В и н н и ч е н к о В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 201—202.

¹⁷ Там же.— С. 43.

¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 113.— С. 1.

¹⁹ Там же.— № 11—12.— С. 4.

²⁰ М і л ю к о в П. Н. История второй русской революции.— София, 1921.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 80.

²¹ Д о р о ш е н к о Д. М. Історія України (1917—1923).— Т. 1.— Ужгород, 1923.— С. 366.

²² Русское слово.— 1917.— 7 июля.

²³ Вісник Українського Військового Генерального Комітету.— 1917.— № 18.— С. 7.

²⁴ ЦДА України, ф. 337, оп. 1, спр. 6065, арк. 15—16.

²⁵ Чого домагається для Українського народу блок Українських національно-республіканських партій і організацій // Додаток до газети «Вісник Полтавського губернського громадського комітету».— 1917.— 31 жовтня.

- ²⁶ Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії (Нарис програми Української Демократичної хліборобської партії (укл. В. К. Липинським 31 серпня 1917 р. в м. Полтава). Лубни, 1917.— Ч. 1.— С. 5.
- ²⁷ Там же.— С. 20.
- ²⁸ Там же.— С. 19.
- ²⁹ Там же.— С. 16.
- ³⁰ Вісник Полтавського губернського громадського комітету.— 1917.— 31 жовтня.
- ³¹ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині.— Берлін. 1925.— Ч. 1.— С. 150—156.
- ³² Скоропадський П. Уривки із споминів // Хліборобська Україна.— 1924—25.— К. 5.— С. 61. Повний рукописний текст мемуарів П. Скоропадського зберігається в архіві Східноєвропейського дослідного інституту імені В. Липинського (м. Філадельфія, США). Вони підготовлені до друку і мають вийти у світ в Україні і в США найближчим часом.
- ³³ Нова Рада.— 1918.— 11 квітня.
- ³⁴ Там же.— 13 квітня; Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.— Ужгород. 1930.— Т. II.— С. 17.
- ³⁵ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині.— Берлін. 1925.— Ч. 1.— С. 64—65.
- ³⁶ Скоропадський П. Уривки із споминів.— С. 61.
- ³⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.— Т. III.— С. 142.
- ³⁸ Там же; Шемет С. До історії УДХП // Хліборобська Україна.— Зб. 1.— Відень, 1920.— С. 71.
- ³⁹ Маланюк Є. Малоросійство // Літературна Україна.— 1917.— 13 вересня.
- ⁴⁰ Скоропадський П. П. Уривки зі споминів.— С. 71.
- ⁴¹ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 24.
- ⁴² Нова Рада.— 1918.— 14 травня.
- ⁴³ Крах германской оккупации на Украине. (По документам оккупантов.) — М., 1936.— С. 28.
- ⁴⁴ Там же.— С. 141.
- ⁴⁵ Відродження.— 1918.— 23 жовтня.
- ⁴⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. III.— С. 120—121.
- ⁴⁷ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине, 1918.— (Б. м.): ОГИЗ, 1942.— С. 193.
- ⁴⁸ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 26; Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії — Т. II. — Берлін, 1923.— С. 194; Деникин А. И. Французы в Одессе // Французы в Одессе. Из белых мемуаров.— Л.: Красная Новь, 1928.— С. 91.
- ⁴⁹ Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов).— М., 1936.— С. 28.
- ⁵⁰ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 26.
- ⁵¹ Відродження.— 1918.— 22 грудня.
- ⁵² Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії.— Т. II. — Берлін, 1923.— С. 58—60.
- ⁵³ Винник. Хресним шляхом // Наш шлях (Літературно-науковий додаток).— 1920.— 9 травня.
- ⁵⁴ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 27.
- ⁵⁵ Там же.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В. І. Ульяновський (Київ)

В. О. Біднов

Василь Олексійович Біднов належав до невеликої когорти українських істориків-ерудитів. Найбільш вагомий внесок зробив він у дослідження церковної історії. Однак поряд з цим значну наукову цінність становлять його праці з минулого Катеринославщини, запорізької козаччини, історіографії, архівознавства, освіти та культури, бібліографії, мемуаристики тощо.

Народився Василь Біднов 2 січня 1874 р. у містечку Широкому Херсонського повіту (нині — районний центр Дніпропетровської області) в родині заможного селянина. Змалечку його оточувала українська стихія, яка сприяла формуванню національної свідомості майбутнього вченого. Не випадково пізніше, коли Біднов вже став знаним автором, свої псевдоніми він запозичував з далекої дитячої батьківщини — В. Широчанський, В. Степовий. Початкову освіту Василь здобув у однорічній земській широчанській школі, а потім — у Херсонському духовному училищі (1885—1889 рр.). Після закінчення училища Біднов вступив до Одеської духовної семінарії. В Одесі він познайомився з відомими українськими громадськими діячами М. Ф. Комаровим та Є. Х. Чикаленком, родину якого відвідував дуже часто¹. За дорученням керівників одеської громади він розповсюджував українські книги серед селян. Це була перша практична справа на користь української ідеї і перші кроки Біднова на шляху просвітянської діяльності.

Вже в семінарії проявилися потяг Біднова до наук і надзвичайна працездатність. Однак навчання перервала тяжка хвороба: внаслідок захворювання віспою юнак ледве не осліп. Навіть після одужання зір повністю не відновився, а наприкінці життєвого шляху ще більше погіршився.

Навесні 1896 р. він закінчив Одеську духовну семінарію з ступенем «студента» і протягом двох років працював учителем церковно-приходської початкової школи та законоучителем п'яти земських шкіл Миколаєва, одночасно на добровільних засадах вів заняття у недільній школі для дорослих.

У серпні 1898 р. Василь вступив до Київської духовної академії, де, познайомившись з її випускниками О. Лотоцьким та С. Липківським, одразу став членом так званої семінарської громади. На той час ця організація перебувала під значним впливом відомого українського громадського діяча О. Я. Кониського. Біднов був знайомий з ним, і це спілкування позитивно вплинуло на формування національного світогляду юнака. Завдяки сприянню Кониського Біднов став постійним дописувачем «Записок НТШ». Першою його публікацією у цьому виданні була рецензія на книгу Г. Я. Кипріяновича «Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени» (ЗНТШ.— 1900.— Т. 33). Всупереч твердженням інших рецензентів Біднов оцінював працю не дуже високо, як тенденційну і компілятивну, вказував на неповне використання її автором літератури з проблеми. Пізніше у своїх спогадах про О. Я. Кониського він високо оцінював значення діяльності цієї людини

для розвитку української ідеї, виховання національно свідомої молоді, у тому числі його самого².

Поряд з громадською діяльністю Біднов напружено працював на терені науковому. Його кандидатський твір, присвячений становищу православної церкви в Польщі і Литві, здобув високу оцінку. В червні 1902 р. Біднову було присвоєно ступінь кандидата з правом захисту магістерської дисертації без складання нового усного іспиту, лише з доопрацюванням кандидатської праці³.

Після закінчення духовної академії Біднов був призначений 2 серпня 1902 р. викладачем історії та викриття розколу і сектантства Астраханської духовної семінарії. Однак життя в Астрахані Біднову не подобалося: нелюбимі предмети, поганий клімат, неукраїнське оточення. Доклавши чимало зусиль, у 1903 р. він добився переведення на посаду помічника інспектора Катеринославської духовної семінарії, де також мав викладати різні предмети (психологію, історію, філософію, гомілетуку, німецьку, давньоєврейську мову, а з 28 квітня 1905 р.— громадянську історію)⁴. Астраханський період позначений у науковому доробку Біднова лише двома книжками про місцеву духовну семінарію⁵ та промовою для ювілейних урочистостей, підготовленою за дорученням її керівництва⁶.

Однак справжня наукова діяльність, яка принесла йому визнання вчених, почалася у Катеринославі. Хоча спочатку Василь Олексійович не мав змоги приділяти достатню увагу науковій роботі через виняткову зайнятість в семінарії. Не випадково у грудні 1903 р. він писав професору Ф. І. Титову, що різні обставини перешкоджають його науковим заняттям. Адже після студентських виступів, що мали місце в семінарії 5—7 листопада, Біднова зобов'язали виконувати майже всю інспекторську роботу і часто чергувати там. Це змусило Біднова навіть подати заяви на ім'я київського митрополита, ректора КДА та в учбовий комітет з проханням перевести його на вакантне місце викладача грецької мови Київської духовної семінарії. Він також звернувся за підтримкою до одного з своїх вчителів по КДА професора Ф. І. Титова⁷. Останній прагнув йому допомогти, але названа посада вже була зайнята. Біднов залишився у Катеринославі.

Саме тоді в Катеринославі була створена учена архівна комісія (КУАК), яку фактично очолював А. С. Синявський. Біднов став одним з перших і надзвичайно діяльних її членів, співпрацюючи з відомими істориками Д. І. Яворницьким, В. В. Даниловим, Д. І. Дорошенком, Я. П. Новицьким, В. Д. Машуковим, В. І. Пічетою та ін. 5 грудня 1906 р. Біднов був обраний секретарем комісії і виконував ці обов'язки до 14 лютого 1909 р. В цей час значно поповнилася колекція рукописів, стародруків, музейних експонатів КУАК, на її засіданнях обговорювалися реферати й наукові повідомлення⁸. Комісія видавала друкований орган «Летопись КУАК», в якому Біднов опублікував близько 30 своїх праць і певний час був його редактором. Він передав комісії частину своєї бібліотеки.

Разом з іншими членами комісії Біднов розшукував і досліджував архівні збірки, складав їх описи. Це дало йому можливість опублікувати чимало нових документів, особливо виявлених у церковних архівах (Катеринославської духовної консисторії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря). Завдяки введенню до наукового обігу цих матеріалів розвідки вченого й сьогодні не втратили своєї цінності. Зокрема, Д. І. Дорошенко вважав Біднова «одним з найкращих архівістів щодо запорізької старовини».

Вивченню історії запорізького козацтва Біднов приділяв у той час особливу увагу. Він написав біографічні нариси про Петра Калнишевського,

Лазаря Глобу, Володимира Сокальського, Федора Фомича, Гната Каплуна, Якова та Івана Шиянів, здійснив публікацію комплексу документів Січового архіву, виявлених у Катеринославському губернському правлінні, та матеріалів про церковний устрій на Запоріжжі. На засіданні комісії 15 березня 1914 р. дослідник зробив доповідь на тему «Декілька слів про запорожців, котрі втекли до Туреччини після скасування Січі 1775 р.»⁹. У численних працях на підставі опрацювання архівних матеріалів учений всебічно показав життя запорізького козацтва останніх десятиліть його існування, розвиток на Запоріжжі земельної власності, промислів, торгівлі, економічних відносин в цілому. Це дало змогу вченому спростувати твердження його попередників про патріархальну примітивність і недорозвиненість суспільної організації, економічного та культурного життя запорізького козацтва. Розкриваючи історію церкви на Запоріжжі, Біднов наводив великий матеріал про освіту, культуру і церковну організацію на Січі та після її зруйнування. Як писала Н. Д. Полонська-Василенко, «Біднов інакше зрозумів історію Запоріжжя, ніж Яворницький; він відкинув серпанок романтизму і звернув увагу на економічні та соціальні взаємовідносини на Запоріжжі». Особливо цінною є його стаття «Запорізький зимівник»¹⁰.

У Катеринославі Біднов здобув репутацію серйозного історика церкви. Крім численних публікацій документів, йому належать фундаментальні нариси з історії Катеринославської духовної семінарії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, Катеринославської єпархії та її ієрархів, біографічні нариси про церковних діячів, зокрема єпископа Феодосія (Макаревського), протоієрея Карпа Павловського, архієпископа Никифора Феотокі, архієпископа Платона (Любавського), архієпископа Амвросія (Серебренникова), архімандрита Якова Вечеркова, архієпископа Гавриїла (Розанова), архімандрита Макарія Глухарьова. Ряд праць дослідник присвятив столітньому ювілею Катеринославської духовної семінарії¹¹.

На XIII археологічному з'їзді, що відбувся 1905 р. у Катеринославі, Біднов виступив з доповідями «Про архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря» та «Про архів Катеринославської духовної консисторії». Обидві доповіді були високо оцінені колегами. На підставі доповідей Біднова делегати з'їзду прийняли ухвалу про велике значення дослідження архівів духовних консисторій та звернулися до Синоду з проханням відкрити доступ у них світським дослідникам, а також порушили питання про необхідність прискорення реформи архівної справи в Російській імперії¹².

Найбільшою і найважливішою аналітичною працею Біднова, написаною у катеринославський період, була книга «Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)» (1908 р.); захищена як магістерська дисертація.

В її основу було покладено курсову роботу, створену в Київській духовній академії під керівництвом відомого історика церкви та літературознавця професора М. І. Петрова. Біднов неодноразово згадував, як багато допомагав йому професор порадами та книгами з власної бібліотеки. В одному з листів до нього Біднов писав: «Ваші поради, поради вченого, всебічно ознайомленого з предметом мого дослідження, принесли мені багато користі, а книги з Вашої бібліотеки рятували мене неодноразово у критичній ситуації. Тому я з сердечною вдячністю згадую Вас щоразу, як дивлюся на свою книгу»¹³.

Робота над книгою ускладнювалася через відсутність необхідної

літератури, яку доводилося позичати в знайомих, друзів, М. І. Петрова, купувати у букіністів. Завершуючи в січні 1908 р. підготовку рукопису до видання, Біднов завважував, що чимало витратив часу і сил, а результат його не задовольняє¹⁴. В листі до М. І. Петрова він писав: «На жаль, відчуваю, що немає підстав тішити себе надіями, робота моя погана...», книга «вийшла не такою, як мені хотілося. Другу половину її друкував лише для того, щоб позбавитися врешті її — вимучила вона мене»¹⁵. У листопаді 1908 р. книга була офіційно представлена Раді КДА. «На ознаку безмежної поваги... і найглибшої вдячності» перший примірник монографії отримав М. І. Петров¹⁶.

У цьому фундаментальному дослідженні Біднов поставив за мету з'ясувати юридичний статус православної церкви в Польсько-Литовській державі протягом чотирьох століть. Він виділив п'ять основних періодів історії православної церкви на Україні вказаної доби: 1) з середини XIV ст. до 1587 р.; 2) королювання Сигізмунда III (1587—1632 рр.); 3) 1632—1686 рр.; 4) 1686—1787 р.; 5) після 1787 р. Вчений ретельно проаналізував документацію та законодавство Польсько-Литовської держави щодо православ'я, католицизму, протестантства та інших релігійних конфесій, а також у зв'язку із її загальним політичним і суспільним розвитком, зовнішньою політикою тощо. Він вивчив не лише *Volumina legum*, але й попередні акти, різноманітні привілеї, матеріали провінційних сеймиків та інші актові матеріали, в яких певною мірою відображено життя церкви.

Книга обсягом 511 сторінок була подана до захисту восени 1908 р. Рецензентами були призначені професори Ф. І. Титов та В. В. Завитневич. 20 лютого 1909 р. рада Київської духовної академії, заслухавши позитивну думку рецензентів, призначила захист на 12 березня 1909 р. Біднов дізнався про це з телеграми М. І. Петрова і почав підготовку до прилюдної дискусії. Захист пройшов успішно і Біднову присвоїли ступінь магістра богослов'я¹⁷. Рішення затвердили митрополит Флавіан та Синод і у червні 1909 р. він отримав магістерський диплом.

Автори рецензій на книгу, що з'явилися пізніше у наукових виданнях, відзначали велику ерудицію і ретельність автора, фактологічну доказовість його концепції та значну наукову цінність праці*. Відомий історик церкви К. В. Харлампович, який рецензував книгу за дорученням Учбового комітету при Синоді, визнав її гідною повної Макаріївської премії¹⁸. На жаль, Біднов більше не повертався до даної теми. Проте його книга і нині залишається класичним фундаментальним дослідженням проблеми.

Ще в період підготовки монографії до друку вчений зазначав: «Хочеться пошвидше звільнитися від твору, бо у мене вже намічені роботи з місцевої історії... Катеринославські архіви тягнуть мене до себе, і я мрію про той час, коли вільно зможу віддатися їм»¹⁹. Надалі його наукова праця на терені церковної історії базувалася винятково на місцевих архівних матеріалах. В цьому полягала цінність розвідок, написаних на переважно вже втраченій широкій джерельній базі, але разом з тим це зумовлювало певну тематичну вузькість праць ученого.

Авторитет Біднова в наукових колах неухильно зростав, про що свідчило обрання його дійсним членом Церковно-історичного і археологічного товариства при КДА, почесним членом Музею ім. Поля у Катеринославі, членом Українського наукового товариства у Києві, членом Полтавського цер-

* Збереглися й два рукописні варіанти зауважень та офіційного відгуку Ф. І. Титова з численними посторінковими уточненнями, питаннями та загальною позитивною оцінкою (ІШБ АН України, відділ рукописів, ф. 175, № 203, арк. 1—25).

ковного історико-археологічного комітету. За дорученням катеринославського єпископа Біднов у 1911 р. створив місцевий єпархіальний церковно-археологічний комітет²⁰.

Відразу після прибуття в Катеринослав Біднов став членом «Просвіти» і активно працював у ній разом з дружиною Л. Жигмайло. На той час членами катеринославської «Просвіти» були відомі у майбутньому громадські й політичні діячі, науковці Д. І. та Н. М. Дорошенки, Д. Яворницький, А. Синявський, С. Липковський, М. Биков, І. Труба, С. Іваницький, М. Богуславський, М. Кузьменко, М. Ємець, В. Строменко. Протягом невеликого відрізка часу Біднов був писарем, членом ради і головою «Просвіти». Її члени навіть почали видання першої у Катеринославі україномовної газети «Добра порада» і створили «Селянську спілку». Однак побачили світ лише чотири номери газети, після чого вона була заборонена, а Селянська спілка згодом ліквідована. Це не зупинило просвітян. З 1910 р. В. Біднов і Д. Дорошенко почали видавати тижневик «Дніпрові хвилі» (1910—1913 рр. — редактор Д. Дорошенко; 1913 р. — В. Біднов), де останній публікував статті про Т. Шевченка, І. Котляревського, С. Нікітіна, М. Комарова, Г. Залюбовського.

Біднов репрезентував катеринославську «Просвіту» і на всеукраїнських форумах. Так, у червні 1905 р. він був делегатом її з'їзду, що відбувся у Полтаві, де познайомився з Б. Грінченком, В. Шеметом, С. Шелухіним. З Грінченком — головою видавничого комітету київської «Просвіти» Біднов потім підтримував постійні зв'язки. «Гурт молоді» Катеринослава, яким він керував, надсилав Грінченку популярні книжки про Запорізьку Січ, Павла Полуботка, з історії освіти, української літератури і мови. Біднов добився від ради катеринославської «Просвіти» виділення певних коштів на київські видання²¹. Пізніше вчений листувався з дружиною Б. Грінченка у справах просвітянських видань та їх передруку в Катеринославі²².

Участь Біднова у просвітянському русі викладала незадоволення архієпископа і ректора семінарії, які наполягали на тому, щоб він припинив громадську діяльність. Д. І. Дорошенко зазначав, що Біднову довелося виконати цю вимогу, щоб не «розпрощатися із службою на Україні або й взагалі з педагогічною діяльністю»²³. Тоді він увесь поринув у науку, мріючи отримати професорську посаду в одному з університетів, щоб позбутися духовної опіки. Однак, як писав Д. І. Дорошенко, Біднов з великими труднощами знаходив час для праці в архіві, бо був обтяжений родиною і змушений, крім роботи в семінарії, паралельно викладати громадянську історію у жіночій та чоловічій приватних гімназіях й виконувати обов'язки члена єпархіальної училищної ради²⁴.

З поживленням національних рухів (1909 р.) Біднов знову включився у громадську діяльність, зокрема ТУПу. Разом з ним на громадській ниві працювала дружина, яка часто публікувала свої оповідання та статті у місцевій пресі і навіть у київській газеті «Рада» (статті про українську школу, оповідання «Про душу», «Безсилля» тощо), активно листувалася з відомими діячами національного руху А. В. Ніковським, С. О. Єфремовим, М. М. Грінченковою. Очевидно, в сім'ї Біднових Любов Жигмайло була своєрідним каталізатором національної ідеї і в цьому плані активно впливала на чоловіка.

Працюючи в Катеринославі, Біднов не міг зробити наукову кар'єру і тому продовжував пошуки роботи в якомусь з університетських міст. Йому допомагали професори Київської духовної академії М. І. Петров, Ф. І. Титов, В. В. Завитневич. Зокрема, ще у лютому 1908 р. М. І. Петров

запропонував кандидатуру Біднова на заміщення кафедри церковної археології і літургики КДА. Ця пропозиція влаштувала вченого, але через природну скромність від довго вагався. У листі до вчителя Біднов писав: «Обидві ці науки мені до вподоби. Але ж потрібно, щоб я виправдав Вашу довіру і явився вповні відповідним і достойним пропонованій Вами честі. Потрібно, щоб мій твір (магістерська дисертація.— В. У.) виявився видатною за своєю науковою вартістю працею... Тому дозвольте просити Вас не називати мого імені як кандидата на кафедру, поки не завершу свій твір і не побачу плоди праці моєї. На випадок невдачі я Вас поставлю у незручне положення, а це для мене, як щиро поважаючого Вас, зовсім небажано»²⁵.

Коли книга побачила світ і дисертація була успішно захищена, згадану посаду вже зайняв хтось інший. Однак у Катеринославі стало відомо про можливе переведення Біднова до Кисва, й в семінарії довкола цього почалися пересуди. Вчений повідомляв М. І. Петрова, що його «передчасно почали виживати з Катеринослава»²⁶.

У 1911 р. з'явилася кафедра російської громадянської історії КДА. Професор Ф. І. Титов запропонував Біднову подати відповідні документи. Вчений дав згоду, хоч вважав, що йому краще було б працювати на кафедрі західноруської церкви. Біднов знову вагався і в листі до Ф. Титова завважував: «Одного боюся — адже мною нічого не зроблено для науки, хоч часу і праці покладено багато». Працював лише у місцевих архівах Астрахані та Катеринославської губернії, не зміг побувати навіть в архіві Синоду в Петербурзі. Всі публікації здійснені в місцевих виданнях і жодної — у солідних журналах чи центральних наукових виданнях (крім праць XIII археологічного з'їзду). «Ось, до чого зводиться уся моя діяльність. Надто мало зроблено мною! Бажання працювати є, і навіть немале, але Катеринослав не має умов, які б сприяли науковим студіям, тому і результати нікчемні...»²⁷.

Все ж Біднов за наполяганням Ф. Титова надіслав документи на конкурс. Однак хоча Рада КДА обрала його доцентом кафедри громадянської історії Росії, Синод не затвердив її рішення, оскільки відомий учений, однак зятий противник українства професор С. Т. Голубев надіслав до Синоду заяву про «неблагонадійність» Біднова, що полягала в написанні ним листа українською мовою²⁸.

Одночасно з балотуванням у КДА Біднов був обраний приват-доцентом церковної історії історико-філологічного факультету Харківського університету. Йому запропонували приїздити щотижня з Катеринослава для читання лекцій. Однак церковна влада заборонила Біднову таке сумісництво. Переїхати ж до Харкова, де платня була недостатньою для утримання родини, він не міг. Більше того, матеріальна скрута змушувала вченого виконувати другорядні роботи, які забирали час і здоров'я. Так, за дорученням А. Ніковського на початку 1917 р. Біднов редагував і вичитував коректуру часопису «Степ» і, за його словами, «дуже обтяжений службовою роботою і тому не може віддатися праці так, як гадав»²⁹.

У Катеринославі Біднов продовжував наукову та викладацьку діяльність аж до революції, яка відкрила перед ним нові можливості. Вчений активно включився в громадську роботу: брав участь у численних мітингах, з'їздах, засіданнях, зібраннях, редагував «Вісник Товариства «Просвіта» та український відділ газети «Наше життя», очолював новостворене педагогічне товариство, керував українськими педагогічними курсами при Катеринославському повітовому земстві, читав лекції з історії України на курсах українознавства у Катеринославі, Олександрівську, Бердянську, Маріуполі,

Луганську. Виступаючи у ролі популяризатора, Біднов редагував і видав ряд книжок (у тому числі власних) з історії України. Як і раніше, важливою галуззю його наукових інтересів продовжувала залишатися історія козащини. Зокрема, він написав статті про Задунайську Січ, запорізьких старшин. Одночасно Біднов не припиняв розробки тем з історії церкви: реконструював список місцевих ієрархів з біографічними довідками³⁰.

Влітку 1918 р. у Катеринославі було створено приватний російський університет. Його ректор відомий історик проф. М. Любавський запрошував В. Біднова викладати там історію України навіть українською мовою. Водночас ученому запропонували посаду екстраординарного професора історії української церкви історико-філологічного факультету Українського державного університету у Кам'янці-Подільському. Біднов прийняв це запрошення. У жовтні 1918 р. він переїхав до Кам'янця разом з сином, а дружина залишилася в Катеринославі. Вони більше ніколи не побачаться і це буде великою особистою трагедією для обох.

У січні 1919 р. при Кам'янець-Подільському університеті було засновано богословський факультет, деканом якого обрали Біднова. Крім історії церкви, він читав загальний курс історії України на юридичному та сільськогосподарському факультетах. Складна політична ситуація, переїзд, відсутність літератури та архівів позбавили вченого можливості продовжувати наукову роботу. У Кам'янці він написав і видав лише короткий історіографічний огляд літератури з українознавства. Ця книга була перевидана згодом у Катеринославі, з яким Біднов не поривав зв'язку. Там же вийшов у 1919 р. і топографічний опис дніпровських порогів³¹.

Біднов увійшов до Комісії з перекладу Біблії українською мовою, засновану при Міністерстві сповідань, а потім очолив її. Комісія встигла здійснити значну роботу. Зasadничою підставою перекладу була найоптимальніша його близькість до грецького оригіналу і вживання живої української мови. В п'ятому томі записок Кам'янець-Подільського університету мав з'явитися переклад Діянь св. апостолів. Однак том не потрапив до читачів, його незброшуровані аркуші згоріли після захоплення більшовицькими військами Кам'янця у листопаді 1920 р. Біднову вдалося врятувати лише два набірні примірники³².

Одночасно Біднов брав активну участь у громадському і культурному житті. Його обрали головою Українського педагогічного товариства і головою Кирило-Мефодіївського братства. Як член кам'янець-подільської філії Українського національного союзу та Кам'янецької громади партії соціалістів-федералістів Біднов включився у політичну боротьбу. У листопаді разом з М. С. Грушевським він брав участь у повстанні проти гетьманського уряду. Активна політична позиція Біднова спричинила до того, що коли Кам'янець зайняли більшовики, його разом з групою українських інтелігентів було заарештовано. Як згадував сам учений, коли більшовики знову залишали місто, вони мали намір розстріляти в'язнів, але через нищівний обстріл не встигли цього зробити³³. Наприкінці 1920 р., напередодні остаточного захоплення Кам'янця більшовицькими частинами, Біднов разом з сином Арсеном з загонами української армії залишив місто³⁴.

На території Польщі українська армія була інтернована. До табору потрапили батько і син Біднови.

В одному з таких таборів у Ланцутіві 1921 р. Біднов спільно з іншими вченими заснував перший еміграційний Народний університет у складі економічного, історико-філологічного та природничо-математичного, а пізніше і військового факультетів. Ректором університету був обраний Біднов, який

у червні 1921 р. офіційно оголосив про його відкриття і на урочистостях з цього приводу виступив на тему «Українська школа». Вчений викладав історію України. Потім були табори у Тарнові та Ченстохові. У Олександрові Куявському, а згодом у Щепіорні Біднов разом з отцем П. Білоном почав видавати «Релігійно-науковий вісник»³⁵, де було вміщено і кілька праць самого вченого про автокефалію церкви на Україні, про гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

Як свідчать листи Біднова, він тяжко переживав розлуку з Батьківщиною та дружиною і думав про повернення. Затримувала економічна криза, неможливість займатися науковою працею на Україні, а пізніше — голод та репресії. У 1930 р. в ході сфальсифікованого процесу так званої «Спілки визволення України» була заарештована і безневинно засуджена дружина вченого³⁶.

В Польщі Біднов зрозумів, що ставлення нового уряду до українців не змінилося: «Якою була колись шляхта, такою є польська демократія та соціалісти. Релігійні утиски над православними та полонізація такі самі, як в XVI—XVII ст. Нема нічого нового на території Польщі»³⁷, — писав він.

У вересні 1921 р. Біднова запросили викладати історію церкви у Кременецькій духовній семінарії. Викладацьку роботу він прагнув поєднувати з науковою (обслідування архівів, музейних колекцій) та громадською (редагування двотижневика «Православна Волинь»). Однак у Біднова виник конфлікт з місцевою адміністрацією і навесні 1922 р. він виїхав з Кременця³⁸.

Нарешті, влітку 1922 р. Біднову вдалося потрапити до Чехословаччини. Тут учений протягом шести років був професором історії української церкви на історико-філософському факультеті Українського вільного університету у Празі, викладав історію України, вів курси з історії Запоріжжя та Степової України і був професором Української господарської академії у Подєбрадах. Після виїзду на Україну М. С. Грушевського, обраного професором Українського педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі, його посаду зайняв Біднов. Празький період був для вченого плідним як на терені науковому, так і на громадському.

Біднов виступив одним з ініціаторів заснування 30 травня 1923 р. у Празі Українського історично-філологічного товариства і в 1923—1929 рр. виконував обов'язки його секретаря. Він зробив багато для пропаганди у світі української культури і науки, брав участь у численних наукових з'їздах, підтримував творчі зв'язки з рядом учених. За його участю студенти-українці заснували «Товариство української культури», де професор часто читав лекції. Біднов входив також до числа фундаторів Музею визвольної боротьби України і членів його управи. Сучасники і друзі відзначали, що у Празі Біднов стояв осторонь політичного життя української еміграції, натомість плідно працював на ниві культури, просвітництва та науки.

Жива нитка зв'язувала його (до 1932 р.) і з Україною, де залишилася дружина та продовжував працювати його добрий друг — Д. І. Яворницький. Збереглося тринадцять листів Біднова до відомого історика запорізької козащини. В них — невимовна туга за Батьківщиною, рідними і близькими, колегами. Він жваво цікавився усім, що відбувалося на Україні. В листі 1924 р. вчений, наприклад, запитував Яворницького: «Чого так мало викладів у Вас? Проводиться українізація і тільки дві лекції? Що на них можна зробити?» Біднов намагався організувати обмін літературою і

незмінно пропагував у Чехословаччині праці Яворницького, брав участь в організації святкування 70-ліття Дмитра Івановича.

Однак незабаром зв'язок з Україною обірвався. У 1930 р. була засуджена дружина Біднова. Він тяжко переживав цю трагедію, замкнувся у собі. Згодом припинилося і листування з Яворницьким. 29 вересня 1932 р. датовано останній лист Біднова. Величезним горем стала смерть сина Арсена (1928 р.), який потонув у Влтаві. Біднов тяжко захворів, різко погіршився зір, і він уже не міг напружено працювати³⁹.

У празький період Біднов неодноразово брав участь у значних наукових форумах. Так, він був учасником з'їзду слов'янських етнографів і географів, Міжнародного з'їзду біологів, Слов'янського з'їзду філологів. На I Українському науковому з'їзді в Празі (1926 р.) він зробив дві доповіді: «З історії грошових знаків на Україні» та «До історії монастирського землеволодіння на Україні». На II Українському науковому з'їзді (1932 р.) вчений прочитав чотири доповіді: про Д. Багалія як дослідника Степової України; про Київську духовну академію у XVII ст.; про перші п'ять років перебування запорожців у Туреччині та про дослідження місцевої (обласної) історії України до 1917 р. В останній доповіді Біднов особливо наголосив на необхідності використання і докладного вивчення місцевих архівних матеріалів та видань (губернських і єпархіальних відомостей, публікацій статистичних комітетів, архівних комісій, церковно-археологічних комітетів тощо).

Активно співпрацював Біднов також з різними науковими інституціями, зокрема НТШ у Львові. У виданнях товариства (ЛНВ, ЗНТШ) за 1923—1934 рр. з'явилося чимало статей з історії Запоріжжя, історіографічних нарисів, рецензій вченого.

У Празі Біднов продовжував плідно займатися дослідженням історії запорізького козацтва. Однак він не мав можливості використовувати архівні матеріали, навіть вже опубліковані ним самим у Катеринославі збірки документів. Тому власне історичних досліджень козащини в празький період учений здійснив мало. Відомі, зокрема, його статті про січового архімандрита Володимира Сокальського, про зруйнування Січі 1775 р. та про «устное повествование» запорожця Коржа⁴⁰.

Специфіка наукового побуту в еміграції змусила Біднова більше уваги приділяти історіографічним розвідкам. Він планує написати серію нарисів про дослідників Запоріжжя, почавши її з ґрунтового опису життєвого і творчого шляху А. Скальковського⁴¹. Потім були створені нариси про істориків, з якими автор був особисто знайомий,— Д. Яворницького, А. Кашенка. Однак далеко не всі з них вдалося опублікувати⁴².

Ті ж самі причини (відсутність джерельної бази в першу чергу) зумовили переважання історіографічних тем і в його працях з історії церкви. Перу вченого належать нариси про протоієрея Степана Опатовича, професорів С. Голубева, К. Харламповича, А. Зерникова, М. Петрова, В. Завитневича, єпископа Василя Богдашевського, професора Василя Екземплярського, митрополита Макарія Булгакова, кулішевий переклад Св. Письма та ін.⁴³

Більшість статей написана на підставі солідного документального матеріалу, ретельного аналізу творчої спадщини дослідників. Майже скрізь подається бібліографія праць, що в умовах еміграції було дуже важко зробити.

Історіографії української церкви була присвячена вступна лекція Біднова, прочитана у Варшавському університеті 1929 р. Аналізуючи

основні праці та даючи характеристику діяльності найвизначніших учених, професор констатував слабку розробку історії церкви на Україні.

Низку статей присвятив Біднов українській історіографії та її видатним представникам. Саме йому, як вказувалося вище, належить перший українськомовний огляд української історіографії, що витримав два видання⁴⁴. Пізніше концепцію розвитку української історіографії виклав Біднов у рецензії на книгу Д. Дорошенка «Огляд української історіографії». В ній він, зокрема, висловився за перегляд усталеного погляду на «Історію Русів», її авторства та оцінки значення, що вимагало нового дослідження пам'ятки⁴⁵. Перу Біднова належать окремі змістовні з елементами мемуаристики статті про В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, В. В. Завитневича, Д. Щербаківського, Є. Сіцінського⁴⁶. Значний інтерес становлять також спогади Біднова про А. Кашенка, М. Петрова, О. Кониського⁴⁷ та ювілейні статті про сучасників і колег по еміграції С. Смаль-Стоцького, Д. Антоновича, О. Ейхельмана⁴⁸.

Велике місце в науковій спадщині Біднова займають рецензії. Вони містять чимало корисних зауважень, поправок, архівних та бібліографічних вказівок, ретельний перелік похибок та помилок (аж до друкарських). Характерною рисою цих рецензій було те, що кожному книгу дослідник оцінював не лише з погляду суто наукового, але й з точки зору громадського значення праці, її національного духу та необхідності видання в даний момент. Зокрема, праці І. Огієнка, Д. Яворницького і особливо А. Кашенка, які інші науковці різко критикували за надто популярний рівень, спрощену методику, певний примітивізм, Біднов високо оцінював як внесок у піднесення національної самосвідомості широких народних мас⁴⁹.

У празький період Біднов звертався також до історії українського письменства, присвятивши кілька розвідок літературній та літературознавчій діяльності С. Петлюри і М. Петрова та прорецензувавши книгу В. Перетца «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы 16—17 вв.» Історія української культури, освіти, культурно-національні рухи (зокрема, полемічна література) були предметом особливої уваги Біднова в університетських курсах, про що свідчив один з його слухачів^{50–51}.

Останні шість років життя Біднов перебував у Варшаві. Ще наприкінці 1928 р. його запросили на посаду професора новоствореного богословського факультету Варшавського університету. Друзі вченого розповідали, що він не хотів залишати Прагу, де на Ольшанському цвинтарі був похований його син. Причини, що спонукали Біднова до переїзду, нам невідомі⁵². 1 березня 1929 р. Біднов прочитав першу лекцію з церковної історіографії у Варшаві. Вчений вів два курси — історії старої церкви та літургіки. Йому довелося напружено працювати — лекційних годин було забагато. Окрім того, він вивчав розмовну польську мову.

Біднов не зміг одразу адаптуватися у новому середовищі. Йому не вистачало старих друзів, які перед від'їздом вченого влаштували урочисті проводи і спеціальне засідання Українського історично-філологічного товариства⁵³.

Найбільш тісні зв'язки у Празі Біднов підтримував з родиною Антоновичів, в листах до яких послідовно розповідав про свій побут у Варшаві. Спочатку він оселився в інтернаті і зайнявся вивченням розмовної польської мови, знайомлячись з українським оточенням. Вже 31 січня 1929 р. Біднов писав Катерині Антонович: «Придивляюся до людей і бачу, що не буду мати приятелів взагалі, а тим паче таких, як Ваша сім'я. Тут все «політики» й

цінять людей настільки, наскільки... Ну, та я намічаю собі стежку і піду нею»⁵⁴. Єдиною близькою Біднову людиною у Варшаві був історик церковного права О. Г. Лотоцький. Таке усамітнення спричинило непевне становище вченого. Через рік він писав, що, можливо, змушений буде залишити Варшаву, бо 31 січня 1930 р. закінчувався термін дії його паспорта, який продовжити не вдалося. Тим часом Біднов не мав грошей, щоб виїхати до Праги, не кажучи вже про перевезення речей і книг. Людина надзвичайної скромності і делікатності, Василь Олексійович хвилювався, що його повернення до Праги викличе незадоволення колег, адже через нього зменшиться їхня платня⁵⁵.

На щастя, проблема уладналася. Однак у Варшаві в обстановці, коли «протилегні табори гризуться між собою, як собаки», Біднову було тяжко. В одному з листів він писав: «Забився в свою шкаралупу і нікого не бачу. І воно виходить добре: далеко від тих неприємностей, що творять самі собі наші люди, через те й не нервуюся, а спокійно рблю своє діло»⁵⁶. Хоч «спокійно» працювати було неможливо. Викладачам зменшили платню на 15 % (при загальній інфляції), певні сили постійно агітували студентів за «совдепію» (хоч і майже безуспішно), доводилося марнувати час на ознайомлення з численними чужими опусами, студентськими роботами та рефератами. Не було книг і архівних документів, а діставати візи для поїздок у Прагу ставало дедалі тяжче. Плелися якісь інтриги. Професор І. Огієнко «весь час робив пакості», говорив, що через Біднова йому не дали посади і водночас запрошував Василя Олексійовича переселитися на свою квартиру⁵⁷. Вчений почувався у Варшаві незатишно, сумував за дружиною та сином, що залишилися на Україні, і часто запитував у листах до Дмитра Антоновича: «Чи не було для мене листа з України? Давно вже жду його»⁵⁸. Закінчувався 1933 р., лист прийти вже не міг...

Однак навіть життєві негаразди не могли змусити Біднова припинити наукову та викладацьку діяльність. Він взяв участь у з'ясуванні Синодом православної церкви в Польщі справи про акт прокляття гетьмана Мазепи у 1709 р. та можливості зняття з нього анафемі⁵⁹. Цій проблемі історик присвятив згодом окрему працю⁶⁰. Майже відразу він став секретарем Комісії для перекладу на українську мову Святого Письма і богослужбових книг при Українському науковому інституті, працюючи в ній з своїм колегою О. Лотоцьким.

Незабаром він майже втратив зір, але продовжував викладацьку і наукову діяльність, причому лекції читав по пам'яті, не заглядаючи у конспект. Студенти любили Біднова і часто приходили до нього за порадами, науковими консультаціями, а інколи й матеріальною допомогою. Щороку кілька місяців Біднов жив і працював у Празі. Улюбленим місцем його наукових студій був Національний музей у Празі.

У Варшаві В. Біднов головним чином працював на терені історії церкви і публікував дослідження у часописі *ЕЛІС*. Тут побачили світ його статті про дзвони, митрополита Макарія (Булгакова), К. Харламповича, єпископа В. Богдашевського, В. Екземплярського, А. Зерникова, М. Грушевського. У кременецькому часописі «Духовний сіяч» було опубліковано праці вченого з історіографії історії церкви, про кулішевий переклад Біблії. У численних празьких збірниках з'явилися публікації Біднова про християнську добротність, переклади Біблії, загальний нарис історії церкви, школи і освіти на Україні⁶¹.

Оцінюючи Біднова як науковця, С. Наріжний зазначав, що він мав усі властивості вченого: ясну голову, світлу і глибоку думку, об'ємну і тривалу

пам'ять, надзвичайну працездатність. Наріжний спростовував твердження деяких авторів про те, ніби Біднов залишив лише праці на дрібні другорядні теми. В його науковому доробку є, як відомо, й капітальні праці, починаючи з магістерської дисертації, що охоплює значний період історії церкви на Україні, а також з історії козащини.

Характерною рисою доробку Біднова — історика є суворота документальності і фактологізм усіх його праць, реконструкція в них історичного процесу. Навіть популярні чи публіцистичні праці Біднова написані на наукових засадах і часто містять щось нове, особливо з фактологічного боку⁶².

На жаль, Біднов не дочекався повернення на Україну. Навесні 1935 р. він тяжко захворів. У перших числах березня О. Лотоцький повідомляв з Варшави, що «із Скіфом — зле. Тримається твердо, але сили щодня все більше його покидають..., найдалій за два місяці відбуде він [у] подорож найдалшу... Він не розуміє свого дійсного становища, бадьориться, планує...». Друзі вирішили негайно організувати ювілейні збори на честь Біднова, «щоб бідолашний «винувник торжества» дістав ще якусь моральну втіху». Вони мали відбутися 26 березня чи 2 квітня і доповіді про вченого повинні були зробити Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Наріжний⁶³. Проте підготовка урочистостей з ряду причин затягувалася. Тим часом 31 березня Євген Маланюк повідомляв Д. Антоновичу: «Стан Біднова є жахливий, властиво, безнадійний. Був у нього позавчора в шпиталі: це — якийсь карлик, гном, як їх рисують в байках,— так висох. Нічого не їсть. Певно, серце міцне, а то вже давно б читали ми некрольога...»⁶⁴.

1 квітня 1935 р. Василь Олексійович Біднов помер і був похований на православному кладовищі у Варшаві, де до цього часу збереглася його могила⁶⁵.

Сучасники і колеги високо цінували Біднова як вченого і людину. Д. І. Дорошенко, зокрема, писав: «Віра християнина піддержувала в ньому твердість духу, а праця для України, яка була змістом його життя, до кінця днів наповнювала всі його сили. Він був вірним сином свого народу і добрим патріотом своєї батьківщини. Це була людина чиста серцем, що начебто під суворою зверхністю таїла в собі скарби високої любові до ближнього й до ідеалів добра і справедливості»⁶⁶.

А Д. Антонович так змалював портрет Біднова: «Біднов мав вдачу радісну по самій натурі. Своє щастя він носив з собою. Доля була для нього мачухою. Треба дивуватися, що в нього при цьому знаходився час і сили для наукової й громадської праці. Дуже доброзичливий, Біднов мав властивість сплачувати добром за кривду. Як педагог, він був і строгий, і вибачливий. Його відносини з студентами були сердечними. Біднов радів успіхам тих, що хотіли працювати для науки»⁶⁷.

Біднов був авторитетним істориком церкви і хорошою людиною. Професор М. Антонович, який добре знав його як батькового товариша і колегу по праці, згадував: «Це один з тих діячів, що більшість життя провів на Україні і зв'язаний з нею більше, ніж інші,— цілим серцем і душею. Я особисто його дуже любив і завжди уважав напівсвятим, і то від ранньої молодости..., чеснішою, добрішою (крім, може, Максима Антоновича Славінського) і більш товариської людини я, мабуть, ніколи не зустрічав. Життя його було дуже важке, але він усі невзгоди приймав з дійсно християнською покорою і взагалі це була дуже релігійна людина не лише вихованням, але й психологічним укладом характеру».

* Друзі називали Біднова «Скіфом», «мудрим скіфом», «твердим скіфом».

Значна частина наукової спадщини Біднова досі не опублікована. Це — реферати, прочитані на засіданнях Українського історично-філологічного товариства у Празі, про І. Котляревського, Г. Сковороду, М. Костомарова, Я. Новицького, П. Зуйченка, Д. Багалія, К. Шейковського, О. Русова, архимандрита Філарета (Гумілевського), про «Мамаїв», Київську духовну академію, назви Дніпрових порогів, Запорізький зимівник та ін., численні університетські курси лекцій.

С. Наріжний вказував, що Біднов готував серію статей про істориків Степової України, з яких вийшла друком лише праця про Аполлона Скальковського. З великої монографії про Д. І. Яворницького було опубліковано лише два незначні витяги (ЛНВ (Львів).— 1925.— Кн. 12.— С. 354—361; Студентський вісник (Прага).— 1925.— № 11.— С. 1—3). Неопублікованою залишилася і праця про Гр. Надхіна. Сам Біднов зазначав у біографії 1922 р., що зібрав і підготував до друку збірку документів 1765—1775 рр. з історії Запоріжжя, розпочав працю про архієпископа Амвросія Серебрякова та колонізаторську політику Г. Потьомкіна. Ці рукописи залишилися у Катеринославі і знищені разом з його великою бібліотекою⁶⁸. Остання праця Біднова про архієпископа Філарета (Гумілевського) як історика церкви не була завершена⁶⁹.

Доля рукописів праць Біднова, як і доля його архіву, невідома. Можливо, частина з них знаходиться в архівах наукових установ, вивезених після 1945 р. до Києва. Нам вдалося виявити лише рукопис статті Біднова про Д. І. Багалія. Кілька рукописів опублікованих праць і особисті документи вченого довгий час зберігалися у спецфонді ЦДАЖР⁷⁰.

Посмертно вийшли друком дві праці автора про анафему Мазепі та біографічні нариси про К. Шейковського і О. Русова⁷¹, а також лекції з історії церкви, школи і освіти на Україні (два видання — 1940 р. Подебриди і 1988 р. Мюнхен) у курсі лекцій «Українська культура».

Частина архіву Біднова, що зберігалася у Катеринославі, потрапила до НКВС під час арешту його дружини в 1930 р. Катеринославські архіви «Просвіти», першого університету та ін. були майже повністю втрачені під час другої світової війни. Документи праяких українських наукових, культурницьких та громадських установ вивезені до СРСР у 1945 р. Деякі з них (листи, особисті справи, життєписи, тексти рефератів та доповідей Біднова) зберігаються у ЦДАВО України. Його особистий архів разом з архівом Українського наукового інституту у Варшаві зник у період другої світової війни. За неперевіреними даними, якась його частина міститься у Головному архіві давніх актів у Варшаві і до цього часу не розібрана.

¹ Чикаленко С. Х. Спогади. 1861—1907.— Львів, 1925.— Ч. 1.— С. 39, 63—64; Чикаленко-Келлер Г. С. Пам'яті В. О. Біднова // Тризуб (Париж).— 1935.— № 28—29.— С. 6.

² Біднов В. Забутий діяч: (Пам'яті О. Кониського) // Літературно-науковий вісник (Львів).— 1925.— Кн. 7—8.— С. 294—298 (далі — ЛНВ).

³ Труды КДА.— 1909.— Кн. 11.— С. 39—40; Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова // Пам'яті професора Василя Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р.— Прага, 1936.— С. 14.

⁴ Анкета В. Біднова // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 175, спр. 1164, арк. 1.

⁵ Біднов В. Отношение Астраханских иерархов к местной Духовной Семинарии.— Астрахань, 1903; Біднов В. Как Астраханская Духовная Семинария готовилась к встрече А. Гумбольдта.— Астрахань, 1903.

⁶ Лист В. Біднова до М. І. Петрова // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 12380, арк. 1—2.

⁷ Лист В. Біднова до Ф. І. Титова від 3 грудня 1903 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 59763, арк. 1—2.

⁸ Синявский А. Первое десятилетие существования Екатеринославской ученой архивной

- комиссии // Летопись ЕУАК (далі — ЛЕУАК).— 1915.— Вып. 10.— С. 3—15; К о в а л ь с к и й М. П., А б р о с и м о в а С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903—1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год.— М., 1989.— С. 52—57.
- ⁹ «Летопись Екатеринославской архивной комиссии» (1904—1915): Библиографічний довідник.— К., 1991.— С. 39.
- ¹⁰ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Д. Моя наукова праця (війна, 1913—1916) // Укр. історик.— 1983.— № 2—4 (78—80).— С. 48.
- ¹¹ Б е д н о в В. Столетний юбилей существования Архиерейского Дома и Семинарии в Екатеринославе.— Екатеринослав, 1904; Б е д н о в В. Столетний юбилей Екатеринославской Духовной Семинарии (1804—1904).— Екатеринослав, 1904; Б е д н о в В. Краткие исторические сведения об Екатеринославской Духовной Семинарии.— Екатеринослав, 1904; Б е д н о в В. Материалы для истории Екатеринославской Духовной Семинарии: Образцы ученических сочинений 1830 года.— Екатеринослав, 1904.
- ¹² Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе: Протоколы.— Екатеринослав, 1908.— Т. 2.— С. 234, 245; П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Д. Назв. праця.— С. 48.
- ¹³ ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 12383, арк. 1.
- ¹⁴ Там же, спр. 12381, арк. 1.
- ¹⁵ Там же, спр. 12382, арк. 1 зв.; спр. 12383, арк. 1 зв.
- ¹⁶ Там же, спр. 12383, арк. 1.
- ¹⁷ Труды КДА.— 1909.— Кн. II.— С. 301.
- ¹⁸ Ученые записки Казанского университета.— 1912.— № 3.— С. 1—17.
- ¹⁹ ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 12381, арк. 1—2.
- ²⁰ Там же, ф. 175, № 1164, арк. 4 зв.— 5.
- ²¹ Листи В. Біднова до Б. Грінченка // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 35609, арк. 1—1 зв.
- ²² Там же, спр. 41479, арк. 1.
- ²³ Д о р о ш е н к о Д. І. Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова // Памяти професора Василя Біднова.— С. 7.
- ²⁴ Анкета В. Біднова // ЦНБ АН України, ф. 175, спр. 1164, арк. 1.
- ²⁵ Лист В. Біднова до М. І. Петрова від 2 березня 1908 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 12382, арк. 1—2.
- ²⁶ Лист В. Біднова до М. І. Петрова від 22 лютого 1909 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. III, спр. 12384, арк. 1—1 зв.
- ²⁷ Лист В. Біднова до Ф. Титова від 2 квітня 1911 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 175, спр. 1164, арк. 3—5.
- ²⁸ Л о т о ц ь к и й О. Г. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Т. 1.— С. 127; ЦДІА у Санкт-Петербурзі, ф. 802, оп. 10, спр. 275 (1911 р.).
- ²⁹ Лист В. Біднова до А. Ніковського від 29 січня 1917 р. // ЦНБ АН України, ф. 221, № 63, арк. 1—1 зв.
- ³⁰ Б і д н о в В. До історії Задунайської Січі (Документи 1778—1780 рр.) // Україна.— Київ, 1914.— Кн. 3.— С. 73—94; Б е д н о в В. К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК.— Вып. 10.— Екатеринослав, 1915.— С. 217—263. Окреме видання (далі — Окр.): Екатеринослав, 1915.— 21 с.; Б е д н о в В. К истории немецкой колонизации Юга России // ЛЕУАК.— Вып. 10.— Екатеринослав, 1915.— С. 351—355; Б е д н о в В. Список иерархов Екатеринославской епархии // ЛЕУАК.— Вып. 10.— Екатеринослав, 1915.— С. 330—350. Окр.: Екатеринослав, 1915.— 21 с.; Б е д н о в В. Посещение Екатеринослава особами царской фамилии (Страничка из истории города Екатеринослава).— Екатеринослав, 1917.— 65 с.
- ³¹ Б і д н о в В. Перші два академічні роки Українського державного Університету в Кам'янці-Подільському // ЛНВ.— 1928.— № 11.— С. 233—240; № 12.— С. 325—333; Б і д н о в В. Дніпрові пороги. Топографічні відомості.— Катеринослав, 1919.— 76 с.; Б і д н о в В. Що читати по історії України: (Коротка історіографія України): 3 викладів на учительських курсах українознавства.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 72 с.
- ³² Б і д н о в В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову // Книголюб (Прага).— 1931.— Кн. 1.— С. 1—9.
- ³³ Б і д н о в В. Перші два академічні роки Українського державного Університету в Кам'янці-Подільському // ЛНВ.— 1928.— № 11.— С. 233—240; № 12.— С. 325—333.
- ³⁴ Д о р о ш е н к о Д. І. Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова.— С. 8—9.
- ³⁵ Н а р і ж н и й С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Т. 1.— С. 38—39.
- ³⁶ М и ц и к Ю. А. Д. І. Яворницький і В. О. Біднов // Великий подвижник.— Дніпропетровськ, 1991.— С. 20.
- ³⁷ Там же.— С. 21.
- ³⁸ Д о р о ш е н к о Д. І. Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова.— С. 9—10.
- ³⁹ М и ц и к Ю. А. Назв. праця.— С. 22; А б р о с и м о в а С., М и ц и к Ю. Далеко від рідного дому // Зоря (Дніпропетровськ).— 1990.— 8 верес.
- ⁴⁰ Б і д н о в В. «Атакування» Січі Запорозької 1775 р. // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1925.— № 9.— С. 51—70; Б і д н о в В. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження й значіння // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Рік перший (1923—1924).— Прага, 1925.— Т. 1.— С. 38—63. Окр.: Прага, 1926.— 28 с.; Б і д н о в В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки ІТШ.— Львів, 1927.— Т. CXLVII. Окр.: Львів, 1927.— 22 с.
- ⁴¹ Б і д н о в В. Аполон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений п. Президентів Чесько-словенської Республіки проф. Т. Г. Масарикові.— Прага, 1925.— Т. 1.— С. 291—356.

⁴² Біднов В. Спомини про Андріана Кашенка (1858—1921) // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1923.— № 7.— С. 229—237; Біднов В. Дмитро Еварницький (3 нагоди семидесяти літ його народження) // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1925.— № 12.— С. 354—361; Біднов В. Дмитро Еварницький (1855— 26 жовтня 1925) // Студентський вісник.— Прага, 1925.— № 11.— С. 1—3.

⁴³ Біднов В. Спогади про Мик. Петрова (3 нагоди сорокових роковин видання його «Очерков истории украинской литературы XIX в.») // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1924.— № 11.— С. 125—137; Біднов В. Куліш і його переклад св. Письма // Книголюб. Видання Українського товариства прихильників книги.— Прага, 1927.— Кн. 2.— С. 1—10; Біднов В. З минулого: Протоіерей Степан Опатович та його «Оповідання з св. Писанія» // Духовний Сіяч.— Крем'янець, 1929.— № 31—32; Біднов В. П. Куліш і його переклад св. Письма // Духовний Сіяч.— Крем'янець, 1931.— № 5—6; Біднов В. Праці акад. Миколи Петрова з історії українського письменства // Книголюб.— Прага, 1929.— № 1—2.— С. 1—18; Біднов В. Праці проф. С. Голубева з історії України // Книголюб.— Прага, 1930.— № 1.— С. 1—23; Біднов В. Проф. Київської Духовної Академії Ст. Т. Голубев (з нагоди десятих роковин його смерті) // Духовний Сіяч.— Крем'янець, 1930.— № 12—14; Біднов В. Володимир Завитневич (1853—1927) // Записки НТШ.— 1928.— Т. 149.— С. 211—218; Біднов В. К. В. Харлампович (1870—1932). Некролог // *Ελπίς*.— Варшава, 1933.— № 2.— С. 106—119. Окр.: Варшава, 1933; *Widnow W. Preoswiaszczeni Episkop Wasilij Bohdaszewski // Ελπίς*.— Варшава, 1933.— № 3. Окр.: Варшава, 1933; *Widnow W. Wasilij Pijcz Ekzemplarski // Ελπίς*.— Варшава, 1933.— № 4. Окр.: Варшава, 1933; Біднов В. Адам Зерников і його догматичні трактати // *Ελπίς*.— Варшава, 1934.— № 1. Окр.: Варшава, 1934.

⁴⁴ Біднов В. Що читати з історії України.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 72 с.; Катеринослав, 1920.— 47 с.

⁴⁵ Біднов В. Нова праця з обсягу укр. історіографії (рец. на кн. Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923) // Літ.-наук. вісник.— Львів, 1924.— Кн. 3—4.— С. 292—307.

⁴⁶ Біднов В. Олександр Лазаревський (3 нагоди 25-тої річниці його смерті) // Літ.-наук. вісник.— Львів, 1927.— № 5.— С. 49—62. Окр.: Львів, 1927.— 14 с.; Біднов В. Данило Шербаківський: (Некролог, 1877—1927) // Записки НТШ.— Львів, 1928.— Т. 149.— С. 218—221; Біднов В. Життя й наукова діяльність проф. В. Б. Антоновича // Студентський вісник.— Прага, 1928.— № 1.— С. 1—6; Біднов В. Бібліографічна діяльність О. Свфимія Січинського // Книголюб.— Прага, 1931.— № 2.— С. 53—77.

⁴⁷ ЛНВ.— 1923.— Кн. 7; 1924.— Кн. 11; 1925.— Кн. 7/8.

⁴⁸ Там же.— 1926.— Кн. 3; 1927.— Кн. 11; Діло.— 1925.— № 265/1.

⁴⁹ ЛНВ.— 1923.— Кн. 1.— С. 86—87; Кн. 2.— С. 82—86, 379—382.

^{50—51} Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова.— С. 24.

⁵² Памяти професора Василя Біднова.— С. 3.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 3956, оп. 2, спр. 46, арк. 40.

⁵⁴ Там же, арк. 15—15 зв.

⁵⁵ Там же, арк. 27 зв.— 28 зв.

⁵⁶ Там же, арк. 17.

⁵⁷ Там же, арк. 16 зв., 18—18 зв.

⁵⁸ Там же, арк. 25 (лист від 29 грудня 1933 р.).

⁵⁹ Там же, арк. 31.

⁶⁰ Біднов В. Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу // Мазепа.— Варшава, 1938.— Т. 2.— С. 38—56.

⁶¹ Біднов В. Дзвони: Короткі історичні відомости // *Ελπίς*.— Варшава, 1931.— Кн. 5.— С. 96—117. Окр.: Варшава, 1931.— 21 с.; Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах // Духовний Сіяч.— 1931.— № 8—10. Окр.: Крем'янець, 1931.— 20 с.; Біднов В. Християнська доброчинність (історичні відомости) // На память о первом пятилетии Митрополитального Благотворительного Общества в Варшаве.— Варшава, 1929.— С. 14—19; Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову // Книголюб.— Прага, 1931.— № 1.— С. 1—9; Біднов В. Волинь в обороні православної церкви в XVI—XVII ст. // За соборність.— 1932.— № 1.— С. 12—18; Біднов В. Московський митрополит Макарій (Булгаков) // *Ελπίς*.— Варшава, 1932.— Кн. 1—2.— С. 222—273. Окр.: Варшава, 1932; Біднов В. Українська Церква // Українська культура: 36. лекцій.— Подєбради, 1934.— С. 129—142; Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: 36. лекцій.— Подєбради, 1934.— С. 16—38.

⁶² Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова.— С. 12, 26—28.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 3956, оп. 2, спр. 46, арк. 68—68 зв.

⁶⁴ Там же, арк. 162 зв.

⁶⁵ Сакович С. Памяти Василя Біднова // Тризуб.— 1935.— № 36—38.

⁶⁶ Дорошенко Д. І. Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова.— С. 11.

⁶⁷ Памяти професора Василя Біднова.— С. 3.

⁶⁸ Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова.— С. 13.

⁶⁹ Дорошенко Д. І. Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова.— С. 11.

⁷⁰ Біднов В. Академік Багалій Дмитро і його наукова діяльність. 1857—1927 // ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1092, арк. 1—3; ЦДАГО, ф. 4465, оп. 1, спр. 394—400.

⁷¹ Біднов В. Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу // Мазепа.— Варшава, 1938.— Т. 2.— С. 38—56; Біднов В. До біографії К. Шейковського й Ол. Русова // Праці Українського історично-філологічного товариства.— Прага, 1939.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

С. В. Семчинський (Київ)

Про М. Костіна та його «Літопис землі Молдавії»

В «Українському історичному журналі» друкується уривок з «Літопису землі Молдавської» Мирона Костіна, в якому йдеться про події на Україні та в Молдавії в середині XVII ст.

Літописання в Молдавському князівстві спочатку велося церковно-слов'янською мовою за болгарськими, сербськими та східнослов'янськими зразками історіографічних творів. Це було в XV ст. за господарювання князя Штефана III Великого (1457—1504). Літописи були анонімні. В XVI ст. були написані слов'яномовні «Літописи» романського єпископа Макарія, ігумена Капріанівського монастиря Єфтимія (Євфимія) та ченця Азарія, які довели опис подій до 1574 р. Наприкінці XVI і на початку XVII ст. мова місцевого населення починає набувати престижу як писемна. Нею перекладаються навіть церковні книги. Отож, у XVII ст. у Молдавському князівстві замість написаної церковнослов'янською мовою виникає власномовна історіографічна література.

Першим румуномовним літописом, створеним у Молдавії, що дійшов до наших днів, був літопис вихованця школи Львівського братства Грігоре Уреке (бл. 1590—1647). У ньому розповідається про події в країні від часу її заснування (мається на увазі створення незалежного від Угорщини Молдавського князівства у середині XIV ст.) і до 1593 р. Він завершується заголовком ненаписаного розділу «Коли прийшов Лобода з козацьким військом і вигнав з престолу князя Аарона та спалив місто Ясси року 7103».

Продовження цього літопису міститься в творі Мирона Костіна, який доводить свою розповідь до епохи господарювання князя Штефаніци (1659—1661), сина Василя Лупу. Описує ця людина здебільшого події, що відбувалися за його життя, свідком яких він був сам чи про які дізнався від очевидців.

Мирон Костін був гетьманом, тобто командуючим князівським військом. Він служив Речі Посполитій, за що дістав шляхетське звання для себе і своїх дітей. Дитинство майбутній літописець провів на Україні: на Поділлі батько орендував маєток Нова Новосілка поблизу Бара. Мирон Костін учився в єзуїтській колегії, де опановує латинь і стає шанувальником античного класицизму. У 1651 р. як польський шляхтич бере участь у битві під Берестечком, а через рік чи два повертається з Молдавії, де розпочинає свою кар'єру (спочатку як боярин для особливих доручень, потім бере участь у різних походах війська молдавських господарів, але найчастіше виконує різноманітні дипломатичні місії).

Згодом він одержав найвищу посаду у князівстві — великого логофета (канцлера), на якій перебував у 1675—1683 рр. У ці роки у Речі Посполитій володарював Ян Собеський. Мирон Костін підтримував з ним тісні зв'язки, оскільки сподівався, що саме Польща принесе Молдавії звільнення від турецького ярма. У 1683 р. молдавське військо як васал Туреччини взяло участь в облозі Відня турками. Отже, виявилось у ворожому Польщі таборі.

Ян Собеський, який врятував Відень, звелів заарештувати господаря Дуку та його найближчих сановників і привезти до Польщі. Це і зробив спеціальний загін. Разом з ними затримали та завезли до Польщі М. Костіна, який був канцлером (великим логофетом) Молдови. В 1683 р. Костін був інтернований у Польщі. В королівському мисливському замку Дашові в Карпатах пише поему польською мовою, яку присвятив Я. Собеському. Після повернення до Молдавії господар Костянтин Кантемір, батько Дмитрія і дід російського поета Антіоха, призначив його управителем найвіддаленішого від Польщі південного повіту Путна. В 1691 р., запідозривши в участі у змові, він звелів відрубати голову цьому наймудрішому молдаванину XVII ст.

На жаль, «Літопис землі Молдавської» Мирона Костіна не доведений ним (як очевидцем) до кінця свого життя. Мабуть, призначення на посаду великого логофета змусило автора поставити крапку в його найголовнішому творі з історії Молдавії після подій, які відбулися за чотирнадцять років до цього. Однак і написане ним є надзвичайно цінним внеском не лише в історіографію Молдови, а й в історію сусідніх земель, оскільки автор розглядав події в Молдавії на тлі загальноісторичного процесу.

Для українознавця мають велике значення всі згадки цього молдавського літопису про Україну та українські землі, бо автор жив тут деякий час. Особливої ваги набуває розповідь Мирона Костіна про Визвольну війну українського народу, учасником якої він був сам (щоправда, на боці польської шляхти).

Належність до боярства, зокрема до пропольської партії останнього, допомагає зрозуміти світоглядні й політичні позиції Мирона Костіна, який вважав порядки феодальної держави священними і визнавав за божественну владу господаря, якщо той рахується з інтересами боярства. Однак при цьому Мирон Костін лишається палким патріотом і всіяко прагне повернути своїй батьківщині втрачену незалежність. Але сподівався він не стільки на власні сили (за що його можна визнати звичайним прагматиком), скільки на зарубіжну допомогу, передусім з боку Польщі. Саме тому оптика, через яку Костін сприймає козацтво, відображає своєрідну картину справжніх подій.

Молдавський боярин інтуїтивно відчував велику народну силу, якою було козацтво. В нього викликало острах, що в Молдавії козаки могли б підтримати ті верстви суспільства, які були невдоволені феодальними порядками. Через це Костін не виявляв особливих симпатій до козацтва, а портрет Тимоша Хмельницького намалював, можна сказати, навіть у карикатурних рисах. Однак як об'єктивний історик він не міг не віддати належне військовій майстерності козаків, яку він високо цінував (це Костін неодноразово підкреслював).

Для того, щоб допомогти читачеві краще зрозуміти вміщений нижче уривок, зазначимо, що в ньому в основному йдеться про події 1650—1653 рр. У той час господарем Молдавського князівства був Василь Лупу, який займав пропольську позицію. У Валаському князівстві на престолі був Матей (Матвій) Басараб. Молдавський і валаський господарі суперничали між собою і неодноразово з'ясовували стосунки під час збройних сутичок.

В 1650 р. Богдан Хмельницький, щоб виключити з гри союзника Шляхетської Польщі — Молдавське князівство, здійснив похід козацького війська разом із загонами кримських татар на Молдавію (з розповіді Мирона Костіна випливає, що його ініціатором було Кримське ханство). Наслідком цього походу стала угода, за якою Молдавія обіцяла свою підтримку Богда-

ну Хмельницькому. Щоб зміцнити цей союз, дочка господаря В. Лупу Роксанда заручилася з Тимошем — сином українського гетьмана.

Але після перемоги поляків у битві під Берестечком Василь Лупу вирішив відмовитись від своїх зобов'язань. Тоді в 1652 р. Богдан Хмельницький організував другий похід на Молдавію. Було відновлено союзницьку угоду. Відбувся шлюб Тимоша і Роксанди. Незабаром великий логофет господаря Василя Лупу — Георге Штефан, спираючись на допомогу вальаського господаря Матея Басараба і трансільванського князя Дьєрдя Ракоці II, влаштував заколот проти свого князя. Василь Лупу був змушений тікати спочатку до Хотина, а потім — Кам'янця. Він звернувся до Богдана Хмельницького з проханням надати йому допомогу. Український гетьман направив восьмитисячне військо на чолі з Тимошем Хмельницьким. Козацькі загони перемогли військо Георге Штефана та його спільників, що втричі переважало їхню кількість, і повернули Василю Лупу молдавський престол.

Скориставшись присутністю козаків, Лупу вирішив помститись своєму давньому супернику Матею Басарабу, бо той допоміг Георге Штефану. Об'єднаний похід козаків і молдавського війська очолив Тиміш Хмельницький. Проте він завершився невдало: у Валахії в битві біля потоку Фінта переміг князь Матей Басараб.

Через деякий час Георге Штефан, одержавши нові підкріплення від Матея Басараба та Ракоці II, знову виступив проти Василя Лупу. Той програв вирішальну битву й втік на Україну, де знову звернувся до Богдана Хмельницького з проханням допомогти йому. Цього разу Тиміш Хмельницький вирушив до Молдавії на чолі дев'ятитисячного війська. Завершився цей похід відомою Сучавською обороною 1653 р., під час якої Тиміш загинув.

Ось що можна коротенько сказати про хронологічні рамки й політичні умови, за яких відбувалися події в наведеному нижче уривкові з літопису Мирона Костіна. А починається він розповіддю про народ «козацький», його походження від давньорумунських князів, причини Визвольної війни українського народу — такі, якими вони уявлялися і переповідалися серед польської шляхти, до якої належав тоді Мирон Костін.

Переклад здійснений з давньорумунської мови за двотомним виданням творів Мирона Костіна, що вийшло в Бухаресті у 1965 р.

Мирон Костін

Літопис землі Молдавії від господаря Аарона¹
в цей бік

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА

1. Оскільки іноземні письменники, крім розповідей про свої справи, не забули згадати і про події в нашій Молдавській землі, і все, що відомо нам про діла в нашій країні, ми більше від них знаємо, то годиться й нам згадати про їхні часи, особливо розповісти про козацького гетьмана Хмеля, бо від

тих часів почалося й наше лихо, в якому перебуваємо ми на нашій землі до сьогодні, у жорстокі часи, і лише господь бог знає, чи ці часи й наш вік не переживуть.

2. То була першопричина злиднів і спустошення цих країв, початок падіння і занепаду Ляського королівства, розпорошення й запустіння козаків та й нашої землі згасання.

3. Але перед тим, як почнемо писати про повстання козаків на чолі з гетьманом Хмелем проти своїх володарів — ляхів, вважаємо за потрібне згадати взагалі про козаків, якого вони роду і звідки вони під цим ім'ям відомі, бо я чув, як багато хто питав про це їхнє ім'я, звідки воно. Чимало людей твердили, що їхнє ім'я «козак» ніби тягнеться від племені, що за річкою Волгою живе, а саме від казахів, але то все пустопорожні казки.

4. Козаки родом своїм — русичі, вони є залишками воїнів руських князів, що після того, як їх поневолили протягом тривалих років ляські королі, захопивши престол Русі — Київ, подалися вниз, розселилися по обох берегах Дніпра і жили під владою ляських королів, вільні від кріпацтва, життям воїнів, добуваючи собі вільний харч на Дніпрі — чи то мисливськими ловами, чи то рибальством аж до дніпровських порогів. Дніпро там має в трьох місцях пороги від природи, де вода спадає зі скель, що височіють з дна річки, до нижчого рівня. Ті місця жодний човен, крім козацьких, не пройде, та й їхні човни проходять з великою обережністю, а найчастіше їх волочать по суходолу, доки не минуть того місця. І так вони жили аж до правління короля Августа.

5. Той польський король, побачивши в козаках людей справедливого воїнського життя, узяв їх на платню і дав їм воєначальників, дозволивши вільно збиратися і воювати проти татар, будучи на варті королівства, бо надто вже й тоді набридали краям їхньої землі татари. І через їхню спритність, бо це були люди спритні й дикі, назвали їх козаками, дикими козаками тощо, а може тому, що вони полюють на диких кіз в дніпрових луках. Таку назву має у ляхів частина їхнього війська, і досі найбільш спритні загопи зветься козацькими загонами.

6. Пізніше польський король Штефан Баторій влаштував козакам нові порядки, дозволивши їм мати свого гетьмана, прапор, барабани, сурми й добровільно обирати свою старшину. Грамотами підтвердив дозвіл будувати човни для Чорного моря і встановив кількість реєстрових козаків, щоб було їх до сорока тисяч, і дозволив столицю мати на острові на Дніпрі, на ім'я Трехтемирів, де тепер є великий монастир і кілька дрібних церков. Отак після того, як раніше підупали руські князівства, виникло сто п'ятдесят років тому козацьке військо.

7. Від тих часів багато дошкуляли козаки Кримові й турецьким землям. Навіть Анатолія від них не врятувалася. Великі фортеці Синоп і Трепезунд вони брали кілька разів, а також дрібніші міста по той і по сей бік Чорного моря — Варну, Месемврію, Анхіалос, аж до Аїтоса і Правадії, всюди грабували. Вдарили вони й поблизу Царгорода в Єнікьї на Босфорі, тій протоці, якою Чорне море витікає в Біле під самим Царградом. Отак набридали вони Турецькому царству, що турки аж жалілися на грабунки козацькі в їхніх краях. Щоб не зіпсувати мир з царством турків, ляхи почали чинити великі утиски, не дозволяючи козакам виходити у море в походи, до яких вони звикли і з яких мали велику користь. З того козаки будували кам'яні церкви, монастирі, наприклад, монастир у Кисві, який називають Архангельським і який стоїть і сьогодні з дуже великою середньою банею. Вся вона обкладена жовтомідними дошками, а зверху — золотом. Щоб зовсім

припинити їх ходіння на море, ляхи збудували на першому порозі Дніпра замок Кодак і тримали там дві тисячі німецьких стрільців з гарматами, щоб їх перепинити. Це викликало в козаків великий смуток, бо вони були людьми, що не знали іншого життя, крім військового. Через такі утиски повставали вони неодноразово проти ляхів — спочатку з гетьманом Наливайком, потім із Сулимою, пізніше з Кизимом, але їх розбивали лясські гетьмани. Через такий неспокій ляхи заборонили козакам гетьманство, натомість пославши їм двох панів комісарів, і ті комісари суд серед козаків чинили і ними керували. З часом інші їхні вільності ліквідували, так що козакові вже не було ніякої волі.

8. І так посилювалися утиски аж у дні короля Владислава. Той польський король Владислав, побачивши могутність свого королівства після стількох перемог над Москвою, був свідомий того, що його країна ніколи краще не жила. Про це добре говорить один учений: «*Si qui sunt in superiore valetudinis gradu, dum in eodem permanere non possunt, cadunt in deterius*», тобто «ті, хто стоять на найвищій сходинці драбини доблесті, не можуть там постійно перебувати й впадають у велику слабкість». Так трапляється з усіма царствами, коли вони досягають великої могутності, не маючи куди підніматися вище, падають і відступають назад, як сталося у нас на очах з Польським королівством.

9. Король Владислав з практики знав, хто такі турки. Ці знання дала йому Хотинська війна проти султана Османа, в якій брав він участь. Туди його відправив батько — король Жигмонт. Владислава намовили римський папа і венеціанці, пообіцявши йому й гроші (готівкою щороку) на платню дванадцять тисячам війська. Зважаючи на те, що венеціанці почали воювати з турками на Криті, замислив польський король і собі сварку з турками. З такою метою зустрівся з німецьким цісарем у Братиславі, що в Сілезькій землі, яка межує з ляхами, і там домовився, що німець виділить йому дванадцять тисяч свого війська. Папа й цісар дали знати всім християнським королям, що польського короля християнство обрало генералом, тобто керівником війська проти турок.

10. Тоді спочатку Гішпанець виділив певну суму грошей від свого Неаполітанського королівства, бо Владислав доводився родичем не лише німецькому цісарю, а й королю Гішпанії, оскільки вони були дітьми племінниці німецького цісаря. Швед також пообіцяв шість тисяч війська, а московський цар — двадцять тисяч. Побачивши, що все готове, Владислав звернувся й до козаків, викликав до себе старого козака Барабаша та Хмеля, який тоді був військовим писарем. Коли Барабаш із Хмелем прибули до короля, він з ними часто таємно радився про підготовку до походу на Чорне море і за землі коло моря. І домовився з обома про всю підготовку, і призначив грамотою Барабаша гетьманом над козаками із прапором за старим звичаєм, а Хмелю доручив військово писарство. Дав він їм і трохи грошей на будівництво човнів та на інші потреби в поході. Та польського короля ошукали інші правителі, які обіцяли підтримати його рішення. І вже німецьке військо прибуло до Львова, а таємна божа мисль змінила людські плани, бо не було дозволу сейму, а за звичаєм королівства саме сейм має вирішити спільно і про видатки, і про виступ у похід. На сеймі ляхи виступили проти короля, запитуючи його, які в нього причини для сварки з турками. Нагадали йому і про небезпеку, в якій опинився його дід під Варною, і звинувачували в тому, що він впустив чуже військо до країни без їхнього дозволу, а якщо іноземні країни відмовляться допомагати, тоді війну поведуть далі самі поляки. Але сталося те, що в ті дні помер їхній зна-

менитий гетьман Конецпольський. І от готовий до походу король попросив у своєї шляхти дозволу на виступ проти турок за власний кошт і з чужим військом. Тоді всі в один голос закричали, що як тільки він перетне кордон, вони оберуть собі іншого короля. Таким чином, усі прагнення короля вони намагалися пустити на вітер.

11. Подейкують і досі в Польській країні, ніби король, побачивши, що шляхта проти нього, їй на зле намовив козаків повстати. Я тоді був у Барі, ходив там до школи, коли через Бар проїздив великий канцлер Оссолінський, дуже розумна голова й улюбленець короля. Він повертався з Києва, куди їздив нібито через хворобу ніг до святих мощів. З Києва він виїжджав у деякі козацькі міста, а, повертаючись, заїхав і до Бара, де був штаб гетьмана. Після Конецпольського великим гетьманом став Микола Потоцький. Канцлер бенкетував днів зо три з гетьманом, а люди подейкували, що й не пригадають, коли було таке, щоб сам канцлер приїхав на Україну. Чи воно справді так, що він їздив з таким дорученням, не знаю. Але пишу про те, що сам на власні очі бачив.

12. Хоча чужі війська повернулися додому після того, як припинилася підготовка короля і розвіявся його задум, козаки діло своє знали і за королівські гроші завзято будували човни, готуючись до морського походу. Про підготовку козаків дізнався гетьман Потоцький і написав тоді Барабашеві, аби припинити це діло, нагадавши йому про муки Павлюка й Сулими. Барабаш, людина стара, побачивши лист гетьмана, загальмував роботи, враховуючи можливі наслідки. Але Хміль підмовляв і Барабаша, і інших полковників не припиняти роботи, аж поки гетьмани Потоцький і Калиновський не прислали людей, які спалили всі човни, багато з яких були вже готові до спуску на воду. Тоді почали надходити до гетьманів скарги від лясських старост на писаря Хмеля.

13. Мав Хміль біля Чигирина хутір, подарований королем. Там на хуторі він побудував і церкву, навколо якої селилися люди. Так створилася слобода Суботів за милю від Чигирина на річці Тясмин. Старостою Чигирина був хорунжий Конецпольський, син гетьмана Конецпольського. Його справник на ім'я Чаплинський постійно скаржився своєму начальнику на писаря Хмеля через ту слободу Суботів. Він казав: «Навіщо мужикові тримати містечко?». Трапилося старості Чигирина хорунжому Конецпольському йти з військом на Ор², де захопив багато полонених та ще й пограбував по дорозі ногайців і повернувся назад до Чигирина. Через кілька днів після повернення з походу він, за доносом Чаплинського, ув'язнив Хмеля, відібравши в нього хутір, вищезгаданий Суботів. Віддав він його на розсуд Чаплинського. Хмеля тоді врятував один старий поляк із слуг Конецпольського на ім'я Зацвіліговський, бо його тоді вже до стінки поставили, щоб убити. Врятувавшись від смерті завдяки заступництву Зацвіліговського, Хмель, коли хорунжий, син Конецпольського, вийшов з Чигирина, не витримав і сказав: «Забрав у мене Чаплинський Суботів і все, що я мав, але шаблі не забрав». І через кілька днів, залишивши Чигирин, він перейшов Дніпро, прямуючи в Переяславський край. Дізнавшись про це, лясські гетьмани написали переяславському полковнику, щоб піймали Хмеля. Та, оскільки переяславський полковник був його другом, він його відпустив. Отож, не знайшовши собі місця й за Дніпром, Хмель врятувався у запорозьких козаків, а звідти, довго не затримуючись, пішов у Крим до хана і сказав тому такі слова:

14. «Ніхто краще Криму не знає, скільки й як ми послужили Польському королівству. З нашою допомогою ляхи розширили свої кордони. На нас

спираючись, вони можуть з байдужістю ставитись до інших держав. Сподіваючись на нашу підтримку, вони готуються до походу на Турецьке царство, замисливши відібрати Крим у турків. Яке ж добро і які вільності мають від них козаки? У Кримських рабів життя краще. Згадай же, ясно-вельможний хане, нашу службу твоєму дідові Шаан-Гірею. Не відштовхуй від себе великих і на весь світ знаменитих перемог, не зрїкайся добра і користі, що незабаром через нас припливуть до твоїх рук. Не дозволяй зміцнюватись твоєму недругові й утискувачу наших вільностей — ляхові. Чи не бачите ви, що й на вас почали ляхи наступати? Степами між Дніпром і Дністром їхні загони володіють. Буджак мало не щодня їхні люди грабують. Хорунжий Конєцпольський у ці дні аж до Ору пройшов. Та це лише початок. Ось королівські грамоти. Читайте, що тут написано: щоб ми вдарили на Крим і захопили море. А якщо ти, хане, маєш сумнів і віри мені не ймеш, сина свого заложником у твоєму палаці залишаю».

15. Довго сумнівався хан у цих словах Хмеля і міркував, що може вийти з такого посольства. У Хмеля були королівські грамоти, писані у Варшаві до Барабаша й до нього самого під час підготовки походу проти турків, грамоти, що їх Хміль викрав у Барабаша. Та не погоджувався хан. Тоді Тугай-Бей, який був тоді орським беєм, узяв усе на себе і сказав ханові: «Поясниш, що без твоєї на те волі виступили якісь ногайці». Отак Хміль зав'язав із ханом союз і вирушив разом з Тугай-Беєм, в орді якого було близько семи тисяч відбірних воїнів.

16. Польський гетьман Потоцький, зрозумівши, що Хміль утік на Пороги, і дізнавшись про заворушення, які почали помічатися серед козаків, вирушив з Бара до Черкас на Дніпрі разом з другим гетьманом Калиновським, доки козаки не зібралися всі разом. Йому належать такі слова: «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави». Його застала сувора зима, і він не зміг вийти своєчасно з військом, а перезимував на Дніпрі в землях черкаських і канівських аж до самої весни. Як тільки настала весна, гетьмани відібрали із свого восьмитисячного війська три тисячі й на чолі із сином Потоцького — Стефаном послали суходолом. Крім того, тисячу німців та ще три тисячі козаків з дніпровських міст на чолі з Барабашем відправили на човнах Дніпром до порогів, щоб примусити запорожців видати Хмеля, в якого тепер було вісім тисяч козаків та ще сім тисяч татар Тугай-Бея.

17. Хміль з Тугай-Беєм, побачивши, що Стефан Потоцький іде на них з невеликим військом, вирішили вдарити спочатку по тих, що були на суші. Так і зробили. В одному місці, що зветься Жовта Вода, дали битву ляхам, кількість яких була набагато менша і які віддалилися від своїх основних сил. Татарська кіннота і козацька піхота з мушкетами оточили їх. Ляхи відразу піддалися, і все військо їхнє спішилося, щоб захиститись від нападу. Битва тривала недовго, оскільки нападаючих було в п'ять разів більше, ніж обложених. Усе те польське військо і сам Стефан Потоцький, а ще Сапіга, Балабан, які були серед старшини, розтанули в тому степу. Поранений Стефан Потоцький загинув у цій війні, а Сапіга й Балабан потрапили як раби до татар.

18. Польські гетьмани, дізнавшись про загрозовий стан свого тритисячного війська, а особливо Потоцький, який турбувався про сина, вирушили на допомогу з тими п'ятьма тисячами людей, які в них ще залишилися. Другого дня — як вийшли у степ — їх зустріла звістка від воїнів, що врятувалися втечею, про розгром їхнього війська і загибель Стефана Потоцького. Усвідомивши силу Хмеля, до якого з усіх островів тепер сходяться козаки,

мов жиди до месії, рахуючи ще й татар, вони вирішили повернути назад. Хміль знав, що сили гетьманів слабкі (та й сам він осмілів після першої перемоги). Тож одразу почав переслідувати польське військо й біля одного міста, яке називають Корсунь, наздогнав гетьманів. Йому на допомогу рушили всі козацькі міста: одні приєдналися до війська Хмеля, а інші переймали проходи й перекопали шляхи у вузьких місцях. Велика небезпека чатувала й на це військо гетьманів, і мало ляхів змогло врятуватися. Обидва гетьмани були взяті в полон (а ще Синявський та інша старшина). Піхоту, яка не потрапила до татарських рук, усю винищили селяни.

19. А військо, відправлене по Дніпру, дізнавшись про загибель сухопутного війська разом із Стефаном Потоцьким, повстало проти нещасного Барабаша, їхнього ватажка. Барабаш був старим і знаменитим козаком. І дивовижна річ — німці з козаками домовились, але ж то були німці тільки на ім'я, а самі всі були козацького роду. Прив'язали камінь на ший Барабашеві й кинули його в Дніпро, а за ним і всю німецьку старшину. Потім всі пішли до Хмеля і вклонилися йому.

20. Нехай тепер ляхи пишуть, яка пожежа на весь світ з цієї іскри спалахнула, скільки пролилося крові, скільки розорено земель, який підрив влади Польського королівства стався, скільки великих незавойованих замків розвалено, скільки рабів і полонених християн до поганських рук потрапило. А ми повернемося до наших справ. Якщо хтось буде мене хулити за цей відступ, мовляв, цей літопис більше згадує про чужі справи, ніж про місцеві, то я його зробив навмисне, щоб краще зрозуміти події, які відбувалися в нашій землі. І нехай усі знають, що на нашій землі, оскільки вона не така вже й велика, нічого не робилося саме по собі, без зіткнення з іншим землями.

21. Здригнулися тоді всі навколишні землі від несподіваного бентеження Ляського королівства. Однак наша земля, користуючись щастям, керівництвом і славою знаменитого правління господаря Василя³, ще кілька років після того, як повстав Хміль, перебувала у спокої. Аж ось розпочався убиток землі, коли з Польщі поверталися з полоном татари. Тоді буджацькі і частина кримських татар на зворотному шляху пішли через Молдавію. А такого не буває, щоб військо, що проходить, чогось не попсувало. Приблизно жителі долини Прута та інших ближніх долин до господаря Василя із скаргою, волаючи, що їх грабують татари і толочать ниви. Одного разу, коли господар Василь сидів веселий за столом, люди поскаржились, що татари знову плундрують землю. Тоді господар, отакий веселий, як сидів за столом, покликав негайно капітанів і звелів їм вирушати на бій з татарами за здобич, узявши з собою добровольців з мішан та слуг боярських. Капітани відразу ж підкорилися наказові (а народ молдавський за своєю вдачею охочий до здобичі). Отож, хто як зміг добув собі коня (в місті тоді було багато різного люду і слуг боярських). Уся ця юрба вдарила зненацька по татарах, які на це зовсім не сподівалися.

22. Орда тоді спинилась у селі Братуляни, біля Резини. Татари були обтяжені рабами й полоненими з ляської землі. Наші напали на них зненацька. Загинуло тоді дуже багато татарви. Наші відбили у них і здобич, і рабів. Лише втечею на Буджак вони змогли врятуватись з того казана, але й після того в багатьох місцях їм наші перетинали шлях в Лапушнянському повіті.

23. Бояри, які нагодилися бути на тому обіді, особливо Катарджі, дуже наполягали, щоб поспіхом не чинити нічого ще й за розрахунком, зробленим за бенкетним столом. Але чому належало бути того дуже важко

уникнути. Добравшись до Буджака, татари відразу через свою старшину дали знати хану, як несподівано напали на них молдавани: саме тоді, коли вони проїжджали. Відібрали в них стільки полону і стільки бранців. І хан, і вся кримська старшина сповнилася ворожнечі. Та й відважними вони стали тоді після перемог над ляхами. Вони повідомили султана, що господар Василь і разом з ним уся Молдавія — зрадники. А турки дуже не довіряли господарям цих земель, бо вони вже досить довго там правили. Отож, одразу турки за такий вчинок дозволили ханові вільно грабувати молдавську землю.

24. Господар Василь після цієї події дуже стерігся і султана, і хана. Але обидва двори його ошукали, особливо візир хана Сефер Кази-ага. Він так заспокоїв листами й лагідними словами господаря Василя, ніби й в гадці не має ані хан, ані їхня старшина помститися за страждання, які зазнали татари на нашій землі. Однак прихована ворожнеча ще більше лиха приносить.

25. Року 7158 Крим вирішив відплатити за втрати, що їхні орди зазнали від господаря Василя в Братулянах, і вкоротити його зухвальство. Вони відправили калгу султана з військом поширити чутки, ніби готується похід на Московську землю. Хан й повідомив Хмеля, щоб той готувався до походу на господаря Василя. А коли прийшов калга султан, то Хміль з усім військом уже був готовий до походу. Обидва війська у великій таємниці рушили до Дністра, там розділилися порівну, змішавши татарське військо з козацьким. Одних направили прямо від Сороки до Сучави, а інших — на Оргеїв і Лапушну. Не можна описати той грабіж країни, який був лише трохи меншим, ніж пограбування Молдавії за часів господаря Івонії⁴.

26. Нічого про це не знав господар Василь, засідаючи з боярською радою. Аж ось одна за одною надійшли звістки, що татари грабують країну. Лише тепер він побачив, до чого призвело рішення, прийняте на бенкеті, і як марно було покладатися на листи Сефера Кази-аги.

27. Та частина війська, яка попрямувала до Сучави, захопила землі Сороки, Яський повіт до самої столиці, Хотин, Дорогой, Гирлеу, Чернівці до самого Сучавського замку, а фланги цього війська дійшли аж у гори. Логофет⁵ Гаврилаш і ще кілька бояр встигли замкнутись у Сучавському замку, а від татарви і козаків відкупилися грішми. Селян же всіх удома позаставали з худобою, з табунами, яких тоді було повно в Молдавії. Здобичі й ясиру взяли без ліку. Цілі боярські роди потрапили в полон. Тоді захопили дружину стольника⁶ Мирона Чоголі з дочкою, які з рабства так і не повернулися. У Чернівцях загинув Мургулець Штефан, наш знаменитий при дворі земляк. Татари села й міста з великою злістю попалили й сплюндрували.

28. Друге військо вдарило на Оргеїв, Лапушну і Фелчіу аж до Прута. Тоді в ясир потрапив рід житничера⁷ Стурдзи, якому пізніше довелося бути великим скарбничим, та ще багато інших славетних домів повели у рабство. Проте Тігецьким кодрам у Фелчіу татари не змогли заподіяти великої шкоди, бо люди відразу подалися до свого лісу Тігеч, де не такі високі й численні дерева, зате він заріс густими чагарниками і весь порізаний ярами. Отак і врятувалися там тігечани, і нічого не змогли з ними зробити татари.

29. Сам калга султан з кошами і гетьман Хміль з табору від Сороки попрямували на Цуцору, де султан і татари спішилися. Хміль з козаками зупинився на Владнику.

30. Господар Василь був заклопотаний і наляканий, бо татари відбирали табуни і коней аж до самої столиці. Він направив свою дружину разом з бо-

ярськими родинами лісами через Копотешти до Нямецької фортеці. Але й сам недовго тримався на престолі, переїхав з Ясс на лісові галявини, що звуться Кодрами Капотештів, залишивши при дворі для захисту небагатьох найманих воїнів-дарабанів. Останні, побачивши, що татар щогодини більшає, а разом з ними й козаків, вночі кинули двір напризволяще. І тоді спалили все місто. Тільки де-не-де залишалися крамнички. Господарський двір, боярські доми і все місто за невеликий час перетворилися на попіл, але монастирі всі збереглися, бо козаки відмовилися на них нападати. Цього не велів їм робити гетьман Хміль. Самі ж татари нічого не змогли вдіяти. Крім того, за монастирськими стінами були люди з мушкетами. Тільки в монастирі Трьох святих народу, що був там, загрожувала небезпека, бо від пожежі в місті спалахнув і він. Окремі люди від страшної спеки й страху перед вогнем спробували вискочити через ту хвіртку в стіні, що веде до ставка, але татари багатьох взяли в ясир. Чимало людей втопилося у ставку, злякавшись рабства.

31. Коли султан і гетьман Хміль з'ясували, що господар Василь утік, направив тоді султан свого мирзу до Василя запитати, чому він покинув престол (хіба таке запитання в ті часи не могло бути жартом?). Господар Василь дав гарні подарунки татарві і відправив від себе до султана своїх бояр — ворника⁸ Нижньої землі⁹ Гіку, а до Хмеля — великого спафарія¹⁰ Чоголю. Вони провели переговори із султаном, які коштували чималих втрат. Відтоді господар Василь був зобов'язаний щорічно давати султанам великі гроші й кабаницю¹¹ та... (пропуск в оригіналі — *перек.*) гаманців. А гетьман Хміль до того часу ще й замислив породичатися з господарем Василем і раніше через бояр сім'ї Чоголя сватав Роксанду — дочку господаря. От і намагався господар Василь влаштувати заручини своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому.

32. Через кілька днів і султан, і Хміль вирушили з Цуцори до своїх місць, а країна лишилася пограбованою; багато земель було спустошено й позбавлено свого попереднього достатку. По тому повернувся господар Василь з лісу до столиці. Під час цих подій помер великий логофет¹² Тодешашко. Господар Василь поскаржився Порті на татар за сплюндрування країни, але користі ніякої від того не мав. Дарабани під час втечі господаря Василя з престолу готові були пограбувати господарські вози. Повернувшись на престол, він удав, що влаштовує їм огляд. За його велінням, німці, що були в нього, приготували мушкети й спочатку відібрали в дарабанів зброю. Господар, що не пожалів і старшини, замкнув одних у в'язниці, других відправив на каторгу та якось інакше покарав. Від того часу в країні стало гірше, і це триває щороку аж донині.

33. Справедлива кара й гнів божий не бувають одні. Отож, після відступу татар з країни великий мор напав на людей (і тут, у столиці, і по всій країні).

34. Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан із сімдесятьма тисячами татар, скликаних від черкесів, і з усієї Добруджі, вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко, із сорокатисячною польською армією, в якій був і я.

35. Не всі воеводи прибули. Литва не прийшла, бо її також дуже непокоїли задніпровські козаки. У тій битві польський король вийшов переможцем і над татарами, і над козаками, примусивши хана тікати, а гетьмана Хмеля — залишити табір з усім військом. Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотинського каштеляна, господар Василь одягнув його у соболеву шубу,

сподіваючись, що завдяки цій лясській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля.

36. Та на цьому не скінчилися нещастя Лясської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа з восьми тисяч пішого війська не врятувалися. З кінноти, якої було до дванадцяти тисяч, у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули, бо так домовився тоді Хміль із султанами, щоб у тій битві татари рабів не брали, а всіх порубали, аби в Лясській землі здатних до військової служби людей стало менше. Там загинув гетьман Калиновський і його єдиний син.

37. Того ж року господарю Василю довелося влаштувати весілля своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля.

38. Велика несхожість була між цими родами та й між вдачами! З одного боку, було вісімнадцятирічне господарювання, за статком і шаную схоже на царювання, а з другого боку — лише два роки, як вибилися із селянства. Дружки співали «Ладо, ладо» по всіх кутках. А наречений лише обличчям на людину схожий, а за вдачею — неначе звір.

39. Через кілька тижнів перебування Тимоша в Яссах разом з його осавулами, полковниками й отаманами тоді, коли небожив господаря Василя, синів гетьманів¹³ Гаврила й Георге, а також дітей боярських Ніколає Бухуша та Іона Прежескула відправили до Чигирина заложниками за Тимоша, вирушив останній з дружиною до Чигирина. А господар Василь відтоді лишився у турків під підозрою через ненависне їм ім'я козаків. Та й запальні сусіди йому теж не довіряли, особливо його старий недруг, господар Матей¹⁴, який, лякаючись союзу господаря Василя з козаками, туркам доносив на нього, а з Ракоці¹⁵ почав змовлятися. Адже господар Василь з ними обома ворогував, і вони боялися цього союзу, особливо після того, як Ракоці прийняв те посольство від господаря Василя, яке очолив логофет Штефан Георге. Ракоці сидів мовчки, бо інакше доведеться відкупатися від татар золотом. Це ж треба було, щоб на чолі посольства була бездітна людина, яка вже тоді замислила захопити господарський престол. Вона багато слів від себе додавала з метою розпалити ворожнечу замість того, щоб влаштувати справи свого господаря. Побувавши послом, логофет домовився про свої плани на господарювання і з Ракоці, і з господарем Матеєм.

40. Подібно до того, як руйнуються великі гори й високі береги, а шум виникає — і тим більший, чим вищі гори й дерева схиляються, так і високі двори, що тривалий час кропітко створюються, з величезним шумовинням валяться, коли починають падати. Отак і дім господаря Василя, заснований багато років тому, почав руйнуватися, а згодом дійшов повного згасання.

41. Логофет Штефан Георге став у господаря Василя великим логофетом після смерті логофета Тодерашка, оскільки господар Василь знав ще його батька логофета Думитрашка, відомого при багатьох господарях боярина (ні в кого іншого не було стільки маєтків, сіл і дворів). Підготувавши справи для захоплення престолу і з Ракоці, і з господарем Матеєм, як вище згадувалося, Штефан Георге домовився і з частиною місцевих бояр, насамперед з родом Чоголя та з сердаром¹⁶ Штефаном, зв'язавши їх клятвою тримати все в таємниці. За їхньою ж порадою він вирішив привести угорські й валаські війська, щоб воювати проти господаря Василя.

42. Дещо з цього докотилося до вух господаря Василя, насамперед від

одного турка з міста Фокшани. Та й валахи йому те ж писали, але господар Василь не йняв цьому віри.

43. Розповідають історію про царя Пірра, що, коли він на чолі свого війська у війні проти римлян в Італійській землі переходив з одного крила до іншого, один з його охоронців підійшов до нього і сказав: «Будь уважний, царю, до того римлянина на чорному коні. Серед усіх воїнів він ні на кого не дивиться, лише на тебе. Пасе тебе поглядом і чекає слухної миті, щоб напасти на тебе списом». Тоді відповів йому Пірр: «Будь-кому дуже важко уникнути того, що має статися». Те ж саме можна сказати і про господаря Василя, який стерігся з усіх боків, але не зміг урятуватися від того, що мало з ним бути. Особливо ж важко уникнути небезпеки, що виникає всередині твого дому.

44. І бояри Чоголя, і сердар Штефан, хоч і вступили до тієї змови, але ставилися до неї несерйозно, вважаючи, що нічого з того не вийде. А логофет Штефан Георге, побачивши, яких друзів узяв собі в союз, тепер щодня боявся, щоб не відкрилася їхня змова. Особливо велика небезпека походила від спафарія Чоголі, коли він випивав, бо на кількох обідах, будучи у нетверезому стані, дещо розкрив. Однак ніхто не міг подумати про таке. Отож, логофет Штефан Георге сам дбав про свою справу і призначив день вступу угорських і валаських військ у Молдавію на великдень.

45. Логофет Штефан Георге спочатку відправив свою дружину на село, мовляв, у господарських справах. Сам він того дня, коли в церкві співають канон святого Андрія Критського о восьмій годині ночі, а господар Василь готувався йти до храму божого і ніхто з придворних бояр ще не прийшов, зайшов, аби попрощатися з ним, посилаючись при цьому на вигаданий лист (йому з дому повідомили, ніби його дружина лежить при смерті). Коли господар Василь запитав постельників¹⁷, хто там з бояр на дворі, йому відповіли, що то великий логофет, який хоче попрощатися, бо одержав звістку про важку хворобу своєї дружини. І тоді, мовляв, сказав господар Василь: «Який непутній чоловік цей логофет! Знає, що дружина в нього хвороблива, а не тримає її при собі». І дозволив йому зайти попрощатися. Ввійшов логофет, напустивши на себе велику скорботу, і попросив дозволу поїхати додому. Кажуть, ніби мовив господар Василь: «Чини, як хочеш!». Не відає розум людський, до чого він направляє! Одразу без найменшої затримки Георге Штефан, дуже стурбований, вирушив змінними кінями і того ж дня прибув до свого села під горами Богдани. Вже все угорське військо Яноша Кемені було на гірських стежках, а валаське військо із спафарієм¹⁸ Дійком — на потоці Рибному.

46. Подейкують, ніби в господаря Василя ще в церкві виникла підозра щодо несподіваного від'їзду логофета. Другого дня після цього дійсно почулося голоси угорців і валахів. Бояри Чоголя, почувши це і побачивши, що логофет їх залишив, хоч вони з ним і домовлялися, дуже занепокоїлись. Вже з їхньої поведінки та поглядів можна було, добре придивившись, зрозуміти їхню провину. Міркуючи, як їм втекти й залишити свої сім'ї, які були тут, у Ясах, у повному складі, вони вважали, що дні їхнього життя — лічені, смерть наближається до них, і почали ладнати свої справи. Спафарій Чоголя написав господарю Василю такого листа:

47. «Милостивий господарю! Я, іноземний твій слуга, їв хліб і сіль твоєї вельможності багато років. Уникаючи важкої кари та вдячний за хліб і сіль твоєї світлості, повідомляю, що великий логофет Штефан зрадив тебе, домовившись з Ракоці і валаським господарем. Уже готові війська одного й

другого рушити проти твоєї величності. В істині цієї справи не сумнівайся і повір, що це правда, а не щось інше».

48. Спафарій Чоголя, написавши цього листа, покликав до себе настоятеля монастиря господаря Арона на ім'я Юсаф, який у ті дні був сповідником усіх бояр. На сповіді клятвою зв'язав настоятеля, щоб той його не видав, і велів показати спочатку листа скарбничому Іордаке, а потім — господарю. Чернець дуже здивувався і пішов з листом до скарбничого Іордаке, який, усвідомивши його зміст і знаючи про чутки, що дійшли до нього з інших місць, одразу дуже розхвилювався, хоч був міцним і могутнім чоловіком. Він відмовився взяти листа і сказати настоятелю, щоб той сам передав його господарю. Пішов чернець з тим листом і віддав господарю Василю, який, прочитавши його, відчув гостру небезпеку і настійно вимагав від ченця, аби той сказав, від кого одержав. Спочатку настоятель тримався дуже твердо, навіть на смерть погоджувався, посилаючись на те, що листа йому передано під час сповіді. Тоді зібралися на раду бояри і вказали ченцю на муки господаря Василя і на те, що справа торкається не одного господаря, а й багатьох інших боярських дворів. Тоді настоятель вирішив узяти собі прощу від владики Варлаама, який був митрополитом, і назвав ім'я того, хто вручив йому лист. Господар Василь негайно викликав спафарія Чоголю. Той йому з подробицями розповів усе і підтвердив, що сердар Штефан — теж учасник цієї змови.

49. Скупими словами вичитав догану господар Василю обом боярам Чоголя*, які разом дуже захищалися і казали, що служили йому вірою і не погодились на змову. Вони просили відпустити хоча б одного з них, щоб привести до двору логофета Штефана Георге. І ніби сказав їм господар Василь: «Даремна ця послуга тепер. Ви б краще мені все сказали, коли логофет був у Яссах». Обоє бояр Чоголя відправив до в'язниці, а за логофетом погнав спочатку Скулі, а потім Якомі, що був старший над дітьми боярськими. Згодом направив він Александру Костіна з листом від себе, в якому запрошував логофета якомога швидше повернутися до двору через складні справи, що надійшли від Порти. Але ще більшою мірою господар Василя хвилював сердар, бо в той час багато війська і всі околиці країни від нього залежали. Тож написав листи й сердару Штефану з проханням терміново прибути до двору.

50. Перед цими подіями трапилося так, що господар Василь звелів сердареві підготувати загони із служок, які завжди були б напоготові, і коли він дасть йому знати, сердар мав вирушати з людьми у степи за Дністер, бо прокладали собі там шлях греки-купці, що ходять до Москви за соболями, через велике мито в Тягині¹⁹ і тим самим зменшили його збір у нашій землі. А господар Василь надумав їх залякати. Тепер він написав сердареві, щоб той якнайшвидше прибув до двору. Аж ось приїхав і сердар. Кажуть, коли він підійшов до міста, його зустрів слуга і розповів про всі чутки у столиці й при дворі, про те, як виїхав великий логофет з Ясс, про тривожні чутки за угорців. Довго думав сердар: чи заходити йому до міста, чи повертати назад? Слуга йому казав: «Повертайся назад, пане, бо тут добра не чекай». Але кожний вчинок має свою плату. Навернулася думка піти до міста. Ввійшовши в столицю, він без затримки попрямував до господарського двору.

51. Господар Василь, почувши, що сердар прибув до двору, спочатку не повірив у це — двічі чи тричі посилав перевірити, чи таки справді той

* Бояр на прізвище Чоголя при дворі Василя Лупу було 2, як про це пише Костін. Але він називає одного з них — того, хто був спафарієм.

з'явився. Коли ж упевнився, що це так і сердар у раді, він вибіг у збройну палату і закликав сердара до себе. Господар Василь сказав йому, що написав листа у тій справі з грецькими купцями, але краще, що сердар прибув сам.

52. Після того він спитав його, що чути про угорців і чи знає він щось про змову логофета Штефана Георге. Сердар найстрашнішими клятвами присягався, що нічого не знає про те. Хіба він може дозволити собі бути вплутаним у справу проти свого господаря? І мовив такі слова: «Чи є хтось, князю, вірніший твоїй світлості і чесніший за мене? Ти мене з онучів витяг, з бідняка зробив багатцем». І сказав йому господар Василь: «Так, це мені відомо». І велів йому піти й переговорити з Чоголею і дізнатися, що говорить спафарій Чоголя.

53. Коли сердар зайшов до скарбниці й побачив тут на варті воїнів, він дуже перелякався, відчуваючи за собою провину, а спафарій Чоголя відразу прямо у вічі почав йому все говорити. Від тих звинувачень сердар захищався, але захист його був слабким, бо він таки був замішаний у змові. Вся таємна справа відкрилася господарю Василю, але він не схотів їх одразу вбити, бо чекав новин з Тротуша, куди поїхав логофет. Тим часом невдовзі прискакав Александру Костін із звісткою про загибель ватажка дітей боярських Якомі від угорської сторожі і про вступ угорського війська до Молдавії. Лише тоді господар Василь побачив усю небезпеку, що йому загрожує вала. А він був зовсім не готовий до такого раптового перебігу подій.

54. Ватажок дітей боярських Якомі, прибувши до Романа, поїхав далі не своїми кінями, хоч у нього своїх було вдосталь і добрих. Він залишив своїх в Романі і взяв інших, як людина, що не знає про небезпеку і чекає лише добра. Александру Костін, радив йому не залишати власних коней, але той не прислухався до доброї поради і вирушив у путь на поганих. У Бакеу несподівано наразився на угорську сторожу, яка погналася за ним, дуже швидко наздогнала й вбила його з пістолів. А Александру Костін і ті, хто був на добрих конях, урятувалися.

55. Вже передові загони угорців підходили до Романа, а з Фокшанів повідомили, що спафарій Дійк з валаським військом перейшов кордон. Тоді й віддали обох бояр Чоголя й сердара Штефана стрільцям-сеїменам^{*}, які й застрелили їх уночі перед житницею, що у внутрішньому дворі. Привели тоді й Могилдю, дядька логофета Штефана Георге, але не вбили, а забрали його в колодках із собою до Хотина.

56. Дуже просили бояри, особливо тодішній великий скарбничий Йордаке, не губити життя Чоголям і сердару Штефану. Але господар Василь, лякаючись наближення угорських військ, знищив їх, щоб вони не зчинили якогось заколоту в дворі. Я тоді постійно був у хаті скарбничого Йордаке, який навіть спати не міг від розладу. Коли опівночі повідомили про загибель бояр Чоголя і сердаря і я його збудив, він одразу запитав: «Загинули бояри?». Коли я відповів, що загинули, він важко зітхнув і сказав: «Ох, що ж то воно зробилося!».

57. Не знав господар Василь, куди йому податися. До турків боявся через різні доноси бояр та непостійну вдачу турків. До козаків теж уникав поїхати, щоб не зіпсувати своє ім'я у турків. А протистояти військам, які йшли до нього, не міг, бо не було в нього полків. Та й усій землі він став осоружний. В Оргеїві всі, хто хоч трохи був при владі, були на боці логофета Штефана. То ж вирішив він із своєю радою податися до Хотинської фор-

* Сеїмени — воїни-найманці. Як правило, це були німці.

теці, направивши водночас до свого свата Хмеля великого постельника²⁰ Стаматія Хадимбула з вістями про всі ці події.

58. Весь скарб господаря Василя був у Нямецькому замку. Отож туди він відправив свого небожа пахарника²¹ Штефаніцу захопити скарб. Чи то не знав логофет Штефан Георге про багатства в Нямецькому замку, чи то вирішив не гнатися за грішми, а домагатися успіху в справах, які він розпочав, але тоді скарб був до нього значно ближчий, ніж до господаря Василя.

59. Угорські війська з Ракоцієвим гетьманом Кемені Яношем та логофетом Штефаном Георге були вже в Романі, коли господар Василь разом з усім домом, двором та придворними боярами вирушив з Ясс на Хотин. Тоді я теж зробив велику послугу скарбничому Іордаке, але багато розписувати не буду: його скарб і все, що він нажив, я перевіз у Кам'янець і віддав другові мого батька, прапорщику Михаю (потім усе повернулося до рук скарбничого Іордаке).

60. Посол господаря Василя великий постельник Хадимбул²², якого, як сказано вище, відправили до гетьмана Хмеля, не повернувся назад. Може, йому перешкодив логофет Штефан, тодішній каштелян Сороки, а, може, через прокляту свою скопецьку вдачу. Коли господар Василь вже прямував на Хотин, він одержав донос про зраду каштеляна Штефана. Тоді з Хотина він знову послав гінців до гетьмана Хмеля, цього разу коміса²³ Григорія, свого небожа пахарника Штефаніцу і житничера Ніколає Бухуша. Щодо сорокського каштеляна, то наказав їм зловити й зв'язати його та відіслати у Хотин. Так вони і зробили. Самі ж перейшли Дністер — до гетьмана Хмеля, а каштеляна Штефана віддали Гінцескам, котрі слухались пахарника Штефаніцу, щоб ті відвезли його до господаря. Але через свою ненажерливість, бажаючи, щоб їм лишилося все, що забрали (і те, що в нього ще лишалося), вони по дорозі вбили його.

61. А то була напрочуд мудра і надзвичайно розумна людина. Рівного йому в нашій землі в ті часи не було. Адже з ним сам господар Василь окремо від бояр радився і розмовляв, було, й протягом багатьох годин. Він мав дуже добру вдачу, але фігуру тіла — горбату і скарлючену. На голові мав гуглі. То ж можна було подумати, що зовні він — справжній Езоп.

62. Прибувши до Хотина, господар Василь отаборився над замком. А логофет Штефан Георге, Кемені Янош і спафарій господаря Матея Дійк захопили молдавський престол у Яссах. Позбігалися тоді до Ясс люди з усієї Молдавії. І пішли вони всі разом до Кемені Яноша, горлаючи: «Нехай буде в нас господарем логофет Штефан Георге!». Кемені Янош відповів їм: «Хай буде так, як вони бажають». Подейкують, що валаський спафарій теж сподівався тоді стати господарем.

63. Тоді, за старим звичаєм, пішов логофет Штефан Георге з натовпом до церкви святого Миколи. І правив йому службу вступу на престол хушський єпископ Гедеон, бо митрополит Варлаам виїхав у гори до монастиря Секул. І став господарем Георге Штефан року 7161.

(Далі буде)

¹ Господар Аарон, якого називали Тираном, князував у Молдавії двічі (1591—1592 і 1592—1595). Літопис про події в Молдавії — від її заснування до князування Аарона — належить перу Грігоре Уреке.

² Ор — під цією назвою у середньовічній Молдавії був відомий Перекоп.

- ³ Господар Василь Лупу правив у Молдавському князівстві в 1634—1653 рр.
- ⁴ Господар Івонія правив у Молдавії у 1572—1574 рр. Розпочав антиоттоманську боротьбу, одержавши допомогу з боку запорозьких козаків, але загинув. Після його смерті татари жорстоко пограбували Молдавію.
- ⁵ Логофет — звання службовця, що працював секретарем члена боярської ради або при дворі.
- ⁶ Стольник — боярин, що піклувався про харчування господаря.
- ⁷ Житничер — молдавський боярин, який відав житницями господаря.
- ⁸ Ворник — великий боярин, що виконував суддівські обов'язки.
- ⁹ Нижня земля — південна частина середньовічної Молдавії (на відміну від північної, що називалась Верхньою або Горішньою).
- ¹⁰ Великий спафарій — молдавський боярин, член господарської думи, який був і чернівецьким старостою.
- ¹¹ Кабаниця — оксамитова мантія з соболем коміром.
- ¹² Великий логофет — звання великого боярина, який виконував обов'язки канцлера.
- ¹³ Гетьман — звання великого боярина, який в Молдавському князівстві очолював військо.
- ¹⁴ Господар Матей Басараб — правитель Валахії в 1632—1654 рр.
- ¹⁵ Георгій Ракоці II — князь Трансільванії у 1648—1660 рр.
- ¹⁶ Сердар — командуючий вершиками східних повітів Оргеїв, Лапушна і Сорока, які захищали кордони Молдавії від кримських і буджацьких татар.
- ¹⁷ Постельник — найпоширеніше почесне боярське звання, що його одержували боярські діти; спершу — служба господаря в його опочивальні.
- ¹⁸ Спафарій — звання придворного боярина, який носив меч господаря.
- ¹⁹ Тягиня — стародавня назва міста Бендери.
- ²⁰ Великий постельник — великий боярин, член ради, який відав зарубіжними зв'язками Молдавського князівства.
- ²¹ Пахарник — боярське звання, яке давалося тим, хто дбав про питво господаря.
- ²² Хадимб — скопец (з молдав.).
- ²³ Коміс — боярське звання, яке мав начальник господарських стаснь.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М. В. Коваль (Київ)

Під «ковпаком» беріївської держбезпеки

У сімдесятирічній історії взаємин комуністичної партії з українською інтелігенцією є чимало надзвичайно заплутаних драматичних вузлів і колізій. Розв'язуючи нині ці тугі петлі, які душили тисячі й тисячі людей, бачимо, що партійне керівництво, з недовірою ставлячись до інтелектуальної еліти народу, десятиріччями вело проти неї таємну війну, не гребуючи при цьому й послугами спецслужб. Не став винятком і такий особливий період у вітчизняній історії, як друга світова війна. У зв'язку з окупацією території України німецькими військами у тиллові райони СРСР було евакуйовано сотні діячів науки й культури республіки. Значна їх група (принаймні понад тисячу чоловік, а з сім'ями ще більше) тривалий час жила і працювала в столиці Башкирії — Уфі. Тут «отаборилося» близько 90 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, до 30 докторів наук, професорів, не менш як 50 членів спілок письменників, композиторів, художників і архітекторів. Серед них були діячі, відомі своїми творчими здобутками далеко за межами України.

Матеріально-побутові знегоди евакуйованих та поневір'яння, зумовлені війною, посилювалися їхнім пригніченим морально-психологічним станом. Він був наслідком вимушеної відірваності їх від рідної землі, ізоляваності від звичного середовища, свого народу, рідних, друзів, зрештою, — стресу, викликаного несприятливим розвитком подій на фронтах, жахливими звістками, що надходили з окупованої нацистами України.

В умовах сталінського морального терору, відсутності чи штучної обмеженості правдивої інформації, з одного боку, та страху висловлювати свою думку, — з другого, можливостей для обговорення, навіть у дуже вузькому колі інтелектуалів, політичних новин або світоглядних проблем було обмаль. І все ж, перебуваючи далеко від рідних домівок, терзаючись вкрай туманними перспективами, евакуйовані люди горнулися одне до одного і хоча б інколи, з осторогою, довіряли знайомим свої найпотаємніші думки, спостереження, міркування.

Однак, як і в 20—30-ті роки, у період радянсько-німецької війни творча інтелігенція продовжувала постійно залишатися під пильним наглядом невисипущого ока органів держбезпеки. Про велику увагу, яка приділялася діяльності останніх, можна судити вже з того, що в складі евакуйованого Раднаркому УРСР було збережено єдиний наркомат... наркомат державної безпеки. В 1942 — на початку 1943 р. він перебував у м. Енгельсі Саратовської області, а з квітня 1943 р. — в м. Старобільську на Ворошиловградщині. Важливою складовою частиною НКДБ УРСР у цей час було його друге управління, яке здійснювало «оперативне обслуговування інтелігенції».

Донесення численних таємних агентів держбезпеки УРСР, що діяли у середовищі української інтелігенції в Уфі, свідчать про вкрай тривожні настрої, навіть про душевну пригніченість багатьох учених та діячів культури, гостре занепокоєння їх своєю долею. Водночас українські інтелігенти

виявляли громадянську та політичну зрілість і проникливість, вміння тверезо аналізувати й оцінювати події не тільки місцевого, а й глобального масштабу. Все це старанно фіксувалося службою держбезпеки і у вигляді «спеціальних донесень» регулярно повідомлялося вищому партійному керівництву республіки в особі М. С. Хрущова. Такого роду документи вважалися настільки важливими, що мали гриф «цілком таємно».

На початку цих спецповідомлень, як правило, відзначалося, що, мовляв, більшість діячів науки, літератури та мистецтва України, евакуйованих до Уфи (а це були, так би мовити, вершки інтелігенції), «висловлює впевненість у перемозі Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками». Та, звичайно, увага високопоставленого адресата приверталася не до цього. Переважну частину текстів спецповідомлень становить виклад і аналіз різних, як там говориться, «наклепницьких вигадок та домислів серед інтелігенції».

Здавалося б, у сталінських верховодів не було особливих підстав опікуватися ідейно-політичною непорочністю досить великого загону української інтелігенції, який перебував в евакуації, далеко від України, і був відрізаний від неї не тільки лінією фронту, а й щільною завісою воєнної цензури та відповідно спрямованими різноманітними оперативними заходами органів держбезпеки і внутрішніх справ. Та це тільки здавалося так... Насправді ж, незважаючи на всі бар'єри, небажані для «ідеологічних пастирів» вісті з України все ж проникали в середовище евакуйованих. Характерним щодо цього є такий випадок. Свого часу навколо нього зчинилася справжня паніка, і він знайшов відображення у спеціальному повідомленні української держбезпеки на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова. Наприкінці березня 1943 р. до Уфи у короткочасну відпустку з фронту приїхав письменник Сава Голованівський. Про те, що було далі, читаємо у вищезазначеному документі. «Розповідаючи про життя населення під владою окупантів,— говориться в ньому,— Голованівський у ряді випадків зображував це життя явно тенденційно, залишаючи у слухачів враження, протилежне тому, що відомо про це з повідомлень нашої преси і радіо». Далі чекісти бідкалися, що, використовуючи висловлювання «пораженськи настроєного» Голованівського, ряд «антирадянськи настроєних осіб на фоні такої інформації намагаються всіляко паплюжити радянські порядки»¹.

Судячи з агентурних даних, діячі науки та культури чудово орієнтувалися у тогочасних воєнно-політичних подіях та варіантах їх розвитку, розуміли роль, яку відігравали в них ті чи інші діячі. Як видно із спецповідомлення від 23 серпня 1942 р. (у розпал Сталінградської битви), українські інтелектуали були стурбовані успішним наступом гітлерівців на південній ділянці радянсько-німецького фронту і вкрай тривожними перспективами. Зокрема, як типові в плані критичного ставлення до командування Червоної армії гебісти навели висловлювання академіка В. О. Сельського: «Якщо такими темпами Гітлер буде наступати, то доведеться нам незабаром шукати від нього притулок на Новій Землі. Біс його знає, що діється. Ясно, що у нас немає організованості ні в армії, ні в тилу. Немає й добрих воєнних стратегів, та й схоже на те, що ми не маємо і гарної армії»². Ці тверезі висновки з погляду нашої нинішньої обізнаності в подіях минулої війни просто вражають своєю точністю (і це за умов суворої військової цензури в пресі й «обітницького мовчання» в умовах сталінського терору!).

Думку, висловлену В. О. Сельським, наче продовжив поет П. Г. Тичина: «Не можу уявити собі,— говорив він,— що тепер відбувається на фронтах. Доки ми будемо відступати? Боюся, чи не застряли ми у війні років на

п'ять»³. «Вільнодумство» інтелектуалів не на жарт стурбувало гебістів. Вказаний документ закінчується недвозначно: «Вивчення настроїв української інтелігенції продовжуємо»⁴.

І справді, за три тижні на ім'я М. С. Хрущова надійшло чергове спецповідомлення «Про політичні настрої української інтелігенції, що проживає у місті Уфі». Після стереотипного вступу, де наводяться слова про «непорушну впевненість у силі Червоної Армії й неминучому розгромі німецько-фашистських орд», в ньому зафіксовано «окремі прояви негативного характеру». Письменник О. Кундзіч, зазначається в документі, «висловлюючи елементи зневіри та відчаю, при зустрічі з нашим джерелом говорив...». І далі наводяться слова письменника, що свідчать швидше про його глибоку проникливість у суть подій, які відбувалися, вміння критично їх аналізувати. Ось ці міркування: «...Становище наше жахливе, на фронтах усе тріщить. Під Сталінградом, мені здається, питання днів, причому обстановка там не віщує нічого доброго. Тон наших газет — несерйозний, оцінка становища — поверхова. Досі ще в моді штучна, натягнута бадьорість, як до методу вдаються до браваурності, в усьому відчувається «крючковщина»^{*}. Час уже зрозуміти, що це досі не допомагало й не допоможе надалі. Треба глибше й серйозніше оцінювати становище, щоб остаточно не підірвати авторитет преси й діяти іншими словами, а на фронті — справами»⁵.

У поле зору чекістів потрапляли патріотично настроєні люди, які, щиро вболіваючи за долю Вітчизни й радянської влади, не могли приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу. Так, у спецповідомленні фігурує науковий співробітник Інституту історії та археології України, кандидат історичних наук В. А. Дядиченко. На початку жовтня 1942 р. в розмові з котримсь із своїх знайомих, який виявився гебістським інформатором, він мав необережність відвести душу: «...Минулого року багато хліба й овочів залишилося на ланах і загинуло. Таке саме становище назриває й тепер. Робочих рук бракує, коней немає, погода несприятлива. Минулого року це було півбіді, а коли те ж саме трапиться цього року — становище буде загрозливим. Хто буде воювати, та й хто зможе воювати голодним? Уже тепер червоноармійцям знизили норму хліба до 500 грамів, а це недобрый симптом. Пройдіться по базару, і ви побачите, що червоноармійці купують хліб або міняють речі на хліб. Значить хліба їм не вистачає, це — погана ознака. А коли настане весна, тоді вони мінятимуть зброю на хліб. Я не передрікаю нашої загибелі, та коли не буде ніякого зрушення на заході з другим фронтом, буде жахливо»⁶.

«Під ковпак» держбезпеки потрапив також директор Інституту мистецтва і народної творчості, відомий музикознавець, професор М. Р. Грінченко. Прикутий хворобою до ліжка він продовжував аналізувати газетні матеріали про бойові дії радянських військ. Поруч з ним перебувала, очевидно, досить близька людина, яка, начебто співчуваючи вмираючому, «розмотувала» його. Та не будемо акцентувати увагу читача на цій мало не шекспірівській ситуації, тим більше, що ім'я співрозмовника вченого нам не відоме. Головне ж — це оцінка Грінченком конкретних подій і фактів. Так, коментуючи одне з газетних повідомлень про бої під Сталінградом, він слушно зауважив: «Обв'язати себе гранатами й кинутися під танки

^{*} Крючковщина — тут уособлення спрощених, легковажних уявлень про війну. Кузьма Крючков — герой численних малюнків, що в часи першої світової війни систематично вміщувалися на сторінках періодичних видань та на окремих листівках. На них донський козак Кузьма Крючков завжди бере гору над німцями, які зображалися карикатурно: недолугими, пришепелуватими, боязкими.

противника, як зробили 16 гвардійців,— це результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думав: чи потрібно це? Було б набагато краще, аби таких випадків не траплялося, бо це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою. Люди хороші, дорогі, віддані — це підтверджують їхні вчинки, скріплені кров'ю. Це говорить про те, що немає кому керувати цими людьми, немає кому планувати битви, немає у нас стратегів. Ліпше писали б про такі факти, де і коли який-небудь генерал здійснив героїчний подвиг, та про це не чуто. Весь час читаєш, що німці повсюдно мають переважаючі сили у потрібних їм місцях, тому люди кидаються під танки і віддають своє життя. Становище у нас винятково тяжке, я певен, що Сталінград буде зданий німцям»⁷.

Через два тижні у наступному спецповідомленні наводилися чергові «наклепи» професора М. О. Грінченка, тобто необережно висловлені ним критичні судження про дії радянського керівництва. «Той факт,— констатував учений,— що на кожному кроці ми чуємо про переважаючі сили противника, говорить про те, що у нас немає ніякої ініціативи, що ми неспроможні сконцентрувати у потрібному місці переважаючі сили, не здатні організувати їх і перекинути куди треба. Німець же робить так, як хоче». Як послужливо зауважив гебістський інформатор, при цій розмові були присутні композитори М. І. Вериківський та П. О. Козицький. Причому перший з них «погоджувався з подібного роду твердженнями», а другий, «хоч і член ВКБ(б), мовчки вислуховував і не намагався Грінченку заперечувати»⁸.

Від пильного нагляду держбезпеки професора М. О. Грінченка не врятувало навіть те, що через хворобу він, по суті, вже навіть не виходив із своєї маленької, без вигод, кімнатки. «...Доведеться з голоду помирати,— скаржився професор.— Ті, хто при здоров'ї, ті якось забезпечать себе на зиму. А що можу зробити я, прикутий до постелі? Хто мені допоможе — держава? Держава допомогла мені лише в постіль лягти, а лікувати мене, годувати добре, щоб я видужав і міг приносити користь тій же державі, до цього вони не дотумкають. Ніде так слова не розбігаються з ділом, закони і постанови — з дійсністю, як у нас. Коли прочитаєш, яке в нас піклування про хворих, яке забезпечення державним страхуванням — просто рай! А насправді ці соцстрахи, ці пенсії — якісь злиденні копійки. Як це розходиться з тим, що пишуть»⁹. Мабуть, слова ці, в яких була гірка правда, не на жарт стурбували чекістів, якщо вони не полінилися зацитувати їх у спецповідомленні Хрущову. Від неминучого покарання вченого врятувало тільки те, що незабаром він помер від хвороби і злиднів.

У червні 1942 р. в поле зору чекістів потрапили відомі вчені, академіки — хімік М. О. Лошкар'єв та його візаві під час задушевних бесід математик М. М. Крилов. Ці імена раз по раз з'являються то в тому, то в іншому спецповідомленні. У той час не зовсім безпечно було обговорювати навіть таке болюче питання, що хвилювало всіх громадян СРСР, як відкриття другого фронту. Це зовсім не перебільшення: антирадянськими, наприклад, названо в спецінформації такі безневинні, по суті, слова М. О. Лошкар'єва: «Тепер остаточно з'ясувалося, що другого фронту не буде. Останнім часом навіть припинили друкувати нескінченний потік звернень до Англії й Америки про найшвидше відкриття другого фронту... В останніх переговорах Черчілля з нами нічого не було досягнуто, отже, розбіжності, очевидно, залишаються»¹⁰.

В наступному спецповідомленні (від 15 жовтня 1942 р.), підписаному тимчасово виконуючим обов'язки народного комісара внутрішніх справ УРСР С. Р. Савченком, говорилося, що «професор Лошкар'єв як завжди висловлюється негативно про наше становище на фронтах» (наче були тоді підстави для інших оцінок!). На підтвердження наводилася така точка зору Лошкар'єва: «Коли б минулого року німці мали ще хоча б місяць до настання холодів, вони взяли б Москву. В 1942 р. у німців — великі успіхи. Вони вели війну в нових, не охоплених ще війною районах і позбавили нас таких продовольчих районів, як Кубань...»¹¹. У спецповідомленні НКДБ, написаному через кілька місяців, 16 січня 1943 р., читаємо: «Професор Лошкар'єв, як і раніше, дивиться скептично на бойові успіхи радянських військ. Таку думку Лошкар'єв висловлював ряду осіб: «Нинішній наступ не справляє враження останніх вирішальних битв з німцями... З того, як швидко видихається наш наступальний запал на окремих ділянках, і з того, який упертий опір чинять німці, видно, що обидві сторони готуються до вирішальних боїв...»¹².

Такому ж ретельному «вивченню», як і М. О. Лошкар'єва, було піддано і його колегу М. М. Крилова. Крім графаретних звинувачень в «антирадянщині», на адресу шанованого вченого зроблено закид у «панічних настроях». Як доказ цього в одному із спецповідомлень наводилися його слова, сказані в розмові з М. О. Лошкар'євим: «Я пережив уже голод у Сімферополі. Тепер нас знову чекає голодна зима. Ви побачите, що багато хто з нас з голоду помре. Війна йде для нас вкрай невдало. Наші чогось не врахували». Далі Крилов висловив думку, яка в роки війни тішила деяких інтелігентів. Ось як викладає її чекістське «джерело»: «Багато хто думає, що після закінчення війни все піде по-старому. Я гадаю, що цього не трапиться. Буде все якось інакше. Я не знаю, чи буде при владі теперішній уряд чи ні, але вважаю, що в будь-якому разі умови життя й відносини зміняться...»¹³. Іншого разу М. М. Крилов у колі своїх друзів і, як наголошується в спецповідомленні, «у присутності його дружини та професора Ковальського» говорив: «Кінець (війни.— М. К.) приведе до демократизації нашої країни за типом англо-американської демократії»¹⁴. Ці висловлювання вченого були кваліфіковані працівниками держбезпеки як «ворожі концепції». «Різно ворожими» названо й міркування М. М. Крилова, висловлені ним з приводу сесії АН УРСР, присвяченої 25-й річниці встановлення радянської влади в Україні. «От сьогодні ювілейна сесія,— говорив він.— Скільки на ній з трибуни будуть говорити брехні та нісенітниця, а ми сидітимемо й мовчатимемо. Революція порушила засади моральності, і тепер ми всі стали брехунами: нахваляємо те, що колись засуджували б, і хто це робить? Цвіт народу — інтелігенція. Розклали ми моральні основи в народі. У селян відібрали землю, а говорили, що віддали навечно, твердили їм про це. У робітників і службовців забрали можливість заможного життя, а твердили, що вони правителі й володарі всього, і голодний робітник думає: може, це й правда. Зачинили всю Росію у величезному комуністичному підвалі, відрізали від усього світу і хочемо зробити рай у сараї. Брехня! Тепер це усвідомлюється, і війна мусить покласти цьому край. Будувати життя можна щасливо лише за умови вільного розвитку особи, а руські зробилися піддослідними собачками академіка Павлова»¹⁵.

Загадуваний уже М. І. Вериківський також був запідозрений у симпатіях до союзників СРСР у війні проти Німеччини та в прихильності до «буржуазних порядків». «Вихваляючи англійську демократію», Вериківський говорив (як підкреслюється у спецповідомленні, «у розмові з одним із спів-

робітників Академії наук»: «Тон англійських газет мені подобається. Коли читаєш, приємно усвідомлювати, що є такі країни, де можна писати відверто. Що ж, там це можливо, тому що там — справжня демократія. У нас же країна на межі загибелі, а газети пишуть — усе добре і займаються перелічуванням героїських подвигів»¹⁶. М. І. Вериківський висловлював сподівання, що в умовах дальших невдач Червоної армії другий фронт можливий. І тоді союзники продикують Радянському Союзу свої умови політичних поступок з його боку.

У тенета держбезпеки, широко розкинуті у штабі української науки — АН УРСР, потрапляли дуже різні, часом навіть далекі від політики люди, які мали необережність прокоментувати, наприклад, газетне повідомлення кризь призму власного бачення. Вони відразу ж зараховувалися до «антирадянських націоналістичних елементів», «бралися на облік», як констатувалося в одному із згаданих документів, і «за ними встановлювався нагляд». Так, виявляється, що «невір'я у можливість нашої перемоги» висловлював науковець Інституту історії та археології Ф. Є. Лось. Що ж такого крамольного він сказав? У спецповідомленні за 15 жовтня 1942 р. наводяться такі його слова: «...Якщо німці зупиняться взимку на Волзі, то в нас не вистачить сил повести проти них наступ. Навесні вони продовжать свої наступальні дії і можуть вдарити по Уралу, розчленувати нашу країну, і тоді нам доведеться переходити на партизанську війну»¹⁷. Ту ж тему, «проявляючи настрої песимізму», на свій лад розвивав і поет М. Т. Рильський. «Надії на другий фронт слабкі,— казав він.— Якщо в цю весну (1942 р.— М. К.) ми плекали світлі надії на повернення, то на наступну весну таких надій немає і, очевидно, не буде. Гадаю, що Уфа поглинула нас з розрахунку не на один рік»¹⁸.

«Засвітився» й професор з Інституту геологічних наук АН УРСР Слободяник, який становище в радянському тилу змалював такими словами: «На селі жахливо, чоловіків немає, самі баби, хліб не зібрано, не обмолочено, організація всього цього діла у нас, як завжди, радянська... Як завжди у нас буває, брешемо і забріхуємося. Насувається зима. Зима ця значно відрізнятиметься від тогорічної зими... З одного боку,— німці, з другого,— голод, і ми матимемо блідий вигляд. Вже відчувається, як все у нас розвалюється, розсипається, розмелюється на шматки. А, туди всьому й дорога! Якщо за 25 років не зуміли дати ладу, то вже не зможуть ніколи»¹⁹. Тут слід додати, що професор Слободяник «розроблявся» чекістами як український націоналіст²⁰.

З великим пожвавленням і сподіваннями змін на краще сприйняла українська інтелігенція в Уфі звістку про висунення П. Г. Тичини й М. П. Бажана на керівну роботу в Раднарком України. І хоч ділові й особисті якості цих діячів оцінювалися по-різному, всі сходилися в одному — такі зміни будуть Україні на користь. От як детально відбито у спецповідомленні від 5 травня 1943 р. обмін думками, що відбувся з цього приводу в середовищі евакуйованих: «Ю. І. Яновський: «...Призначення Тичини — це дуже добра і велика справа. Він хоча й непартійний, але з українським іменем і має великі здібності. Він, правда, удає з себе дивака, хоче показати себе сучасним, але зате вміє розгадувати людей та їхнє ставлення до себе... Коли Тичина буде наркомом, треба, щоб він позбирав і повернув назад усіх вчителів, котрі ні за що були заарештовані й вислані». Дехто розцінив висунення Тичини й Бажана як факт, що свідчив про послаблення тиску на українців. Письменник Леонід Смілянський, наприклад, емоційно заявив: «Нарешті, українцям дали дорогу. Давно слід було так зробити. Такі фігури, як Тичина й Бажан, нададуть авторитету українському урядові. До цього часу українці були занедбані, а ті українці за походженням, котрі сиділи у нас в

уряді, лише дискредитували його». Дещо з інших позицій коментував цю подію кандидат філологічних наук Б. Чалий: «Призначення Тичини наркомосвіти України викликано грою у демократизм перед Заходом. Треба було показати перед Америкою і Англією, що в Радянському Союзі можуть бути безпартійні міністри». І зовсім уже протилежну думку висловили академіки О. О. Богомолець і О. В. Палладін: «При безпорадності Тичини йому важко буде на посту наркома... Тичина за натурою нерішучий і не організатор»²¹.

Дуже непокоїло українську інтелігенцію, яка перебувала в Уфі, залежне становище України у складі Радянського Союзу, відсутність у неї справжнього суверенітету та несамостійність і слабка ініціативність її уряду в евакуації. Болісно, зокрема, сприймався той факт, що українських вчених та діячів культури було, по суті, проігноровано при присудженні сталінських премій (1942 р.). Чекістські інформатори фіксують у дні після виходу відповідної постанови незадоволення багатьох відомих учених, літераторів, артистів. Їх обурювали не тільки дії союзного уряду, а й безініціативність власного, республіканського, не здатного обстоювати інтереси української культури. У черговому спецповідомленні за 5 травня 1943 р. наведено такі нарікання: «Академік О. О. Богомолець: «...Нас обійшли. Нашу Академію скривдили. Усе забрали москвичі. Всесоюзна Академія наук перетворюється на Московську. Виходить, що діяльні вчені є лише у Москві, а в решті Союзу — тільки одиниці гідних». Академік О. І. Бродський (у розмові з академіком В. О. Сельським): «Нас просто обійшли. У цьому, очевидно, відіграло роль і те, що України фактично немає (як держави.— М. К.), і нічого з нами надто рахуватись». Письменник Ю. І. Яновський: «Українському урядові тепер абсолютно немає чого робити... Що ж від нього можна буде вимагати, коли він повернеться на Україну?» (Цікаво, що в цьому місці у документі стоїть позначка поручення М. С. Хрушова П. П. Гапочки: «Доповів»)²².

Розчарування й невдоволення викликали серед евакуйованих з України діячів науки й культури будь-які зазіхання на статус їхньої рідної республіки. І це також негайно «бралося на олівець» інформаторами держбезпеки. Саме під таким кутом зору аналізували вони реакцію української інтелігенції на напівофіційну статтю О. Є. Корнійчука «Возз'єднання українського народу у надрах своєї держави», спрямовану проти зазіхань польських реакціонерів на західноукраїнські землі. Характерною була оцінка цієї статті М. І. Вериківським, який добре помітив її внутрішню суперечність і зрозумів, за чією вказівкою вона написана. Міркування композитора потрапили до спецповідомлення М. С. Хрушову за 22 березня 1943 р. «Виступаючи з антирадянських позицій,— зазначається в документі,— Вериківський сказав: «...Те, що поляки за кордоном не сплять спокійно, це було давно відомо, але не це є головним у статті. У статті Корнійчук вказує, що за кордоном бачать тільки Росію, а всі інші республіки — на правах колоній. Говорити про українські землі треба не з Україною, а з Росією. І це факт: що в Москві скажуть, так і буде. Саме тому хочуть створити видимість, що Україна є абсолютно вільна, мало не самостійна республіка, що треба говорити з українським народом і проголосити це доручено Корнійчуку. Причому, зверніть увагу, як це зроблено: статтю Корнійчука опубліковано спочатку тільки в українській газеті — це навмисно, і лише потім її друкують в «Правді» та «Известиях» з обов'язковою позначкою внизу: «Передруковано з української газети «Радянська Україна», мовляв, Україна має власну пресу, сама підносить голос, а центральна преса лише передруковує сказане представником українського народу.

Ось у чому значення цієї статті. Корнійчук — представник українського народу, заступник голови Верховної Ради України, і він від імені українців говорить, що народ український хоче жити возз'єднаним у своїх надрах і протестує проти прагнень польського уряду знову роз'єднати його. А Росія тут ні до чого. Ось у чім сіль»²³.

Дехто з інтелігентів, обговорюючи ці події, взагалі дійшов висновку, що, як зазначалося у спецповідомленні від 29 березня 1943 р., «населення західних областей України начебто не бажає повернення Радянської влади». Як приклад наводилася «провокаційна заява» директора Інституту фізичної хімії академіка О. І. Бродського: «Я сумніваюся, щоб населення Західної України хотіло приєднатися до СРСР. Поведінка наших у Львові зовсім цьому не сприяла»²⁴.

Особливо різко з приводу виступу О. Корнійчука висловився, як свідчать документи держбезпеки, член-кореспондент Академії архітектури відомий український архітектор В. Г. Заболотний, який «по-наклепницькому твердив, ніби народ Західної України не бажає приходу Радянської влади». Сповідуючись таємному інформатору, він розвивав свою думку, підкріплював її конкретними прикладами: «Стаття більш ніж посередня, набір фактів, витяги з газет — от і все. Між тим уся справа полягає в Західній Україні. Я впевнений, що Західна Україна не програє, якщо там не буде Радянської влади... Хоча більшовики й ліквідували безробіття, роздали мільйон гектарів землі тощо, все ж у переважній більшості люди були незадоволені Радянською владою. Насамперед, вони до неї не звикли й не відчували у ній потреби. У своїй основі вона не імпонувала масам, які звикли до зовсім іншого способу життя. А коли при цьому врахувати, що Радянська влада не могла задовольнити національних прагнень інтелігенції, якщо додати ще й своєрідну пацифікацію — вислання великої кількості людей із Західної України, що без сумніву залишило глибоко негативний слід, а також бажання зробити крутий поворот у психології мас шляхом нововведень, то стане ясно, що за Радянською владою там сумувати не будуть. Життя, хід подій продиктують дії, а не Корнійчук зі своїми висновками»²⁵.

Цитоване спецповідомлення було направлене Хрущову в березні 1943 р. Але Заболотний став об'єктом найпильнішого стеження задовго до цього. Рідко в якому із спеціальних повідомлень про політичні настрої української інтелігенції не згадувалося його ім'я як особливо злісного «антирадянщика». Тим часом гострі проникливі й прямодушні оцінки та узагальнення Заболотного були справедливими. Вони не втратили інтересу й тепер. 13 жовтня 1942 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ НКДБ Савченко у спецдонесенні на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова писав, що Заболотний, який «продовжує проявляти себе різко антирадянськи», в одній з розмов 17 вересня 1942 р. заявив: «...Не вміли працювати, не вміли утриматися, за це й б'ють вас, так вам і треба, що заробили, те й отримуйте. 25 років самі мучилися, інших мучили, нічого не зробили і нічого не добилися, а те, що зробили — втратили. Не зуміли зробити, так нехай же гинуть (далі йде лайка). Завезли нас біс його знає куди, загнали в цю Уфу на висилку. Нікуди я більше з місця не зрушу, буду сидіти тут каменем. Все одно пропали ми всі. Хай приходить німець. Якщо німець спитає: ти чого тут сидиш, Заболотний? Я скажу одне: «Я — українець, я — за Україну, люблю її гарну, дорогу страждальницю, як син — матір, і умру за неї, за Україну. Далі у цьому ж документі говориться: «Торкнувшись характеристики Тичини та Рильського, Заболотний сказав: «Взагалі Тичина й Рильський не подобаються. Вони пристосованці. Перед від'їздом Рильського

до Москви я багато говорив з ним, я все висловив йому. Довго він слухав і, зрештою, погодившись зі мною, сказав: «Правда», і все ж поїхав до Москви». Документ закінчується багатозначним висновком: «У зв'язку з особливою активністю, що її виявляє Заболотний, вжито заходів до максимальної активізації його розробки»²⁶.

Через два місяці тимчасово виконуючий обов'язки наркома держбезпеки підписав спецповідомлення на ім'я голови Раднаркому УРСР Л. Р. Корнійця, озаглавлене «Про антирадянські прояви архітектора Заболотного». У ньому, зокрема, говорилося, що 11 листопада 1942 р. під час розмови з двома співробітниками АН УРСР Заболотний, торкнувшись питань поточної політики, різко негативно відізвався про «вождя народів» та його доповідь на урочистому засіданні Московської Ради 6 листопада 1942 р. «Всю провину Сталін покладає на затягування другого фронту. А чому нічого не сказано про наше безініціативне командування, про наших бездарних генералів? Це не менше значення має у наших неуспіхах, ніж відсутність другого фронту. Але сказати про це — значить підкреслити, що насамперед він сам поганий керівник, а цього він не хотів сказати». Розвиваючи далі свої міркування, Заболотний продовжував: «А скажіть, будь ласка, у нашій поразці під Харковом також винен другий фронт?.. Ні, винні ми, бо не змогли передбачити, що готують нам німці. На кожному кроці чинилися неподобства. Тепер у нас немає полководців. Ворошилов, Будьонний і Тимошенко, безумовно, дискредитували себе, а таких, як Тухачевський, Єгоров, Якір, розстріляли. Якір — учень Браухіча. Сам Браухіч говорив, що в особі Якіра росте видатний полководець, а вони цього полководця розстріляли і, безумовно, даремно»²⁷.

Обстановка на театрі воєнних дій, очевидно, дуже хвилювала справжнього патріота своєї Батьківщини В. Г. Заболотного. Його настрої час від часу проривалися назовні і зразу ж поповнювали досє. У січні 1943 р. згадуваний уже Савченко писав на ім'я Хрущова: «Вкрай негативні реагування зафіксовано з боку члена-кореспондента архітектурної Академії Союзу РСР Заболотного, котрий у розмові про становище на фронтах сказав...». Далі у спецповідомленні наводиться таке висловлювання: «Наступ не дає очікуваних наслідків. Оточили німців, перетнули дороги, взяли полонених і т. ін., а, зрештою, навіть зі Сталінграда не змогли їх вигнати. Нам просто пощастило, що на цьому фронті були «румунешти», котрі з переляку здалися в полон, а німців не дуже й налякаєш... Ми втратили в цій війні цілі армії кращих наших солдатів, здали їх у полон без боїв, тепер в основному воюємо ми «старичками»...»²⁸.

Нагороджуючи «компромат» на Заболотного, беріївці буквально по крихтах збирали кинуті ним фрази, що могли б заплямувати його в очах високого начальства і водночас як героїв підносили б «бійців незримого фронту», в сіті яких потрапила «велика рибина», та свідчили б про те, що є, мовляв, нові вагомні успіхи у боротьбі проти «внутрішньої контрреволюції».

Спостерігаючи за «політичною поведінкою» Заболотного, гебісти підловили його і на міркуваннях, що кваліфікувалися ними як «наклепи на політику партії у галузі колективізації і виступи на захист куркуля». В розмові з людьми, яким Заболотний марно довірився (на жаль, у цьому, як і в інших випадках, прізвище чекістських «джерел» нам не відомі), він сказав, і це приголомшило авторів спецповідомлення, таке: «Двадцять п'ять років багато чого навчили. Гадаєте, не зроблено помилку щодо розкуркулювання і примусово-

* Тут йдеться про вечір української культури і мистецтва у Москві, в якому брав участь і М. Рильський.

го насадження колгоспів? Безумовно, помилка; і в цьому розумінні ще буде поворот. Хто є так званий куркуль? Це гіркий трудівник, котрий спав на кулаку*, вірніше зовсім не спав, а лише трудився і чесною працею заробляв собі більше, ніж інші, ледарі. І от за те, що він трудився, його з непорозуміння зробили ворогом радянської влади, пограбували, позбавили прав громадянства тощо. Хіба це правильно? Був би куркуль — і він би мав, і держава б мала більше, ніж від усяких колгоспів. Ми бачимо, що тепер дають колгоспи, безгосподарність суцільна, рік у рік хліб залишається й гине на ланах, тому що на чолі колгоспів поставили всіляких пройдисвітів. А якщо б навіть на чолі колгоспів поставити колишнього куркуля, колгосп дійсно б розквітнув». І замість коментаря у документі стоїть: «Спостереження за політичною поведінкою архітектора Заболотного продовжуємо»²⁹.

Огляд незвичайних свідчень, що належали до «святая святых» органів держбезпеки, — так званих компрометуючих матеріалів на видатних людей України, зібраних у переломну добу її історії, можна було б на цьому й завершити. Але в нашому розпорядженні є ще один сюжет, тісно пов'язаний з попередніми, від якого відгонить трагікомедією. Всеволод «органів», як відомо, досягало своєї кульмінації тоді, коли вони, підносячись над комуністичною партією, починали втручатися в її внутрішні справи. От і в розглядуваних документах знаходимо доволі цікаві дані про те як далеко заходила у своїх амбіціях беріївська поліцейщина. 29 жовтня 1942 р. все той же заступник наркома НКДБ майор держбезпеки** С. Р. Савченко доповідав у спецповідомленні М. С. Хрушову про таку новину. 16 жовтня 1942 р. академік Л. А. Булаховський «у явно схвильованому стані» повідомив чекістське «джерело», що він був викликаний секретарем партбюро академії М. І. Супрунеником, який «переконував Булаховського подати заяву про прийом у партію». Аналогічні пропозиції було зроблено академіку М. Я. Калиновичу й архітектору В. Г. Заболотному. От як, за словами інформатора, підсумував розмову в парткомі Булаховський: «...В партію ні за що не піду, бо не поділяю ряду положень партії більшовиків, не згодний підкорятися будь-якій партійній дисципліні, не бажаю бути партійцем, не знаючи марксизму-ленінізму, історії партії, а вчитися тепер пізно, ніколи, та й не такою є для цього обстановка»³⁰. Академік Булаховський сказав, що дав у парткомі ухильну відповідь, обіцяючи «подумати». Виклавши цю подію, майор держбезпеки досить безцеремонно дозволив собі прочитати маленьку нотацію члену політбюро ЦК ВКП(б). «Подібна «робота» по залученню до лав ВКП(б) нових членів, — писав він, — може привести до засмічення більшовицької партії явно ворожими елементами типу Заболотного (підкреслено в документі. — М. К.)»³¹.

Спроби заповзятливих партфункціонерів залучити до партії престижні кандидатури, однак, не припинялися (очевидно, на це була вказівка вищестоящих партійних інстанцій). І в травні 1943 р. органи держбезпеки знову направляють спецповідомлення на цю тему. Тепер її підписав уже нарком НКДБ УРСР Сергієнко. Нагадавши про минулорічну ситуацію з академіком Булаховським, Сергієнко навів свіжий приклад небажання старих інтелігентів зв'язуватися з більшовицькою партією. Композитор Верківський, котрого настійливо умовляли вступити до партії, «з почуттям відчаю» ділився з цього приводу: «Мені вже тричі пропонують вступити до партії, цілий рік тягнеться ця справа. Досі я викручувався, а як бути далі,

* В оригіналі, писаному російською мовою, тут цікава гра слів: «Кто такой так называемый кулак? Это труженик, который спал на кулке...» (курсив наш. — М. К.).

** Майор держбезпеки — спецзвання, що дорівнювало званню армійського генерал-майора.

не знаю... Рильського таки втягнули в партію, а який з нього комуніст? Колись при прийомі до партії цікавилися хоча б переконаннями людини, а тепер ніхто про це не питає: вступи і все...». І тут же йде нагадування пильного чекіста: «Вериківський відомий як такий, що проявляє себе націоналістично»³².

Далі у спецповідомленні знову згадано В. Г. Заболотного, котрого «поширено втягують до лав партії». При цьому наведені його слова: «Тепер мене знову мордують пропозиціями про вступ до партії... В мене складається таке становище, що, зрештою, нічим мотивувати свою відмову. Ще стануть говорити, що Заболотний — ворог радянської влади»³³.

Здавна відомо: за тоталітарних режимів першою опозиційною силою є інтелігенція. Вона ж стає й найпершим предметом заінтересованості спецслужб. Отже, в історії з чекістською «розробкою» українських учених та діячів культури немає нічого протиприродного. Дивувати може інше. Серпень 1942 р. Війна у розпалі. Україну окуповано. Німецькі війська вийшли до Волги й Головного Кавказького хребта. СРСР та Червона армія — в критичному стані. А в далекому тилловому місті, куди лиха доля закинула велику групу українських інтелектуалів, кипить робота енкаведистської агентури, густо нашпигованої серед розгублених, довірливих, навіть наївних «інтелігентиків». Відлагоджений механізм поліцейщини продовжував працювати так, наче нічого й не трапилося.

Для чого це було потрібно? Яку провокацію готували «доблесні» беріївці, звиваючи диявольське павутиння інтриг і доносів? Відповідь можуть дати лише документи, що зберігаються у відомчих архівних фондах, поки що, на жаль, не доступних дослідникам.

Є ще один аспект, який, вражає чи не найбільше. Зовсім несподівано, через цілком таємні (до останнього часу) документи ми дістали можливість проникнути у внутрішній, часто недоступний навіть для біографів, світ інтелектуалів далеких і загадкових 40-х років. Перед нами постають кращі люди того часу з притаманними їм широким кругозором, проникливістю, вмінням дивитися вперед, самостійно осягати національні та державні проблеми і сміливо їх обговорювати, нехай навіть у вузькому колі однодумців. Ці люди бачили й розуміли те, що багатьом з нас було дано осягнути лише через 50 років завдяки гласності. Як же багато втратило суспільство через те, що такі визначні мислителі й патріоти в умовах тоталітаризму не мали впливу на державні справи і, палко вболіваючи за свій народ і Батьківщину, змушені були тільки перешіптуватися з приводу проблем, суть яких вони нерідко розуміли краще за деяких тогочасних державних мужів.

¹ Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 469—470 (далі — ЦДАГО України).

² Там же, спр. 125, арк. 4—5.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 5.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 8—9.

⁶ Там же, арк. 9.

⁷ Там же. Фактично так воно й сталося, радянські війська утримували лише невелику смужку, плацдарм у місті на правому березі Волги. — М. К.

⁸ Там же, арк. 20—21.

⁹ Там же, арк. 9—10.

¹⁰ Там же, арк. 10.

¹¹ Там же, арк. 16.

¹² Там же, спр. 685, арк. 6.

¹³ Там же, спр. 125, арк. 24—25.

¹⁴ Там же, спр. 685, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 26.

- 16 Там же, спр. 125, арк. 11.
- 17 Там же, арк. 16.
- 18 Там же, арк. 23—24.
- 19 Там же, арк. 23.
- 20 Там же.
- 21 Там же, спр. 685, арк. 161—164.
- 22 Там же, арк. 15, 165, 168. Кількома місяцями раніше Ю. І. Яновський, наче відчуваючи необхідність підстрахуватися і засвідчити свою цілковиту лояльність «партії та уряду й особисто Й. В. Сталіну», писав у листі до секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди К. З. Литвина: «А моральний стан мій (без перебільшення) все одно відмінний. Я слухав останню промову Йосифа Віссаріоновича Сталіна три рази, а потім ще двічі читав її. І щоразу в мою душу входила така хвиля спокою, певності, оптимізму! Ніколи ще на мене не впливала так людська мова» і т. ін. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 28—28, зв.). Того разу обійшлося. Але згодом Ю. Яновського чекали неприємності, і чималі...
- 23 Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 105—106.
- 24 Там же, арк. 44.
- 25 Там же, арк. 107.
- 26 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 12.
- 27 Там же, арк. 62—63.
- 28 Там же, спр. 685, арк. 7—8.
- 29 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 65.
- 30 Там же, арк. 18.
- 31 Там же. (У 1944 р. В. Г. Заболотного прийнято в члени комуністичної партії).
- 32 Там же, спр. 685, арк. 171.
- 33 Там же, арк. 172.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Про локалізацію запорозьких зимівників

500 років тому на запорозьких землях виникло козацтво, яке відіграло величезну роль в історії народів Східної Європи. На жаль, це цікаве явище вивчалось переважно як сила мілітарна, деструктивна, руйнівна. Тому й не дивно, що економічне життя запорожців досі майже не досліджене. Проте саме в українських степах зародилася така найпрогресивніша на той час форма господарювання, як хутір-зимівник, в якому, по суті, діяли капіталістичні відносини.

Час виникнення зимівників невідомий, але гадаємо, що їх створювали вже перші козаки, які йшли в степ на промисли — полювати, рибалити і змушені були лишатися там на зимівлю разом з кіньми і здобиччю, яку на місці зберігали, обробляли, а також готували реманент. Зокрема, в щоденнику Е. Лассоти (Лясоти) названо 12 вбитих татарами хуторян і наводиться текст листа запорожців до Рудольфа II, в якому йдеться про можливість «...виставити 6 тисяч відбірних козаків, не рахуючи хуторян, які живуть на кордонах»¹.

Однак на справжні ферми зимівники перетворилися лише в період існування останньої січі (1734—1775 рр.), особливо коли її отаманом став П. І. Калниш, який на власному прикладі пропагував землеробство серед запорожців. У січовому архіві зберігся ордер, надісланий з Коша в Протовчанську, Орільську і Самарську паланки, в якому, зокрема, зазначалося: «По причине весны уже приближается время, [когда] к паханью хлеба надлежит всякому человеку приступить, призвавши бога в помощь, со всяким старательством и попечением безленносно. Того ради... по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостым объявить, чтобы они... оного (хліба.— О. О.) насевали, чтоб не только самим достаточно было, но еще, чтоб могли в продажу завести довольное число... и тем всем корысть будет...»².

З широким впровадженням землеробства кількість зимівників швидко зростала. В 1766 р., за підрахунками старшини В. Чернявського, на землях Війська Запорізького їх було 4 тис.³, хоча, на думку В. О. Голобуцького, в даному разі враховано лише великі зразкові ферми⁴.

Отже, поки що дослідники мають далеко не повні відомості про кількість цих господарств, їх устрій, розміри урожаїв, які одержували їх власники, тощо. Уточнити ці та деякі інші дані допоможуть археологічні дослідження зимівників. Уже перші розкопки показали, що береги степових річок з численними балками багаті на такі пам'ятки. В зв'язку з цим викликає подив, що досі на облік не взято жодної подібної пам'ятки, а в «Республіканській книзі обліку пам'яток» така їх категорія навіть не передбачена.

Наприклад, на правому березі прикордонної річки Конки зимівники були розташовані досить щільно — на відстані 6—8 км один від одного. Так само розташовувалися козацькі хутори на південному кордоні Правобережжя, про що свідчили картографічні матеріали. Зокрема, на карті, датованій

1740 р., на землях Інгульської паланки, де в Дніпро впадає р. Кам'янка, а Інгул і Інгулець перетинають кордон, на площі 300 кв. км позначено 9 зимівників на відстані 2—5 верст один від одного⁵.

Згідно з «Картою Земель или Вольностей Войска Запорожского Низового в 1770-х годах», складеною топографом 2 класу Карасьовим, яку опублікував А. Скальковський, загальна площа Інгульської паланки дорівнювала 9781 кв. км, тобто 1 зимівник припадав в середньому на 33,3 кв. км. А за даними більш пізнього документа — «Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи надворного советника Лариона Алексеева» (1777 р.), в якому на площі 10260 десятин позначено 6 зимівників, один зимівник припадає вже на 18,7 кв. км⁶.

На карті р. Московки, де в 1770 р. спорудили Олександрівський ретраншемент, на площі 11 кв. км позначено 10 зимівників⁷. На кожен з них припадало 110 га землі, а площа садиб становила від 1000 до 1300 кв. м з трьома-чотирма будівлями в залежності від кількості їх мешканців і розміру господарства. На плані о. Хортиця (вміщеному в атласі віце-адмірала Пушина від 1786 р.), площа якого тоді становила 3012 га, позначено 8 зимівників з вказівкою прізвищ їх власників⁸. Звичайно, на ній вказано лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації січі. Насправді ж їх було набагато більше хоча б тому, що на карті вони розташовані тільки на одному березі острова, а нам відомо, що їх сліди виявлені й в інших місцях. Незважаючи на розмивання берегів і руйнування цих пам'яток, наукові співробітники Хортицького музею дослідили зимівник запорожця Шевця і зимівник у балці Молодняга. На жаль, зібраний ними цікавий матеріал ще остаточно не оброблений. А згідно з даними вищезгаданої карти на один зимівник припадало 3,7 кв. км або 376 га.

На карті, складеній у 40—70-х роках XVIII ст., на правому березі Дніпра, на землях Кодацької паланки, недалеко від Хортиці, на площі 100 кв. км позначено 5 зимівників з прізвищами їх власників⁹. Археологічні дослідження дали змогу локалізувати зимівники козаків Строкатого і Гужменка. На карті також вказана кількість будівель в одній садибі: переважно їх 2—3. Загальна площа Кодацької паланки становила 12092 кв. км. За нашими підрахунками, в ній було 605 зимівників. Правильність цих підрахунків підтверджують дані, наведені А. Скальковським, який налічував тут «673 семейства посполитых козаков»¹⁰.

Документи з архіву останнього Коша дещо доповнюють загальну картину, хоча цілісною її вважати не можна. У рапорті полковника Протовчанської паланки Павла Кирилова, надісланому кошовому Данилу Лантуху (Стефанову) 28 березня 1757 р., читаємо: «Предложено дабы я ведомость своей перевозной паланки сидящих зимовниками и бывших на рыбных добычах козаков, хто в них служители, как прозываются и каких они куреней...»¹¹. Підрахунки по курінях дали такий результат — 218 зимівників. Подібний реєстр було складено 15 квітня того ж року й бугогартівським полковником («...велено ведомства нашего живущих зимовниками и на добычах козаков и их служителей при которых сколько имеется, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость...»¹². Згідно з даними останньої їх тут було 373 «с товариством». Обидва полковники наказ виконали неповністю, бо вказали лише кількість власників по курінях, не наводячи ні їх прізвищ, ні прізвищ і кількості «служителей», обмежившись загальними підрахунками «с товариством», тобто найманцями, кількість яких, напевно, була непостійною. Судячи з карти Карасьова, площа Протовчанської паланки дорівнювала приблизно 3734 кв. км і на ній у 1757 р. розміщувалися

218 зимівників (на один зимівник припадало 17,2 кв. ки). Площа Бугогардівської паланки становила 20984 кв. км і тут тоді було 373 зимівники (на один зимівник припадало 56,2 кв. км).

Але є відомості, що зимівники були розташовані навіть за межами південних кордонів. Так, у листі до кошового отамана від 3 жовтня 1754 р. гетьман К. Розумовський писав: «Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских козаков зимовники и шалаши разорить, что учинить от российской стороны обещано» і далі вимагав наказати запорожцям «...о сведении с турецких границ запорожских зимовников и проведении людей в российские границы...»¹³.

Майже через 10 років гетьман знову повернувся до цього питання і вимагав від кошового «верных сведений... с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом». У лютому 1764 р. кошовий відповів, що поселено у цих слободах і містечках понад тисячу чоловік, причому більшість з них запорожці¹⁴. Щоправда, йдеться тут не про хутори, а про слободи й містечка, розташовані далеко від кордону, які, очевидно, виникли на базі окремих зимівників, як це було і на територіях Війська Запорозького.

Що ж змушувало запорожців селитись «на земле Турецкой или на границах в те времена, когда всякое водворение надобно было заводить и удерживать с оружием в руках?»¹⁵. На жаль, Скальковський не дав на це запитання відповіді. На нашу думку, це відбувалося внаслідок браку зручних місцевостей і, можливо, прагнення позбутися будь-якої залежності.

Як бачимо, колонізація впевнено просувалася на південні землі, хоча стосунки з південним сусідом були досить складними. Поступово запорожці стали більше уваги приділяти власним господарствам і дехто з них намагався уникнути військової служби. Тому 9 лютого 1759 р. з Коша надійшов «...сидящим в речке Ингульце и Ингуле зимовникам запорожским козакам крепкий приказ: за прибытием к вам есаула Андрея Порохни имеете от каждого зимовника самим хозяевам добротом, куда он, господин есаул, повелит ничем не отговариваясь следовать. Ежели же вы сей наш приказ пренебрежете, то имеете быть казными непременно»¹⁶. Не важко зрозуміти природне прагнення запорожців оберігати власне майно, яке в будь-який момент могли розграбувати татари. А оберігати було що, як свідчила претензія отамана Криловського курія Івана Білого, в якого у травні 1771 р. татари «при зимовнике его в речки Ингула выбрали з земли с ям: пашни разного рода четвертей 50 в 200 руб., муки — пудов 30 в 60 руб., хату сожгли в 30 руб., 2 будки и 2 загородки в 40 рублей. Итого — 360 руб.»¹⁷.

Таким чином, на території Війська Запорозького, що становила 80555 кв. км, не враховуючи земель, відведених для Ново-Сербії і Слов'яно-Сербії, за даними В. Чернявського, на кожні 20 кв. км припадав у середньому 1 зимівник. В окремих паланках, зокрема Інгульській і Самарській, швидко збільшувалася їх кількість, а щільність порівняно з центральною Кодацькою паланкою була досить високою. На жаль, ми не маємо даних про число зимівників в Орільській паланці і даних за 70-ті роки по Протовчанській і Бугогардівській паланках, але й наведені відомості за 50-ті роки свідчили про високу щільність розташування зимівників навіть у прикордонній Бугогардівській паланці, не кажучи вже про найбільш освоєну Протовчанську. Землеробство успішно розвивалося і на прикордонні, а якщо бракувало зручних і незайнятих місць, запорожці засновували хутори за межами власної території.

Вивчення інших карт, які зберігаються в різних архівах країни, і їх співставлення з архівними матеріалами, краєзнавчою літературою і археологічними даними дадуть змогу точніше підрахувати кількість зимівників на території Війська Запорозького, детальніше з'ясувати ступінь залюдненості запорозьких степів, рівень їх освоєння по паланках.

- ¹ Л а с с о т а Е р и х. Путевые записки.— Одесса, 1873.— С. 28, 49.
- ² ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 240, арк. 4.
- ³ М ы ш е ц к и й С. История о козаках запорожских.— Одесса, 1852.— С. 81.
- ⁴ Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 347.
- ⁵ ЦДВІА, ф. 416, № 241.
- ⁶ Я с т р е б о в В. В запорожском захолюстье// Киевская старина.— Т. XIII.— С. 725.
- ⁷ ЦДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 5032.
- ⁸ Там же, ф. ВУА, № 24089.
- ⁹ Там же, № 24067.
- ¹⁰ С к а л ь к о в с к и й А. История Новой Сечи.— Одесса, 1847.— С. 36.
- ¹¹ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 28, арк. 196.
- ¹² Там же, арк. 183.
- ¹³ Там же, спр. 41, арк. 46.
- ¹⁴ С к а л ь к о в с к и й А. Указ. соч.— С. 37.
- ¹⁵ Там же.— С. 38.
- ¹⁶ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 74, арк. 22—23.
- ¹⁷ Там же, спр. 267, арк. 47.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. А. Горский

**Древнерусская дружина:
к истории генезиса классового общества и
государства на Руси.**

М.: «Прометей» МГПИ им. В. И. Ленина, 1989.— 124 с.

Рецензована праця є першим у сучасній медієвістиці монографічним дослідженням одного з найважливіших інститутів давньоруського ранньо-феодального суспільства, яким була дружина. Утворення і розвиток дружинної організації на Русі було невід'ємною складовою частиною процесу розвитку її державності. Ось чому поява цієї книги стала помітним історіографічним явищем.

Детально розглянувши історіографію цієї проблеми, автор поставив перед собою завдання простежити еволюцію давньоруської дружини з часу її виникнення, а також роль і місце останньої у процесі розкладу первісно-общинних відносин, формування та розвитку класового суспільства й держави. Цій меті підпорядкована вдало продумана структура книги.

Всебічно проаналізувавши свідчення античних авторів стосовно дружинної організації у «варварських» народів середньовічного світу, А. А. Горський розглянув економічні та соціальні умови генезису дружинного прошарку в умовах таких спільностей. Поява дружин, зазначається у книзі, була зумовлена тими корінними змінами, що відбувалися внаслідок розкладу родових відносин і всієї родоплемінної структури. Цей цілком обґрунтований висновок може бути поширений і на слов'янство Східної Європи. У цьому зв'язку не викликає заперечень авторське датування появи інституту дружини у слов'ян лісостепової смуги Східної Європи не пізніше VI ст.

То був час переходу до сусідньої общини, інтенсивного розкладу племінних структур, переміщення слов'янських племен, що призвело до створення якісно нових типів територіально-політичних спільностей східного слов'янства. Внаслідок постійної військової активності племен й зростання соціально-політичного значення влади князів навколо останніх збиралися й гуртувалися дружини. Вони являли собою товариства молодих дужих хлопців, які об'єднувалися у ватаги на основі родинних зв'язків. З перебігом часу дружини поступово перетворювалися на постійні організації професійних воїнів, що мали привілейоване становище й стояли поза общиною і над нею. На жаль, наявні джерела не дають можливості детально простежити цей процес. Щодо цього ризикованою, на наш погляд, виглядає спроба автора рецензованої праці пов'язати ряд багатих скарбів, виявлених археологами в межах розповсюдження так званої пеньковської культури, з воїнами-дружинниками (с. 27). Етнічна невизначеність цих скарбів ставить під сумнів їх репрезентативність як історичного джерела у справі вивчення східнослов'янської дружини.

Розглядаючи місце дружини в системі суспільних відносин на Русі у IX—X ст., А. А. Горський дійшов оригінальних висновків, які суттєво поповнюють уявлення науки, зокрема, про систему вилучення данини у підвладних київському центру східнослов'янських союзів племен, її розподіл й споживання. Суб'єктом власності на землю у той період виступала, як вважає автор, воєнно-дружинна знать, а відтак її форма визначається як «корпоративна власність воєнно-дружинної знаті» (с. 32). Запропонований ученим термін, більш вдало, ніж той, що існував досі, відбиває систему поземельних відносин у ранньосередньовічній Русі.

Проте у тій частині авторських роздумів, де йдеться про входження окремих племінних союзів східних слов'ян до складу поляно-руського союзу з центром у Києві, не можна беззастережно погодитися з тим, що вже в першій третині IX ст. влада київських князів поширювалась на західних сіверян, древлян, дреговичів і частину кривичів (с. 35). Ще за правління Аскольда та Діра у 60-х роках IX ст. їх влада, як засвідчують літописи, зосереджувалася лише в межах землі полян. Підкорення в'ятичів владі київського центру автор відносить до другої половини X ст. Однак відомо, що цей, віддалений від Середнього Подніпров'я кількадечним переходом, загублений в дрімучих приокських лісах племінний союз в'ятичів ще протягом багатьох десятиліть зберігав свою автономію. Так, навіть Володимир Мономах, який був київським князем у 1113—1125 рр., у своєму знаменитому «Повчанні» хвалився тим, що організував похід на в'ятичів.

Чимало цікавих спостережень міститься в рецензованій книзі щодо соціального та етнічного складу давньоруської дружини. Висвітлюючи соціальну структуру дружинного прошарку, його внутрішню ієрархію, автор всебічно проаналізував такі категорії, як бояри, вогнищани, гриді, пасинки, паробки тощо. Так, витoki боярства він знаходить у привілейованому прошарку дружини, що визначився в IX—X ст. Всупереч усталеним у вітчизняній історіографії положенням А. А. Горський доводить, що гриді не являли собою окремого прошарку, який займав проміжне становище між старшою і молодшою дружиною чи був одним з компонентів останньої. На його думку, це загальна назва молодшого дружинника, що була поширена здебільшого у північноруських землях. Віддаючи належне спостереженням ученого, разом з тим не можна беззастережно погодитися із запропонованим ним датуванням виникнення боярського вотчинного землеволодіння у XI ст. (с. 45). Очевидно, це твердження буде справедливим лише стосовно до південноруських земель, що в своєму економічному й соціальному розвитку випереджали інші регіони Русі.

Автор рецензованої праці переконливо доводить необгрунтованість поширеної у дореволюційній й подекуди реанімованої у сучасній історіографії думки про первісно норманську основу дружини. На основі аналізу свідчень писемних джерел і археологічних даних він встановив, що слов'янський компонент у складі останньої превалював над скандинавським. Отже, безпідставними виглядають твердження про організуючу роль дружинних ватаг варягів-русів у створенні основ Давньоруської держави. Варязькі найманці, безсумнівно, були в складі руського війська, проте загопи останніх не можна розглядати, як справедливо зауважує автор, власне давньоруською дружиною. А. А. Горський встановив також, що з середини XI ст., коли практика найму варягів на службу припиняється, давньоруський дружинний прошарок поповнювався тюркським елементом.

У книзі висвітлюється також правове становище дружинників, їх місце в апараті державної влади, визначаються шляхи формування вотчинного зем-

еволодіння дружинників. Однак недостатньо розкритим залишився сам механізм перетворення дружинної знаті у пануючий прошарок давньоруського анньофеодального суспільства. Варто було б детальніше показати також волюцію цієї знаті в XII—XIII ст.

Загалом же рецензована книга є помітним явищем в історіографії Давньоруської держави.

В. М. РИЧКА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

П. О. Савчук (Рівне)

Берестецька битва в історії України

26—28 червня 1992 р. у Рівному відбулася III республіканська науково-теоретична конференція, присвячена Берестецькій битві. Її організували Рівненська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Управління культури Рівненської державної адміністрації, Рівненське краєзнавче товариство, Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». В роботі конференції взяли участь учені з України, краєзнавці, викладачі і студенти Рівненського педінституту, активісти ряду громадських організацій.

У доповідях і повідомленнях порушувалися різні аспекти, пов'язані з битвою під Берестечком. Значний інтерес учасників конференції викликало повідомлення д-ра іст. наук, проф. Львівського держуніверситету С. А. Макарачука на тему: «Етнокультурні риси українців перед національно-визвольною війною XVII ст.». Він, зокрема, підкреслив, що дослідження етнокультурних рис української нації, які сформувалися вже до середини XVII ст., дають можливість глибше усвідомити характер, цілі й особливості національно-визвольної війни. Цікавим був виступ канд. іст. наук, ст. викладача Українського інституту інженерів водного господарства (м. Рівне) В. І. Цибульського на тему: «Берестецька битва в зарубіжній історіографії 1945—1980 рр.». Працюючи в зарубіжних архівах, дослідник почерпнув чимало невідомих для українського загалу фактів з битви та оригінальні її оцінки вчених Заходу. Слід відзначити виступ голови Рівненського краєзнавчого товариства І. Г. Пащука, який проаналізував досі невідомі статті письменника-волинянина, очевидця сталінських катівень Кліма Поліщука про поле Берестецької битви. Канд. іст. наук, провідний спеціаліст Рівненського обласного краєзнавчого музею Г. В. Бухато розкрив висвітлення питань Берестецької битви на сторінках «Літопису Волині».

Різні аспекти, пов'язані з битвою під Берестечком, висвітлили канд. іст. наук, доц. Львівського політехнічного інституту Г. Ф. Марискевич «Роль Б. Хмельницького у національно-визвольній війні українського народу 1648—1657 рр.» (До історіографії проблеми), канд. філологічних наук, ст. викладач Рівненського педінституту Я. О. Поліщук «Дипломатія Адама Киселя й альтернатива війни». Канд. іст. наук, ст. викладач Рівненського педінституту Л. В. Зелінська висвітлила тему «Козацький портретопис української драматургії». Тему козацтва порушив О. Ф. Новак (м. Рівне). Канд. іст. наук, доц. Українського інституту інженерів водного господарства (м. Рівне) П. А. Ричков розкрив тему «Планувальний розвій Берестечка до середини XVII ст.».

На конференції з повідомленнями виступили канд. іст. наук, доц. Рівненського державного інституту культури П. О. Савчука на тему: «Рівненщина у період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького», зав. науково-освітнім відділом Острозького державного історико-культурно-

го заповідника О. В. Г л а д у н е н к о, наук. співроб. цього ж заповідника М. Н. М а н ь к о та інші.

До конференції були видані тези доповідей і повідомлень. На жаль, ряд провідних учених на конференцію не прибули. Учасники конференції відвідали поле Берестецької битви. 28 червня у Георгіївській церкві, що знаходиться на території заповідника, відбувся молебень. Під час роботи конференції працювала художня виставка місцевого майстра пензля В. М. В о й т о в и ч а.

Т. В. Вронська (Київ)

Зустріч із заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана (США)

Доброзичливість й відвертість панували на зустрічі співробітників відділу історії України періоду другої світової війни Інституту історії України із заступником директора інституту ім. Гаррімана при Колумбійському університеті проф. М а р к о м ф о н Х а г е н о м, що відбулася 5 червня 1992 р. Ініціатива зустрічі належала американському вченому, який побажав поспілкуватися з фахівцями, які досліджують саме цей важливий період. Зацікавленість М. фон Хагена в обміні думками та поглядами на деякі проблеми з українськими колегами пояснюється новим ставленням американських учених до незалежної держави — України, суттєвими змінами у їхніх наукових підходах та позиціях. Як повідомив проф. М. фон Хаген, корінні перебудовні процеси останнього часу позначилися на загальній спрямованості тематики Гарріманівського інституту.

У цій зустрічі також взяв участь аспірант Колумбійського університету з Ізраїлю А м і р В а й н е р, який веде свою науково-дослідницьку роботу під керівництвом М. фон Хагена. Обидва гості перебували у Києві з метою опрацювання фондів місцевих архівів.

Із вступним словом та короткою інформацією про головні напрями досліджень виступив зав. відділом, д-р іст. наук, проф. М. В. К о в а л ь. Він приділив увагу перегляду тематики наукових досліджень відділу, пошуку нових напрямів роботи, висвітленню раніше не вивчених і складних питань. Головними у науковій роботі, як підкреслив М. В. Коваль, мають бути чесність, об'єктивність та недопущення будь-якого ідеологічного впливу на історика-науковця з боку жодної з партій або рухів.

Фон Хаген у свою чергу охарактеризував загальну спрямованість у роботі Гарріманівського інституту, що, до речі, позначилося й на пошуках нової назви для цієї наукової установи, яка б більш об'єктивно віддзеркалювала головну лінію у науковій роботі. Перевагу було віддано назві «Гарріманівський інститут» за ім'ям його засновника.

Далі він розповів про фахівців, які працюють в інституті, — політологів, економістів, антропологів та істориків. Якщо раніше вони працювали над темами, що висвітлювали події у центрі колишнього Союзу, то нині пріоритет надається й іншим регіонам співдружності, насамперед національним державним утворенням. Науковці переходять від застарілих

стереотипів, коли переважали показ негативних сторін політики КПРС та радянського уряду, критика способу життя в колишньому СРСР, і приступають до глибокого вивчення міжнародних відносин, історії класів, партій тощо.

М. фон Хаген розповів також про тему свого власного дослідження, шляхи, які привели його до вибору цієї теми. У своїй праці він планує висвітлити такі проблеми, як Червона армія у передвоєнні часи, армія та суспільство, армія та культура. «Я хочу, — наголосив, зокрема, професор, — висвітлити долю селянства, адже армія у той час складалася в основному із селян». Далі він спинився на темах своїх колег та учнів, серед яких, зокрема, є досить цікаві: «Історія кооперації до 1929 р.», «Історія революції та громадянської війни на Дону», «Народна освіта в СРСР», «Моральна статистика (витоки таких явищ, як проституція, самогубство, інші тіньові сторони життя)», «Жінки й система охорони здоров'я» та ін.

М. фон Хаген також зазначив, що певний негативний вплив на праці американських науковців в інституті ім. Гаррімана мала «холодна війна», тенденційне висвітлення окремих питань радянського буття. Не позбавлений почуття гумору, він у зв'язку з цим пожартував: «Але ми не дуже сумуємо з цього приводу, бо в СРСР писали ще гірше», певно маючи на увазі наукові праці минулих десятиріч.

Не позбавленою самокритичності була заява М. фон Хагена про те, що західні історики значною мірою — учні великоросійської школи історії, що Україну у своїх дослідженнях вони здебільшого ігнорували, а основну інформацію про неї одержували з праць представників української діаспори. З метою поглиблення знань про народ України, віддаючи йому данину пошани, професор почав вивчати українську мову. Він вважає, що нині молода українська держава показує приклад історикам та політикам у політичних процесах. Симпатизуючи демократичним перетворенням, що відбуваються на її терені, М. фон Хаген сказав: «Україна запрошує».

З короткою інформацією виступив також аспірант професора фон Хагена Амір Вайнер.

Потім відбувся обмін думками та запитаннями з гострих проблем історії України періоду другої світової війни.

Серед питань, які обговорювалися та дискутувалися на зустрічі були такі, що стосувалися «патріотизму українського народу, монолітності суспільства, існування окремих національних збройних формувань, історії ОУН—УПА, польсько-української війни, репресій щодо воєначальників у передвоєнні роки та ін.

Одним із висновків, яких дійшли її учасники, було те, що взаємодія та співпраця, плідотворний обмін думками принесе користь вітчизняним історикам та їх колегам за межами України.

Ця зустріч стала ще однією сходиною на шляху від конфронтації вчених до взаєморозуміння та співробітництва.

Н. О. Терентьєва (Київ)

Польські вчені у Києві

З 11 по 14 червня 1992 р. в гостях у Академії наук України перебувала делегація польських учених на чолі з президентом Польської Академії наук (ПАН), акад. О л е к с а н д р о м Г е й ш т о р о м. Вона мала ряд зустрічей з провідними фахівцями АН України, під час яких обговорювалися теми співробітництва між українськими та польськими науково-дослідними установами.

12 червня відбулася зустріч цієї делегації, до якої, крім президента ПАН, входили директор Бюро співробітництва ПАН Я. К а р н а ц і н та повірений у справах Республіки Польща на Україні Є. Казакевич, з директором Інституту історії України, акад. АН України Ю. Ю. К о н д у ф о р о м. В ній також взяли участь заст. директора Інституту, д-р іст. наук В. А. С м о л і й, учений секретар Інституту, канд. іст. наук В. Ф. Р е п р и н ц е в, канд. іст. наук О. Б. Г о л о в к о та начальник відділу прийому зарубіжних учених управління міжнародних зв'язків АН України В. Н. Б а к у н о в.

Ю. Ю. Кондуфор поінформував гостей про основні напрями досліджень, які проводяться співробітниками Інституту. Він зазначив, що у зв'язку з відкриттям нових документів деякі оцінки історичних подій, що відбувалися на Україні, можуть бути переосмислені, виділивши при цьому серед актуальних і гострих тем такі, як виникнення державності, культурних коренів українського народу. Він розповів польським колегам про підготовку Інститутом історії України АН України унікального багатотомного видання «Історія українського народу». Значний інтерес у польських учених викликали розробки співробітників Інституту, що торкаються проблем українсько-польських взаємозв'язків у різні періоди історії.

З науково-організаційною діяльністю Інституту польських гостей ознайомив В. Ф. Репринцев, який, зокрема, докладно спинився на питаннях багаторічного співробітництва з Інститутом історії та Інститутом історії науки, освіти і техніки ПАН. Він зазначив, що за останні роки форми взаємозв'язків учених розширилися. Серед них значне місце стала займати така, як участь учених та спеціалістів у двосторонніх та міжнародних конференціях, що проводяться на Україні та в Польщі.

О. Гейштор подякував за надану можливість зустрітися з українськими вченими, зазначивши, що наукові установи Польщі виявляють значний інтерес до співробітництва в галузі історичних досліджень. Він підкреслив, що задовільний розвиток наукових контактів між установами історичного профілю двох держав дає змогу розширити й таку форму взаємозв'язків, коли спеціалісти із зарубіжних країн одержують можливість працювати в Україні та Польщі над проблемами історії українсько-польських взаємозв'язків.

Учасники зустрічі зазначили, що співробітництво між істориками України та Польщі, очевидно, буде розвиватися в традиційних напрямках — обмін ученими та спеціалістами для роботи в бібліотеках і архівах, спільна участь у роботі міжнародних форумів та літніх шкіл, книгообмін. Велика увага була приділена більш широкій участі молоді у спільних українсько-польських розробках у галузі історії. На зустрічі також підкреслювалося, що нині було б доцільно організувати Комісію істориків України та Польщі.

Парасулько Онуфрій Арсенович

13 липня 1992 р. після тяжкої хвороби помер відомий український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки України Онуфрій Арсенович Парасулько.

Народився він 12 червня 1913 р. в с. Озаринці (Могилів-Подільський район Вінницької області) у селянській родині. Після закінчення в 1930 р. Могилів-Подільського педагогічного технікуму працював вчителем у сільських школах на Вінничині. У 1940 р. після закінчення навчання на юридичному факультеті Київського університету був направлений до Чернівецького університету, де працював до початку війни заступником ректора.

Протягом всієї війни офіцер О. А. Парасулько — в лавах Збройних Сил. Його нагороджено орденами Червоної зірки та Вітчизняної війни першого ступеня, медалями. На фронтах війни загинули чотири рідних брати Онуфрія Арсеновича.

Після демобілізації з армії О. А. Парасулько впродовж 1946—1948 рр. працює в Київському університеті заступником декана юридичного факультету й веде викладацьку роботу. Протягом 1949—1971 рр. він — старший науковий співробітник, завідуючий відділом Інституту історії України АН України, у наступні роки (до виходу на пенсію у березні 1992 р.) — завідуючий кафедрою історії, професор кафедри Київського інституту культури.

Свою багаторічну працю О. А. Парасулько досяг визнання як один з провідних фахівців історії України XIX — початку XX ст. Його перу належить майже 100 друкованих наукових і науково-популярних праць. Оpubлікована в 1963 р. його фундаментальна монографія з історії робітничого класу України другої половини XIX ст. залишається надбанням української історіографії.

За редакцією і здебільшого за безпосередньою авторською участю О. А. Парасулька в світ вийшло до двох десятків узагальнюючих праць і колективних монографій, навчальних посібників, збірників статей, історико-краєзнавчих, археографічно-документальних видань. Онуфрій Арсенович творчо співпрацював з «Українським історичним журналом» ледве чи не з часу його заснування.

Наукова принциповість і товариська доброзичливість, природна життєва мудрість, всебічне знання фольклорних багатств і вміння слушно застосувати їх під час спілкування, соковита образна українська мова і поважання права кожної людини на власну думку, висока порядність і толерантність у взаєминах з колегами — все це риси, що були органічно притаманні О. А. Парасульку. Недарма до кінця своїх днів він користувався високою повагою у своїх земляків, які обрали його почесним громадянином с. Озаринці. Добра і світла пам'ять про Онуфрія Арсеновича збережеться в серцях усіх, хто знав його і так чи інакше спілкувався з ним.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 3

Новый взгляд на проблему

Гуржий А. И. Об особенностях украинско-российских взаимоотношений
в середине XVII ст. (1654—1657 гг.) 13

Из истории политических партий и движений Украины

Гусев В. И. Центральная Рада и Бунд (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.) 24

* * *

Романцов В. Е. Некоторые аспекты демографической ситуации в Украине
в 1945—1990 гг. 34

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Макаренко Н. Ю. Материалы Всеукраинского общества политкаторжан и
ссылкопоселенцев о народническом движении в Украине 47

СООБЩЕНИЯ

Васильева Л. Д. Украинская диаспора в Польше 54

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Курас И. Ф., Турченко Ф. Г. (*Запорожье*), Герашенко Т. С.
(*Запорожье*). Н. И. Михновский: личность на фоне эпохи (*Окончание*) 63

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Ульяновский В. И. В. А. Беднов 80

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Семчинский С. В. О М. Костине и его «Летописи земли Молдавии» 95

Костин Мирон. Летопись земли Молдавии от господаря Аарона в эту сторону 97

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Коваль М. В. Под «колпаком» бериевской госбезопасности 111

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Олейник А. О. (*Запорожье*). О локализации запорожских зимовников 123

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рычка В. М. А. А. Горский. Древнерусская дружина 127

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Савчук П. А. (*Ровно*). Берестецкая битва в истории Украины 130

Вронская Т. В. Встреча с заместителем директора Института им. А. Гарримана
(*США*) 131

Терентьева Н. А. Польские ученые в Киеве 133

Парасулько Онуфрий Арсенович 134

CONTENTS

ARTICLES

Little known pages of history

Shapoval U. I. Stalinism and Ukraine (*continuation*) 3

A new version of the problem

Gurzij O. I. On the peculiarities of Ukrainian-Russian relations in the middle of the XVII century (1654—1657) 13

History of Ukraine's political parties and movements

Gusev V. I. The Central Rada and Bund (November 1917 — April 1918) 24

* * *

Romantsov V. O. Some actual aspects of the demographic situation in Ukraine in 1945—1990 34

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

Makarenko N. U. Materials of All-Ukrainian Society of former political convicts and deportees on the Narodnik movement in Ukraine 47

REPORTS

Vasil'eva L. D. Ukrainian Diaspora in Poland 54

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

Kuras I. F., Turchenko F. G. (*Zaporizhzhya*), Gerashchenko T. S. (*Zaporizhzhya*). M. I. Mikhnovsky: a personality in the phone of an epoch (*ending*) 63

HISTORIAN'S PORTRAITS OF THE PAST

Ulyanovsky V. I. V. O. Bidnov 80

DOCUMENTS AND MATERIALS

Semchinsky S. V. About M. Kostin and his «Chronicle of Moldavia Land» 95
Kostin Miron. The Chronicles of Moldavia Land from Master Aaron in this direction 97

DOCUMENTED NARRATIONS

Koval M. V. Under the «cap» of Beriya's state security service 111

SEARCHES AND FINDINGS

Olijnik O. L. (*Zaporizhzhya*). On the localization of the Zaporozhian winterers 123

CRITICS AND BIBLIOGRAPHY

Rychka V. M. A. A. Gorsky. The družhina of Ancient Russ 127

CHRONICLES AND INFORMATION

Savchuk P. O. (*Rivne*). The Berestechko Battle in the history of Ukraine 130
Vronska T. V. A meeting with Vice Director of the Institute named after A. Harrimane 131
Terent'eva N. O. Polish scientists in Kiev 133

Parasun'ko Onufrij Arsenovich 134